

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1999

941/949

120000042,4

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1999 4 letnik 53

ZČ, Ljubljana, 53, 1999, številka 4 (117), strani 453–632 in XIII–XVI

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. 1. 2000.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina), dr. Branko Marušič in Gorazd Bajc (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si; <http://www.ff.uni-lj.si/zgcasopis/>

Letna naročnina: **za leto/letnik 1999:** za nečlane in ustanove 6400 SIT, za društvene člane 4600 SIT, za društvene člane-upokojence 3450 SIT, za društvene člane-študente 2300 SIT.

za leto/letnik 2000: za nečlane in ustanove 6600 SIT, za društvene člane 4800 SIT, za društvene člane-upokojence 3600 SIT, za društvene člane-študente 2400 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je **1800 SIT** (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 € oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.

Plačuje se na račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, september 2000

Naklada: 1900 izvodov

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Peter B o r i s o v, O Hacquetovem značaju (zgodovinsko-psihološka študija) 455-482
On the Character of Balthasar Hacquet : A Historical-Psychological Study
- Matjaž K l e m e n č i č, K zgodovini slovenskih naselbin v Kaliforniji 483-529
On the History of Slovene Settlements in California
- Branko M a r u š i č, Dopisovanje med Henrikom Tumo in Valentinom Pittonijem . . . 531-551
Correspondence between Henrik Tuma and Valentino Pittoni
- Marko Z u p a n c, Gosarjeva ekonomska misel 553-575
Economic Thought of Andrej Gosar
- Go raz d B a j c, Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v
Trstu (1945-1948) 577-594
The Struggle of the Pro-Yugoslav Fraction in the Area of Slovene School
System in Trieste (1945-1948)

INSTITUCIJE

- Pregled zgodovine vakuumске tehnike : 40. obletnica organizacije slovenskih
vakuumistov (Stanislav J u ž n i č) 595-596
Survey of the History of Vacuum Technique : 40th Anniversary of the Association
of Slovene Vacuum Physicists

IN MEMORIAM

- Dr. Vlado Valenčič (26.11.1903-7.12.1999) (Jože Ž o n t a r) 597-598
- Bibliografija dr. Vlada Valenčiča (Jože Ž o n t a r) 598-602
Bibliography of Dr Vlado Valenčič

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA,
SOCIETY EVENTS

- Mednarodna znanstvena konferenca »Čast: identiteta in dvoumnost
neformalnega kodeksa (Sredozemlje, 12.-20. stol.)«, *Koper, 11.-13. november
1999* (Dušan M l a c o v i č) 603-604
International Scientific Conference »Honour: Identity and Ambiguity of Informal
Codex (Mediterranean, 12th-20th Century)«, *Koper, November 11-13, 1999*
31. nacionalna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij,
St. Louis, Missouri, 18.-21. november 1999 (Matjaž K l e m e n č i č) 604-606
31th National Convention of the American Association for the Advancement
of Slavic Studies, *St. Louis, Missouri, November 18-21, 1999*
- Stoletnica rojstva dr. Iva Juvančiča, *Nova Gorica, 3.12.1999 in Bovec, 5.12.1999*
(Branko M a r u š i č) 607
The Hundreth Anniversary of Birth of Dr Ivo Juvančič, *Nova Gorica, December 3,
1999 and Bovec, December 5, 1999*

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Vilfanov zbornik : pravo – zgodovina – narod (Alenka Šeli h)	609-610
Igor Grdina, Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva (Stane Granda)	610-612
Lawrence Sondhaus, The naval policy of Austria-Hungary, 1867-1918 : navalism, industrial development and the politics of dualism (Rok Stergar)	612-615
Janez Puh – Johann Puch: človek, izumitelj, tovarnar, vizionar (Stane Granda) . . .	615-616
Sandi Sitar, 100 let avtomobilizma na Slovenskem (Stane Granda)	616-617
Kronika 20. stoletja (Andrej Vovko)	618-620
Simoničev zbornik (Maja Ilich)	620-622
István Vida, Egy petesházi tüzér visszaemlékezése a II. világháborúra 1941-1945 (Attila Kovacs)	622-623

OBVESTILA – INFORMATION

30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (Stane Granda)	624-626
30 th Convention of Slovene Historians	
Obvestilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Stane Granda)	626
Information of the Historical Association of Slovenia	

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 53/1999	627-632
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 53/1999	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvilleki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 53, 1999, 4 (117)	XIII-XVI
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 53, 1999, 4 (117)	

Peter Borisov

O Hacquetovem značaju

(zgodovinsko-psihološka študija)

*Če ti poreko, da sta se gori strnili, verjemi jim;
če pa trdijo, da se je spremenil človeški značaj,
jim tega nikar ne verjemi.*

Kitajska modrost

Pri študiju Hacquetovega značaja je zlasti pomembno preučevanje primarnih virov iz njegove pičlo ohranjene in težko dostopne korespondence in po vsebini bogate avtobiografije. Toda, ker je pisal po spominu (v starosti nad 70 let), nekatere njegove navedbe niso povsod dovolj jasne. Zato smo se morali poslužiti še njegovih objavljenih potopisov. Zanimariti pa ne bi bilo smiselno tudi nekaterih podatkov iz krajših ali daljših člankov in razprav, slovenskih in tujih piscev.¹

Omenjeni spisi skušajo resnici čim bolj približati objektivno podobo Baltazarja Hacqueta de la Motte (1739/1740-1815) iz časov razsvetljene Evrope, neponovljivega in vsestranskega znanstvenika, naravoslovca in zdravnika, predvsem pa neustrašnega bojevnika za poštenost v znanosti in v odnosu do sočludi.

Zunanost Hacqueta, ki ga je narava izoblikovala v osebo manjše rasti, nemirnega, toda prodornega pogleda, je nekoliko spominjala na moža trdne volje. Takšen je tudi bil Hacquet v resnici. Kljub rečenemu bi bila njegova podoba manj jasna in živa, če ne bi spoznali njegovega značaja, ki ga je pisec sam naznačil v svojih obširnih spisih in dopisovanju s slavnimi evropskimi učenjaki in celo z nekaterimi vladarji.

Naša razprava naj bi opozorila bralca na nekaj novih momentov iz Hacquetovega življenja, zlasti o njegovem odnosu do razsvetljenstva.

V Hacquetovem življenju je odigrala nekdanja Kranjska, predvsem pa njena Idrija in Ljubljana, pomembno vlogo, saj je tam pustil celih dvajset let svojega mladostnega poleta, zanosa, prizadevanj in zdravja. Toda ti dve mesti nista znali nepristransko oceniti njegovega nesebičnega in vestnega delovanja ter spoznati bistva njegovega duha in ga končno tudi vzljubiti.

Če ni zapustil Hacquet v svetovni znanosti kakih pomembnejših odkritij ali razodetij, je veličina njegovega intelekta brez dvoma v tem, da je prvi dal avtentične znanstvene opise (opremljene z duhovitimi komentarji) in pestre podobe mnogih, tisti čas še manj znanih predelov avstrijske monarhije (in tudi Slovenije), prav tako pa tudi bližnjih sosednjih in daljnih dežel, ki jih je prehodil ali prejezdil na svoji nepogrešljivi kobili Rosinandi. Zelo mikavna so opazovanja značajev ljudi, ki jih je Hacquet srečaval na svojih raziskovalnih

¹ Npr. R. Derossi, E. Duller, G. Jakob, J. Jurca, E. Lesky, A. Valenta, G. in T. Mraz, A. Müller, V. Novak, V. Petkovšek, J. Pfeifer, G. Pilleri, I. Pintar, J. Valvasor, W. Voss, P. Borisov.

poteh, predvsem pa pikre opazke in kritike na njihove običaje in navade. Dragocena in obširna poročila ter izsledki, ki jih je priobčeval v številnih evropskih tiskih, so bogatila etnologijo, folkloro, botaniko, oriktologijo, geognozijo, mineralogijo, psihologijo in ne nazadnje tudi humano in živinozdravniško medicino.

Znanstveni krogi tudi izven avstrijskih meja so Hacqueta zelo cenili, kar priča dejstvo, da so ga sprejela učenjaška združenja v Berlinu, Frankfurtu na Odri, Göttingenu, Erfurtu, Halleju, Leipzigu, Lvovu, Krakovu, Firencah in Chambéryju med svoje redne ali častne člane. Tudi Goethe ga omenja v svojem znanem potopisu »Italienische Reise« in v zapiskih iz 1786 v zvezi z Kerwendelskim gorovjem, ki se vleče od Dalmacije do Sv. Gottharda in še dlje. Goethe je tedaj pripomnil, da je večji del tega gorovja Hacquet že prehodil.

Hacquet je avtobiografijo pisal v materinem jeziku, v francoščini; skušal je biti kronološko dosleden, ne da bi karkoli zamolčal ali polepšal, kar je v resnici doživel.

Oryctographia, potopise in nekatere svoje razprave je Hacquet pisal v nemščini.

1. Mladost

Hacquet pripoveduje:

»On me dit d'être né à Le Conquet en Basse Bretagne l'an 1740. Mes parents m'ont été inconnus excepté qu'on me dit que mon père étoit d'une famille aristocratique à seize quartier. Les armes qui se trouvent au bas de mon portrait qu'un ami a fait graver malgré moi en 1777 à Vienne par Kohl (sl. I) in-quarto doivent avoir du rapport avec ceux de mon père, excepté le flambeau de l' amour, qui fait voir que je fût fils naturel.«²

Hacquet je bil pravi otrok viharnega 18. stoletja, obdobja, ki je bilo sila razgibano in vsebinsko bogato.

Medtem ko so se od 16. stoletja dalje razvnamala nasprotja idej na družbenem, političnem, socialnem, verskem, kulturnem in znanstvenem področju, je ta proces v 18. stoletju dozdevno dozorel. Zahodnoevropske države so zdrsnile tisti čas v viharno obdobje vojn in nemirov, podobno tistim na začetku 16. stoletja. Najprej je izbruhnila vojna za habsburško dediščino (1740-1748), na to se je navezala sedemletna vojna (1756-1763), ko so se spopadli skoraj vsi evropski vladarji.

»Stari red«, ki si je v 16. in 17. stoletju zagotovil trdna tla pri večini zahodnoevropskih držav, je bil pravzaprav svojevrsten kompromis med srednjeveškim ustrojem in zahtevami prihajajočega obdobja.

Ko sta dve socialni vodilni sili srednjega veka - fevdalno plemstvo in katoliška Cerkev - izgubili politični in družbeni pomen, so se združile centralistične vladavine v absolutistične monarhije. Odmirajoči fevdalizem si je zaman prizadeval, da zagotovi nadaljnji obstoj, z vsemi razpoložljivimi sredstvi se je poskušal upreti kolesju časa.

Takšno kaotično stanje je pretresalo celotno evropsko družbo, ko je stopala v novo dobo (od katere je veliko pričakovala), v 18. stoletje. Tega časa pa ni razumeti v kronološkem smislu; to obdobje je stremelo k miru, blagostanju in ureditvi gospodarstva. Absolutistični vladarji niso dopuščali nikakršnih sprememb družbene ureditve, ki bi osvobajala človekovo osebnost in utrjevala enakopravnost vseh državljanov pred zakonom.

² »Rekli so mi, da sem se rodil leta 1740 v le Conquet v Spodnji Bretaniji. Staršev nisem poznal, vem le, da je bil oče plemiškega rodu in je imel 16 prednikov. Grbi k mojemu portretu, ki jih je eden mojih prijateljev leta 1777 proti moji volji velel upodobiti Kohlu na Dunaju, so gotovo v zvezi z mojim očetom; tam upodobljena ljubezenska bakla pač pomeni, da sem bil nezakonski sin.«

Mr.chr. et obstet. Baltazar Hacquet de la Motte. Risba F. Linderer, bakrorez Kohl, Dunaj.

Absolutizem kot najvišja oblika fevdalizma je pomenil po Leibnizu (1646-1716) »stanje svobodne rešitve« ali »neomejenosti« gospodujoče državne ureditve, ki je ne morejo nadzirati niti ustavni organi niti zakon. V absolutistični državni ureditvi je vladar bil suveren in je vršil nedeljivo, nenadzorovano in neomejeno oblast, ki je bila »dana od Boga«. Delikt zoper suverena – crimen laesae maiestatis divinae – je bilo razumeti kot zločin, ki je bil uperjen posredno proti Bogu in je sodil med najhujše prestopke (crimen artocissium). Pri tem ne bi smeli prezreti, da se je absolutizem izoblikoval kot reakcija proti konfesionalnim meščanskim vojnjam iz 16. stoletja. Takšno stanje v Evropi ni moglo trajati dolgo.

Neposredni povod za razvoj temeljne preobrazbe družbe se je pripravljala že proti koncu 17. stoletja. Težnja nove kulturne usmeritve je združevala sadove humanizma in protestantizma: od prvega je prevzela svobodo miselnosti, od drugega pa prvine verskih in političnih svoboščin.

Absolutizem se je sredi 18. stoletja prilagodil zahtevam časa; razvneti družbenopolitični tokovi so vzburili ne le ta čas, ampak so svojo moč kazali še pozneje. Absolutizem se je moral odreči svojega klečeplaznega klerikalizma in aristokratskega snobizma. Državna oblast je načela novi boj s katolicizmom in do neke mere se je podredila prihajajoči miselnosti – razsvetljenstvu - ki je prezirala stare ureditve. Neposredno nastopajoče silnice so bile: razsvetljenstvo, revolucije in klasicizem. Obdobje je zaznamovano z nastankom

»razsvetljenega absolutizma« ali »prosvetljenega despotizma«. Prva polovica 18. stoletja je bila v znamenju razsvetljenstva kot racionalistične smeri razvoja (do 1770); nato je sledilo obdobje revolucije (1770-1795), uperjene proti dotedanji politiki, ki se je zaključila z meščanskim klasicizmom (1795-1815), ki je skušal obnoviti antiko. Ti trije zgodovinski tokovi so se prepletali, posamično pa so dosegli vrhunec: razsvetljenstvo s Kantom, revolucija z Napoleonom in klasicizem z Goethejem. Državne reforme so se izvajale ali s pobudo same oblasti (razsvetljeni absolutizem), ali pa nasprotno – kot posledica velikega družbenega gibanja (revolucij), ko so bili prosvetljeni despotje včasih celo znanilci prevratov.

Državno vodstvo pod vlado Ludvika XIV. (1643-1715) in prusko pod Friderikom II. (1740-1786), ki ju je Cerkev iz določenih razlogov tolerirala, ni kazalo bistvenih razlik. Precej manj sta se zavzemala za ortodoksijo vladarjevih neomejenih pravic in mistiko v zvezi s tem, manj sta tudi podpirala torturo, tlačanstvo in manj spodbujala uradniško izživiljanje s cenzuro znanosti. To obdobje so zgodovinarji krstili za razsvetljeni absolutizem ali racionalizem, ki je bil v primerjavi z drugačnimi oblikami vladavine bolj neodvisen in »demokratičen«. Absolutistična monarhija v 18. stoletju je do neke mere spoštovala dolžnosti do svojih podložnikov: »vladar naj bi bil prvi služabnik države.«

Krona razsvetljenstva in humanizma je bil Kantov nauk. Leta 1784 je Immanuel Kant (1724-1804) objavil v decembrski številki »Berliner Monatsschrift« zanimivo razpravo »Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?«³ Razsvetljenstvo je izhod človeštva iz mladoletnosti, ki v resnici pomeni nezmožnost, da človek uporabi razum po lastni volji, ne da bi privolil, da ga vodi tuja sila. Imeti bi namreč moral dovolj poguma, da bi se uprl takšnim vplivom. Sapere aude! To je bil klic razsvetljenstva.

V zvezi z nastankom zemlje se je Kant izrekel za evoliucijske ideje, toda ostro je nasprotoval širjenju evoliucijskih teženj v biologiji.

Na Angleškem se je v tem času končalo obdobje revolucij. Pribojevale so bile nekatere svoboščine: svoboda mišljenja, govora in tiska. V drugih evropskih državah takšnega družbenega napredka še ni bilo zaznati. Angleži so se oprijeli skepticizma, ki je postal vsesplošni vodilni pojav. Širjenje prosvete v 17. stoletju in z njo vred razsvetljenstva v naslednjem stoletju so pospeševali angleški filozofi (Locke, Hume), ki so hkrati bili tudi glasniki svobode mišljenja. Matematiko in fiziko so na splošno imeli za uspešni oziroma učinkoviti znanosti. Velik vtis so naredila predvsem Newtonova dela in dela nekaterih drugih angleških učenjakov. Pomembne so bile prav tako razlage sodobnih angleških filozofov, ki so temeljile na izkušnjah Baconove odklonilne kritike racionalizma in Lockeove spoznavne teorije. Izkušnje angleških filozofov in matematikov so v zahodni Evropi utrdile »znanstveno miselnost«. Postopoma se je namreč izoblikovalo prepričanje, da poseduje človeški razum zadnjo resnico o naravi. Življenjske izkušnje so človeka vodile do presenetljivih spoznanj: rešitev bi bila mogoča le, če bi si čim prej podredil naravne zakone. Pomenilo naj bi to, da je Lockeov razglas o pomembnosti razuma, ki so ga postopoma izoblikovale izkušnje, v javnosti vzbudil več zanimanja kot vsa racionalistična Descartesova in Spinozova metafizika.

Kmalu se je angleški skepticizem presadil na Nizozemsko, v Franciji pa se je duh razsvetljenstva tako zelo utrdil in razvil, da je sredi 18. stoletja zavladal nad vso Evropo (la règne des lumières). Največ zaslug je pri tem imel Voltaire (1694-1779). Brez dvoma je

³ Kant I., Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? Berlinische Monatsschrift 1784. V: Um i sloboda. Beograd 1974, 43 in dalje.

pojav ustrezal duhu časa in željam množic, razkačenih zaradi neštetihih krivic in vsesplošne tiranije. 18. stoletje je bilo obdobje, ko je v družbi prevladovala vera, da so se vse življenjske razmere za vselej ustalile – v resnici pa ni bilo čisto tako. Pripravljali se je že izdelani družbeni, politični in verski koncept za vsesplošni prevrat. Francija je postala središče materialistične miselnosti; le-ta se je razvila v mehanistično smer.⁴

Že na začetku stoletja opažamo izrazito odvisnost razvoja naravoslovja in medicine od družbenih sprememb in dosežkov fizikalnih ter kemičnih ved, ki so bile pod močnimi vplivi napredujočega razvoja proizvodnih sil. Za ta čas je značilen hiter razvoj tehnike, industrije in iznajdba strojev. Zaznamovan je bil začetek kapitalistične ureditve: razvoj industrije je pogojeval prenaseljenost mest, poslabšanje ekonomskih in higienskih razmer. Vse to je množico sililo v revščino, širilo bolezni in pospeševalo umrljivost. Porajali so se novi socialnomedicinski problemi. Teoretična in praktična odkritja na področju naravoslovja so pospeševala preučevanje fizikalnih vplivov na živalski organizem, sočasno pa so nudila široke možnosti za praktično rabo. Razvoj filozofije je pomembno vplival na razvoj medicine, zlasti zaradi napredne miselnosti francoskih filozofov materialistov in naravoslovcev. Novi pogledi na področju naravoslovja so se le počasi in s težavo prebijali na svetlo. Albrecht von Haller se je ta čas navduševal nad Harveyjevo performecijsko teorijo, Wolff je zagovarjal teorijo o epigenezi itn.

Med najsjajnejša evropska filozofska središča je sodil Berlin. Pruski kralj Friderik Veliki je povabil tedanjo evropsko umsko elito na svoj grad Sans Souci, kjer so razpravljali o mnogih perečih vprašanjih, ki so zadevala človekovo bistvo in vesolje. V Berlinu je kralj ustanovil znanstveno akademijo (1744) in ker je najbolj častil francoske kulturnike, je privabil in akademijo predvsem francoske filozofe. In mnogi Evropejci so trdno verjeli, da bo znanost tista, ki bo vsak čas napravila življenje znosno in lepo.

Miselnost je ubrala novo smer: znanost naj bi postala veda o naravi, kajti središče razsvetljene in praktične miselnosti je temeljilo na naravoslovju, ki je bilo pod vplivi liberalizma. Preučevanje narave je prišlo na prvo mesto. Na razvoj znanosti so izredno vplivala genialna Newtonova, Linnéjeva in Boerhaavejeva dela.

Čeprav Isaac Newton ni neposredno vplival na razvoj medicine, so njegova dognanja dragocena, ker so potrdila, da so človek in vsa dogajanja v naravi neposredno odvisna od naravnih zakonov, ki uravnavajo celotno vesolje.⁵

Botaniki, ki jih je navdajal znanstveni zanos, so kopneli po iznajdbi takšne razvrstitve sveta, ki bi temeljila le na dejstvih. To pa bi bilo mogoče objektivno ugotoviti. Posrečilo se je to Švedu Karlu Linnéju (1707-1778), profesorju iz Upsale, uspešnemu zdravniku in največjemu botaniku vseh časov. Linné je v botaniko uvedel onomastiko, pri čemer mu je pomenila prva beseda rod, druga pa vrsto. »Systema naturae« je bila objavljena 1736 (štiri leta pred rojstvom Hacqueta) in je v svetu določila pravo mesto rastlinam, živalim in človeku.

⁴ Hazard P., *Evropska misel v XVIII. stoletju*, Ljubljana 1960, 26.

⁵ Stephen Hales je objavil 1727 »Pflanzenstatik« in utemeljil fiziologijo rastlin. Rösel v. Rosenhof je opisal gibanje ameb, za katere je mislil, da so »vodni insekti«. Giovanni Borelli je menil za kosti, da so vzvodi, na katere so pritrjene mišice. Baglioni je krvni obtok primerjal z delovanjem hidravličnega stroja. Friedrich Hoffmann je trdil, da je človeško telo stroj, ki se giblje določen čas, nato pa preneha delovati. Stahl je razvil teorijo o animizmu in flogistonu. Albrecht v. Haller je zagovarjal teorijo vzdržljivosti, ki pogojuje nastanek vseh bolezni. Lavoisier je s poskusi dokazal, da je zrak sestavljen iz dveh plinov, od katerih je kisik vzrok za gorenje in nastanek kislin. Daltonova atomistična hipoteza je imela kemične procese za posledico združevanja in razdruževanja atomov. Sprengel je razpravljal o strukturi in oplajanju cvetov z žuželkami in vetrom. Edward Jenner je odkril cepivo proti varioli itd.

Druga polovica 18. stoletja je za znanost in medicino pomenila obdobje pglavitnih pridobitev. Pomembna filozofska gibanja v dobi racionalizma so bila daleč od abstraktnosti: nova odkritja v naravoslovni in medicinski znanosti so dala vrsto praktičnih sadov. Začetek novega časa – »Spectacle de la nature« – je pomenil pravzaprav umetno ločitev od miselnosti 17. stoletja, saj so težnje minulega stoletja živele še nekaj časa naprej in včasih so bile celo na nižji ravni.

Znanost se je medtem bogatila s številnimi odkritji naravnih zakonitosti, ki so spodrivala brezplodne filozofske špekulacije. Vse silneje se je oprijemala pozitivističnih meril in razvojnih smeri: ob fiziki (Galvani) se je uspešno razvijala kemija (Lavoisier), patološka anatomija in eksperimentalna fiziologija sta se reformirali (Morgagni, Haller, Magendie, Prochaska) v tolikšni meri, da sta na mah izgubili veselje do zbiranja kuriozitet, ki so dotlej veljale za velika »čudesa« anatomskih gledališč, in sta preusmerili svoje zanimanje na pojave, ki so bili vsesplošni ter so kazali harmonijo naravnih zakonitosti. Pri izpopolnitvi diagnostike (Auenbrugger, Laënnec) in pri naglem razvoju klinične medicine (Boerhaave, Sydenham, Heister) so imele glavni delež korenite reforme študijskega programa na medicinskih fakultetah (Leiden, Dunaj), kar je bilo očitno v medsebojni odvisnosti.

Hacquet se je kot zunanji gojenec šolal v jezuitskem kolegiju Pont-à-Mousson, kjer je študiral humaniora, tuje jezike in jezuitsko filozofijo. Jezuiti so svoje učence pripravljali za visoke službe v svetnih ali duhovniških poklicih. Bili so številni, učeni in bogati. V vsej katoliški polovici Evrope je izbrani svet mladine obiskoval njihove šole. Vendar se Hacqueta cerkveni nauki, ki so mu jih njegovi učitelji neusmiljeno vtepali v glavo skozi vrsto let učenja, niso prijeli, pač pa so ga še bolj odtujili od veroizpovedi, »on ne m'a jamais dit d'avoir été innoculé d'aucune religion mais celle que j'adopta fût l'indifférente...«⁶ Hacquet je menil, da je treba biti v življenju predvsem pošten, zato je odklanjal univerzalne sisteme. Večkrat sta ga nemirni duh in svojeglavost pripeljala do hudih prepиров s predpostavljanimi, ki so na vse njegove izpade ostro reagirali. Prav tu pa je zorel koren sovraštva do »črnosuknežev in menihov« (sovraštvo se ga je držalo potem skozi vse nadaljnje življenje), ki mu je kasneje povzročalo velike nevšečnosti. Hacquet ni bil nagnjen k totalnemu sovraštvu, ampak je bil izrazit sangvinično-kolerični Francoz. Kljub temu je študije na jezuitskem kolegiju končal celo z doktoratom iz jezuitske filozofije v starosti 17 let.

»Moja vzgoja je bila brez posebnih pritiskov in sanjarjenj o bistvu načel in sem sčasoma tudi spoznal, kako to naravi nasprotuje. Od mladosti sem bil vaje živeti svobodno, kot je v družbi pač spodobno in možno...«⁷ Hacquetov sangvinično-kolerični temperament je mnogo pripomogel, da so ga zelo malo prizadevale vsakodnevne težave; povsod je skušal videti samo dobro stran sveta. Koprnel je, da bi s svojo duševno močjo vsakogar prehitel in prav vse dosegel, kar si je zamislil v življenju. Že v otroški dobi je kazal organsko neprizadetost in ni si dovoljeval, da bi ga močni zunanji pritiski strli. Razvijal se je brez večjih težav in je že zgodaj vzljubil naravo in njene lepote.

Po filozofskem študiju se je Hacquet napotil v Pariz, kjer je krajši čas obiskoval Collegium medico-chirurgicum in se mujal okoli vprašanj praktične kirurgije. Toda kriteriji za dosego kirurškega oziroma ranocelniškega poklica so bili čedalje strožji, pač z namenom, da se doseže čim boljša vzgoja kirurških kadrov. Zato Hacquet ni mogel v tem

⁶ Avtobiografija, 1746: »veroizpoved, ki sem jo sprejel, je bila indiferentna...«

⁷ Oryctographia Carniolica, knj. I., Leipzig 1787. Predgovor.

kratkem času zadovoljiti vsem merilom.⁸ Leta 1755 je potoval v Španijo, nato v Anglijo, z namenom, da bi se izpopolnil v tamkajšnjih bolnišnicah v praktični kirurgiji. Vendar se je moral kmalu vrniti v domovino...

2. Obdobje sedemletne vojne

Konec 1756 je izbruhnila sedemletna vojna (do 1763), ko je pruski kralj Friderik II. napadel Saško, da bi koaliciji spodnesel vojne načrte.

Pozimi 1756 so francoske vojaške oblasti poklicale Hacqueta v mornarico. Konec leta se je vkrcal na francosko fregato Hipotamos, ki je imela nalogo, da zavzame angleško postojanko na otoku Minorki (Menorca) v Balearih.⁹ Po francoski zmagi pri Minorki so Hacqueta odpustili iz mornarice. Ker pa se je sedemletna vojna nadaljevala,¹⁰ se je javil kot prostovoljec armadnemu zboru generala Fischerja na Spodnjem Renu in se udeležil bitke pri Einbecku. Ob koncu bitke je padel v angleško ujetništvo. Od tega časa dalje se slikovito vrstijo Hacquetovi nenavadni vojni podvigi. V angleškem ujetništvu se je dobro znašel in nekaj časa deloval kot »felčer« (Feldscher), »quoiqu' aupaurent je n'avoit nullement servir sous les drapeaux d'Esculape...«,¹¹ a je bil v metežu vojne zopet ujet, toda to pot od rojakov, francoske vojske. Ti so ga zaposlili kot vojaškega ranocelnika.

V vsaki vojski – francoski ali sovražni – katere se je udeležil (verjetno, da bi potešil

⁸ Za ta čas je značilno, da so se kirurgi na Francoskem najsrdejeje bojevali, da bi si zagotovili enakopravnost z doktorsko srenjo. V prvi polovici 18. stoletja so navzlic hudemu odporu pariške medicinske fakultete celo dosegli, da jim je kraljeva oblast 1731 podelila dovoljenje, da smejo ustanoviti kirurško akademijo (Académie royale de chirurgie) s stopnjo visoke medicinske šole. Kirurgija v Parizu in na nekaterih drugih univerzah (malo časa tudi v Montpellieru) ni sodila v uradni učni program medicinske fakultete. Če so kirurgijo kljub temu predavali, so to opravljali zgolj teoretično. Če se je doktor medicine želel izučiti ročnega kirurškega opravila, se je vadih pri brivcih (barbirjih) ali pa je obiskoval zasebne praktične tečaje pri mojstrih kirurgih.

Ko razpravljamo o rokodelski medicini in kirurgiji, moramo poznati diferenciacije kirurgov. Kirurška množica je bila ves čas rokodelska, kar pomeni, da so kirurgi-brivci sodili v rokodelski stan in bili organizirani v cehih. (Izprašan kirurg se je od drugih kirurgov razlikoval po tem, kje je bil končno izprašan: na fakulteti, pri cehovskem razsodišču ali pred zdravniškim kolegijem).

Razvoj kirurgije pred 19. stoletjem je pospešilo več dejavnikov: razvoj anatomije, raba ognjestrelnega orožja in sprememba kirurškega socialnega položaja. Proti koncu 18. stoletja je kirurgija postala enakovredna drugim medicinskim strokam. Status kirurga se je izenačil s statusi drugih zdravnikov. Na Avstrijskem je cesar Jožef II. 1784 ukazal, da se notranja medicina združi s kirurgijo.

⁹ Na začetku sedemletne vojne (1756-1763) je Francija maja meseca 1756 iz Toulona napotila 150 transportnih ladij z vkrcano vojsko, ki so spremljale eskadro admirala La Galissonnière, sestojajo iz 12 bojnih ladij, z namenom, da zasedejo otok Minorko (Menorca) v Balearih. Brez težav je admiral izkrcal svojo vojsko na otoku, sam pa je ždel z eskadro v bližini, da bi zavaroval zvezo vojske z matično deželo in da bi obvaroval svoje transportne ladje z morske strani. Ko so za to zvedeli Angleži, so takoj napotili admirala Binga iz Gibraltarja (ožino so Angleži zasedli 1704) z eskadro 13 bojnih ladij z vkrcano vojsko in več transportnimi ladjami, da bi pregnali Francoze z otoka Minorke. Ker pa je bila maloštevilna posadka v utrdbi na Minorki že v zelo kritičnem stanju, je bilo treba takoj ukrepati - izkrcati na otok angleško vojsko.

Admiral Bing se je zato odločil, da takoj stopi v boj z La Galissonnièrem, toda njegovi manevri so bili zapozneli in zato neuspešni, čeprav je razpolagal z večjo vojaško močjo kot sovražnik. Utrdba je padla v francoske roke, Bing pa je obrnil ladjeve in priplul v Gibraltar, ker ni mogel nadaljevati boja zaradi velikih ladijskih poškodb, povzročenih s francoskimi topovi. Tako so Francozi brez večjega truda premagali Angleže. Angleško višje mornariško sodišče je spoznalo admirala Binga za krivega poraza pri Minorki in ga obsodilo na smrt z ustrelitvijo, ki je bila tudi izvedena. (Gl. tudi A. A. Bubnov, Pomorski ratovi. Dubrovnik (brez datuma), str. 167 in dalje).

¹⁰ Bila je to prva evropska svetovna vojna.

¹¹ »Čeprav pred tem še nikoli nisem služil pod Eskulapovo zastavo.«

svojo slo po kirurgiji), je vršil posle ranocelnika, čeprav za ta poklic še ni bil izprašan, ko se je v tistem času mrzlično začelo sistematično šolanje vojaških zdravnikov.¹²

Vojak-prostak Hacquet ni mogel biti že zaradi svojega fizičnega izgleda, »voyant que ma taille de 5 pieds«, takole je zapisal: »Vedel sem, da moja pet čevljev visoka postava ne more doseči posebne sreče pri vojaštvu.«¹³ Bil je zelo avtokritičen, in s tem v zvezi je zapisal: »Čeprav sem bil v tej imenitni stroki (pri tem misli na kirurgijo) le slabo podkovan, ker pa se ž njo ukvarja vsaka stara babnica («que chaque vieille femme exerce»), sem si zdel upravičen, da se ž njo lahko ukvarjam tudi sam.«¹⁴ V bitkah, ki se jih je udeležil, je bil tudi večkrat ranjen, kmalu bi skoraj oslepel. Ranjen je bil 1758 v boju proti Hanovercem in Prusom za Crefeld v območju Kölna ter bil zopet ujet. V nemški armadi je deloval kot kirurg na Pomorjanskem in v bitki pri Zorndorfu proti ruski armadi. Ko se je z vojsko umaknil na Saško, so ga na češki meji ujeli Avstrijci in ga dodelili armadnemu zboru generala Laudona.¹⁵

Pozimi 1760 je bivakiral z vojsko v Rudnih gorah, kjer se je prvič začel zanimati za rudnike in jih je v ta namen tudi obiskal v Freibergu in Altenbergu. Nato se je udeležil bitke pri Torgau, kjer so ga po krivem osumili nekega vojaškega zločina in bi bil moral biti ustreljen kakor njegov rojak stotnik Latouche. Vendar je imel zopet svojo neskončno srečo, da je bil oproščen in odpuščen. Hacquet se je 1761 vrnil na Francosko, kjer se je pričel ukvarjati z naravoslovjem, medtem ko je prakticiral kirurgijo v bolnišnicah v Parizu in Montpellieru. Nemirni duh pa mu ni dal miru in spet ga dobimo v vojski. Tako je že 1762 zapustil domovino, kajti »mais mon inconstance national,«¹⁶ pot ga je vodila nazaj k avstrijski armadi in znašel se je v Pragi na Češkem. Tu je deloval kot višji kirurg in demonstrator anatomije pod vodstvom majorja-kirurga generalnega štaba Madžara Unreina v kraljevi »Invalidski bolnišnici« (royal aux Invalides), kjer je ostal do 1763, ko se je končala sedemletna vojna in bil sklenjen mir. Tedaj so »tous les chirurgiens et médecins étrangers«¹⁷ odpustili iz vojske z obljubo, da jih bodo za stalno zaposlili v civilni službi – toda obljube niso držali. In Hacquet je pikro pripomnil: »Kdor verjame besedam visokih oseb, bo zelo verjetno tudi ogoljufan.«¹⁸

¹² Zanimiv je razvoj nemških kirurških šol v drugi polovici 18. stoletja. Kralj Friderik Veliki je dal povabiti na Nemško francoske ranocelnike (ki so sloveli kot dobri in izkušeni strokovnjaki tudi izven svoje domovine) in sicer tiste, ki so v Franciji praktično opravljali takšno delo, ter jih dal namestiti po berlinskih bolnišnicah. Francozi so kot višji kirurgi opravljali kirurško prakso v vojnih lazaretih in so pri opravi kot pomočnike rabili nemške ranocelnike oz. kirurge, ki naj bi se izobraževali pod njihovim strogim vodstvom in navodili. Odtlej se je kralj bahal pred Evropo z večjim številom izučenih in spretnih domačih kirurgov, ki so zasedli potem mesta upokojenih francoskih kirurgov. Berlinska kirurška šola je kmalu zaslovela zaradi izredne vestnosti svojih učiteljev. Veliko število nemških ranocelnikov so tisti čas napotili v Strassburg in druga mesta na kirurške šole.

Kljub omenjenem so bili dobri kirurgi v nemško govorečih deželah še vedno maloštevilni, zlasti v javnem življenju, ker je bila kirurška šola izrecno določena za potrebe vojne sanitete. Dosegli so sicer precejšnji napredek. Kmalu so jih začele posnemati tudi druge države, med njimi zlasti Avstrija. Cesarica Marija Terezija in njen generalni štab sta se resnično bala grabežljivosti in agresivnih poželenj pruskega vladarja, ker sta se zavedala, da imata slabo opremljeno vojno medicino.

¹³ Nekoč so po starih merilih izračunavali višino telesa s številom čevljev (en čevelj je meril v raznih državah različno, v Avstriji npr. okoli 0,316 m). Torej je Hacquet meril nekaj več kot 160 cm.

¹⁴ Avtobiografija, 1758.

¹⁵ Avtobiografija, 1759 (Hacquet je stopil v linijski polk, ki je taboril v Töplitzu in bil dodeljen armadnemu zboru gen. Laudona).

¹⁶ Avtobiografija, 1761: »je nestanovitnost, kakršna je lastna moji naciji.«

¹⁷ Avtobiografija, 1762: »vsi tuji kirurgi in zdravniki...«

Ves razočaran se je odločil, da »za vedno zapusti krščanski svet« in se je prek Poljske napotil proti Carigradu. Na poti skozi Besarabijo je zbolel za kugo, vendar se je vse, kot vedno, srečno končalo, le da mu je oslabel spomin. Malodušen in brez najmanjših sredstev je opustil nadaljnjo misel na potovanje v Turčijo in krenil na Erdeljsko, kjer je živel neki njegov prijatelj, francoski polkovnik konjeniškega eskadrona, ki mu je pomagal, da je popolnoma okreval; pri njem je ostal poldrugo leto, se zdravil z mrzlimi kopelmi, veliko bral in si sposojal knjige s iz prijateljve bogate knjižnice. Ogledal si je tisti čas tudi okoliško naravo, zlasti rudnike. »Ves čas sedemletne vojne,« je zapisal, »ki sem se je udeležil kot vojak in zdravnik, sem malo mislil na koristno literaturo. Tako sem še dve leti potoval po deželah, kjer sem se mogel malo ali nič naučiti /.../. Vendar upam, da me bodo bralci kolikor toliko dobro obravnavali, ker se ne počutim krivega, da bi spisal sestavek ali knjigo, ki bi lahko zmešala človeške čute /.../«¹⁹

Prek Ogrske se je Hacquet 1764 napotil na Dunaj, kjer je skozi leto dni na univerzi obiskoval predavanja iz medicine, fizike, mehanike, prava itn. - da bi si ojačal spomin. »Je n'ai jamais étudié aucune science ni art par règle de collègue, le peu que j'ai pris n'a jamais été par l'intermède d'un professeur excepté quelques leçons anatomiques et physiques expérimentales, je me suis donc formé purement par la lecture des bons livres.«²⁰

3. Idrijsko obdobje

Hacquet se je 1765, ko je služil v praški bolnišnici, pobljše seznanil z vrhovnim zdravnikom cesarske vojske (le protomédecin des armées imperiales) Grafenhuberjem.²¹ Le-ta ga je seznanil, ko je bil 1766 na Dunaju, z Nizozemcem, Boerhaavejevim učencem, Gerhardom van Swietenom (1700-1772), direktorjem celotne medicinske službe v cesarstvu, osebnim zdravnikom cesarice Marije Terezije in reformatorjem medicinskega študija.

Van Swietnu²² je mladi, šestindvajsetletni nabudni vojaški ranocelnik vzbujal prijetne slutnje. Ponudil mu je civilno službo po lastni izbiri službenega kraja. Hacquet ni dolgo

¹⁸ Avtobiografija, 1762: »mais qui croie aux paroles des grands en est souvent la dupe...«

¹⁹ Jakob G., Baltazar Hacquet, Leben und Werke. München 1930, 19.

²⁰ Avtobiografija, 1764: »... nikoli namreč nisem študiral neke znanosti niti večšine na predavanjih; ono malo, kar sem se učil, si nisem nikoli pridobil s posredovanjem kakšnega profesorja, z izjemo nekaj predavanj iz anatomije in eksperimentalne fizike; svojo izobrazbo sem si pridobil edinole z branjem dobrih knjig.«

²¹ Pod tem imenom ni bilo najti v strokovni medicinski ali zgodovinski literaturi imena »Grafenhuber«. Očitno je, da je Hacquet tu nekaj zamešal.

²² Gerhard van Swieten je v avstrijskih deželah ustanovil tudi nove zdravstvene zavode. Dotedanje številne zdravstvene zakone je strnil v celoto z Odredbo o zdravstvu (Sanitätsverordnung), ki jo je cesarica potrdila in razglasila (1766). Novi revidirani zdravstveni zakon je vseboval vrsto sodobnih nazorov o nalogah zdravstva. Leta 1767 je bil razglašen patent, Sanitätsregulativ, s katerim je bil večidel zdravstvene uprave izročen zdravstvenim komisijam na terenu. Nato so stare odredbe dopolnili in revidirali (1770). Van Swieten je prav tako v celoti reorganiziral avstrijsko javno zdravstveno službo in izdelal osnutek zdravstvenega zakonika, Sanitätshaupt-normativ oz. Normativum sanitatis, ki ga je cesarica potrdila in dala razglasiti.

Normativum je bil prvi tovrstni splošni zdravstveni zakonik, ki je veljal za vso monarhijo: Constitutio rei sanitatis. Vsebuje dva dela: prvi, krajši, navaja predpise o ureditvi zdravstvene službe na državni meji (proti Turčiji) in nosi naslov »Pars secunda: De iis quae ad Sanitatem quoad confinia ad finitimas gentes servandum perinent.« Zakon je med drugim posegal tudi na področje babiške deontologije in etike. Avstrija je na ta način bila prva evropska dežela, ki je razglasila splošni zdravstveni zakon. Normativum je v svojem prvem delu strogo ločeval dolžnosti fizika, kirurga, lekarnarja in babice. (Gl. Borisov P., Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja. SAZU. Ljubljana 1995, 51).

premišljeval in je izbral Kranjsko, ker ga je zanimal živosrebrni rudnik v Idriji (montanistika ga je že od nekdaj privlačila) in ker je slišal, da tam deluje znameniti naravoslovec in zdravnik dr. Joannes Antonius Scopoli (1723-1788), s katerim (tako je mislil) bi bilo po vsej verjetnosti prijetno sodelovati²³ tudi na področju naravoslovja. Rudnik živega srebra je bil zasebna last habsburške hiše in bil izjemno pomemben vir dohodkov ter osnova za najemanje državnih posojil. Sredi 18. stoletja je zaposloval 591 rudarjev, 54 gozdnih delavcev in 40 nameščencev.²⁴ Delo v rudniku je bilo težko, zdravju škodljivo (to se je izkazalo šele po nekaj letih dela v jami) in rudarje so pestile epidemične bolezni ter merkuralizem. Vse to je nujno kričalo po tem, da bi obrat dobil dobre in izkušene zdravnike, kajti bilo je to v korist uspešnega delovanja celotnega velikega podjetja.

Za namestitev ranocelnika Hacqueta kot obratnega kirurga je bila po pravilniku o nastavitvi potrebna izobrazba magistra kirurgije in babištva, ki pa je Hacquet ni imel. Pri tem mu je pomagal van Swieten in ga usmeril na nadaljnjo življenjsko pot: Hacquet je zadostil pravilom, ko je napisal disertacijo o umetnem anusu²⁵ (ki je bila kasneje objavljena v tisku).

Pred prihodom Hacqueta je bila zdravstvena služba v idrijskem rudniku na zelo nizki stopnji. Pogoste so bile pri rudarjih očesne bolezni in kile, kar se ni zdravilo ali se je zdravilo slabo. Bolniki so zato iskali zdravstveno pomoč v drugih krajih in so pogosto izostajali od dela, ali pa so morali umreti. Da bi se izognili hujšim zdravstvenim okvaram z živim srebrom, je uprava občasno zamenjevala rudarje na bolj izpostavljenih delovnih mestih z onimi na manj nevarnih.

Hacquet je še istega leta nastopil službo v idrijskem rudniku in bil nameščen kot obratni kirurg in porodničar. Toda že ob nastopu službe je naletel na odpor rudniške uprave, ki je navajala kot pomembno pomanjkljivost kandidata neznanje deželnega (slovenskega) jezika. Bila je to edina prepreka, na katero se je opirala uprava. Van Swieten je menil drugače: »Vsak pameten človek bolj upošteva mutastega kirurga, ki je več v stroki, kakor nevedneža, ki ne zna drugega kot čvekati.«²⁶ Hacquetu je hladen sprejem uprave zagrenil veselje in se je še kasneje večkrat spominjal, kako je v Idriji doživel mnogo hudega, a je kljub svoji mladostni nestanovitnosti zdržal tam celih 7 let in to prav zaradi naravoslovja. Veliki avstrijski zdravstveni reformator van Swieten pa je idrijskemu rudniku napravil največ, kar je mogel: dal mu je zdravnike izrednih strokovnih kvalitiet – napotil je v Idrijo zdravnika dr. J.A. Scopolija in mr.chir. et obstet. B. Hacqueta.

Po smrti idrijskega ranocelnika Jožefa Gutta, Hacquetovega predhodnika, so 1766 nastala v dunajski zdravstveni upravi neprijetna trenja med van Swietnom, ki se je potegoval za namestitev Hacqueta za obratnega rudniškega kirurga, in med predsednikom dunajske dvorne komisije Ignacijem Kempfelnom, ki je podpiral svojega izbranca. Šlo je namreč za to, kdo naj bi bil bolj primeren, da zasede mesto idrijskega obratnega kirurga. Kot običajno je tudi to pot zmagal van Swieten.

Hacquet je bil pravo nasprotje svojemu predhodniku: bil je strokovno dobro razgledan, zlasti v anatomiji, teoretični kirurgiji in operativni tehniki, ki si jo je s prakso v vojni utrdil,

²³ Borisov P., *Od ranocelnništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*. SAZU. Ljubljana 1977, 171.

²⁴ Pfeifer J., *Zgodovina idrijskega zdravstva*. Mestni muzej Idrija 1989, 71.

²⁵ *Nova methodus ano artificiale in regio illiaca sinistra instituendi*. Venetia 1767, 89.

²⁶ Lesky E., *Arbeitsmedizin im 18. Jahrhundert. Werksarzt und Arbeiter in Quecksilberbergwerk Idria*. Wien 1956, 33.

Pogled na Idrijo. Iz: J.W. Valvasor, *Die Ehre dess Hertzogthum Crain*. Ljubljana 1689, XXVII. pogl.

pozneje pa tudi v praktičnem porodništvu. Posebno predan je bil vsem novotarijam v medicini. Skratka, bil je tiste vrste kirurg, kot ga je mogla tisti čas nuditi le široka ranocelniška praksa v sedemletni vojni in zavzetost ter prizadevnost med študijem in prakticiranjem po bolnišnicah v Parizu, Montpellieru in na Dunaju. Van Swieten je bil o tem dobro poučen, zato ga je izbral in tudi zagovarjal.

Hacquet pripoveduje o prvih vtisih, ki jih je doživel v Idriji. »Že prvi teden po mojem prihodu se je v jami vžgal v podzemskih galerijah vnetljivi zrak in je izbruhnil požar. Mnogo rudarjev je bilo močno opečenih po vsem telesu, vendar kljub hudemu dogodku, so vsi okrevali.« Svoj način zdravljenja opečencev je Hacquet pozneje opisal v nekem dunajskem časopisu.²⁷

Hacquetovo življenje je bilo sila razgibano, lahko bi rekli, da nič manj kakor Scopolijevo. S prvimi botaničnimi ekskurzijami v okolico Idrije in njeno hribovje je začel 1767, prehodil pa je tisti čas še gorenjske Alpe. Zimske proste ure je porabil za preučevanje rudarstva in teoretične kemije. Hacquet in Scopoli (slednji je prav tako izkoriščal čas za razgledovanje po živi naravi, polni čudovitih botaničnih skrivnosti) sta bila velika učenjaka na svojem znanstvenem vzponu prav v Idriji. Hudomušna usoda ju je družila sredi bogate, še malo raziskane flore, favne in mineralov. Kot nadpovprečneža sta na svoji življenjski poti doživljala nič koliko grenkih dni, bridkih razočaranj in spoznanj sredi surovega, skoraj nevednega okolja, ki ni kazalo nikakega razumevanja.

²⁷ Hacquet B., *Abhandlung über die brennende Schwaden der Berggruben*. Wiener Allerley 1773.

Prava sreča za naravoslovno znanost, da se zahvaljujoč svojemu značaju kljub vsemu, kar sta neprijetnega doživela, nista dosti menila za neuko in nehvaležno okolje.

Nenadoma pa je 1768 izbruhnil med Hacquetom in Scopolijem hudi spor.²⁸ Šlo je za razdelitev dela. Bistvo spora je bilo čisto stanovske narave, pri čemer je prišel zopet na dan zgodovinski absurd, ki je pred stoletji privedel do cepitve medicinske stroke, s tem v zvezi pa do omalovaževanja kirurškega stanu in do profanacije te vede. Scopoli, kot predpostavljeni Hacquetu, ga je včasih izkoriščal. Ko je namreč skrivaj odhajal med službenim časom na raziskave v naravo, je vselej ukazal Hacquetu, da ga ta nadomešča tudi pri internističnih bolnikih in naj jih zdravi po svoji uvidevnosti in znanju. Temu pa se je Hacquet odločno protivil in odklanjal bolnike z izjavo, da je nastavljen le za kirurške primere in porode.

V konflikt je posegla posebna dunajska cesarska komisija, ki ji je predsedoval grof Hohengarten. Osebnost je pripotoval v Idrijo, da bi na licu mesta razčistil stvar. K obravnavi sta bila povabljeni dr. Scopoli in mr. chir. Hacquet. Predsednik je po zaslišanju udeležencev razsodil, da mora kirurg najprej pregledati internistične paciente, nato pa jih napotiti zaradi zdravljenja k Scopoliju. Če bi pa Scopoli odredil kako drugače, jih sme Hacquet tudi zdraviti in sicer šele po konzultiranju s fizikom. Tudi zdaj se je Hacquet odločno uprl. Grofu je izjavil, da je po pogodbi, sklenjeni z upravo rudnika ob nastopu službe, bil sprejet na delovno mesto le kot kirurg in porodničar. Zato je menil, da je diagnosticiranje in zdravljenje notranjih boleznih skrb in stvar edinole dr. Scopolija, nikakor pa ne kirurgova. V spor je posegel zopet van Swieten in se potegnil za idrijskega kirurga; ker je menil, da je bil njegov ugovor pravilen, je razveljavil odločbo cesarske zdravstvene komisije.

Hacquet se je 1769 namenil potovati v Italijo, kjer je obiskal vulkanične pojave na Vezuvu in gori Etni, ter zbiral primerke ostankov strjene lave. V Hacquetovem značaju je bilo več kvalitete: najbolj pričujoča je bila čisto posebna, izredno močna, malo kolerično obarvana osebnost. Hacquet je nosil v sebi skoraj špartansko preprostost in nepopustljivost ter strogost proti lastni osebi. Imel je nepodkupljiv smisel za pravičnost, brezobzirno stremljenje po resnici, poštenost in samostojnost presoje. Takšno podobo razodevajo njegovi številni spisi.²⁹ Kazal je veliko smisla za pravičnost in je gojil strastno željo po resnici. In ker je bil zlasti strogo pošten do sebe, je bil prav tak tudi do soljudi. Podobno, kakor njegov filozofski rojak, ki je gradil življenjski smoter na izreku: »Retour à la nature!«,³⁰ je tudi Hacquet imel svojo resnico: vitam impendere vero! (življenje posvetiti resnici). Nemirni duh raziskovalca narave in njenih zakonitosti ga je venomer priganjal in silil v daljine in malo znane ter neraziskane kraje,³¹ da si je v naravnih lepotah bistril duha in prepodil dolgočasje, ki ga sproščajo sami »puhloglavci in tepci«, in da je živel več po znanstveni fantaziji kot po suhoparni, nikomur koristni logiki.

A tudi njegov vzornik Rousseau (1670-1741), od katerega se je navzel čudnih nazorov, je dajal zmeraj prednost le nedolžni naravi pred večstoletnim razvojem civilizacije. Hacquet

²⁸ Borisov P., op. cit. 23, str. 179.

²⁹ Zlasti potopisi o Karpatih: Hacquet's neueste physikalisch-politische Reise in den Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpaten. IV. Th. Nürnberg 1796, 254.

³⁰ Jean Jacques Rousseau (1712-1778) si je izbral življenje po resnici – vitam impendere vero (po Iuniusu Iuvenalisu) – ter ni imel in ni mogel imeti sistema. Imel pa je nekaj nekomplciranih in med seboj povezanih idej, ki jih je oznanjal zelo prepričevalno in prepričano. Po njem naj dobri ljudje vodijo tudi dobro državo, saj so vsi ljudje po naravi enaki. Pozival je izobražence, da naj se vrnejo k preprostosti in se odrečejo neenakosti, ki poraja bogastvo, razkošje in brezdelje, po drugi strani pa spravlja v tek sovraštvo množic. Človek se rodi svoboden, družba pa ga zaslužni. Absolutna je samo ljudska oblast.

je bil eden tistih, ki je prvi odkril lepote slovenske gorske pokrajine. Bil je med pionirji razsvetljenstva na nekdanjem Kranjskem in nepomirljiv nasprotnik vseh priliznjencev, ki jih je srečaval na svoji življenjski poti: takih, ki so bili okovani po postavah in niso nikdar prišli dlje od ponavljanja avtoritativnih dogem, ki so poveljevale z vrha.

Tisti čas pa se je po Evropi razlegel glas novih in naprednih idej. Znanstveniki in filozofi, čeprav so bili med njimi tudi pravoverni kristjani, deisti in celo pravi ateisti, so bili vsi brez razlike privrženci svobodomiselnosti in izražanja ter so priznavali premoč znanosti nad vsem ostalim. Bila je to prava poplava napredka.³²

Novi pogledi na področju naravoslovja so se v drugi polovici 18. stoletja le težko in počasi prebijali na svetlo.

Hacquet ni bil le dosleden nasprotnik nazadnjaštva in praznoverja, ampak je bil v nasprotju s svojim vzornikom Rousseaujem, vseskozi goreč zagovornik širjenja prosvete med preprostim ljudstvom.

Zavzemal se je za zmago racionalne miselnosti in zdravega ter čistega razuma nad dogmatičnim mračnjaštvom.³³ Osvrožen je bil zlasti pri tistih, ki jim je bil duh novega časa, ki se je nagloma širil po Zahodu, povsem tuj. Le-ti so se odlikovali zlasti zaradi svojega primitivnega mišljenja in prirojenega svetohlinstva. Hacquet je že zgodaj in v zadostni meri okusil grenkobe življenja. Zmeraj je stopal le navkreber, četudi se je na moč zavedal, da je bila izbrana pot med najtežjimi, da ne rečemo v nekem smislu tudi najslabšimi. Krotil je svoj duh, da je živel nezahtevno.

Na potovanjih je spoznal, da ne sme več zaupati tistim, ki so mu v resnici sovražni. Sčasoma se je bil namreč privadil, kot je sam zapisal, kitajske modrosti: »če ti poreko, da sta se gori strnili, verjemi jim – če pa trdijo, da se je spremenil človeški značaj, jim tega nikar ne verjemi!«³⁴ In še: vedel je, da svojih sovražnikov ne more z ničimer bolj ponižati kakor prav z dokazi, da jih ne potrebuje in ne spoštuje niti v trenutku, ko mislijo najbolj nasprotno.

³¹ Še sredi 18. stoletja je bil svet mnogo manjši in hkrati tudi mnogo večji od današnjega, saj so celo najbolj osveščeni in najbolj izobraženi sodobniki, kot npr. učenjak in odkritelj Aleksander von Humbolt (1769-1859), poznali le majhne dele naseljene zemeljske površine. Mesta so bila še majhna in številna provincialna gnezda, v katerih je v 18. stoletju živila večina mestnega prebivalstva. Ponosni meščan je z vsem prezirom odrezave in vseznale osebe zrl na korenjaškega, neotesanega in bedastega deželana. Država je z vso natančnostjo in skrbnostjo nadzorovala svoje davku zavezane podložnike ter do kraja izpeljala ločitev med mestnimi in podeželskimi poklici. Meščani so bili bolj bistroumni in izobraženi, kljub temu pa so vedeli o dogodkih po svetu onstran meje svoje deželice prav tako malo kakor vaščani. Tu so si bili podobni.

³² V 18. stoletju je v Evropi nastalo široko kulturno gibanje, ki je v zgodovini znano kot razsvetljenstvo. Bil je to odmev meščanske opozicije proti preživelosti fevdalizma in vsem starim pojavom v družbenih odnosih, državni ureditvi in vladajoči ideologiji, ki so ovirali razvoj kapitalizma. V omenjenem stoletju so sodobniki imenovali to obdobje razsvetljenstvo (siècle des lumières), vodilne pobudnike kulture pa razsvetljence. Ime je nastalo zaradi njihovega trdnega prepričanja v vsemogočnost razuma in z njim širjenja znanja, ki je izrivala temo nevednosti, zablod, predsodkov in praznoverja. Boj razsvetljencev proti fevdalno-absolutistični ureditvi, proti cerkvenim dogmam, ki so zavirale družbeni razvoj, in drugim srednjeveškim ustanovam je odpiral pot revolucionarnemu prevratu, prehodu na višjo razvojno stopnjo družbenega življenja. Razsvetljenstvo kot pojav je nastalo najprej na Angleškem, kjer je revolucija sredi 17. stoletja povzročila nagel razvoj meščanske ideologije. Domovina klasičnega razsvetljenstva pa je bila Francija.

Razsvetljenstvo, iz katerega se je razvila revolucionarna dogmatika, je potemtakem angleški »izum«, ki ga je utemeljil še Bacon. Lessing predstavlja vrhunec nemškega razsvetljenstva (Aufklärung).

³³ Doba razsvetljenstva (svoboda je duša takšne reforme) ni namreč bila v tolikšni meri razsvetljena, kot bi pričakovali, ko beremo dela razsvetljencev. Določeni pojavi magnetizma (mesmerizma) in elektricitete niso uresničili naravno-znanstvenega nazora, temveč prav nasprotno – spodbujali so vsa mogoča praznoverja pri napolizobražencih. Ljudstvo je verovalo v magično moč zdravljenja, preroško moč magnetizma.

³⁴ Borisov P., op. cit. 23, str. 174.

Oryctographia Carniolica. Naslovna slika – Idrija.

Kulturna in gospodarska vprašanja je reševal z gledišča čistega racionalizma. Kazalo je že na primer, da so bila vsa prizadevanja, da bi obnovili v idrijskem rudniku pridobivanje cinobra, za vedno pokopana, ko je na pobudo in na predlog Hacqueta dvorna komisija na Dunaju to dejavnost obnovila. Hacquet se je namreč znanstveno ukvarjal z vrsto tehnoloških postopkov pri predelavi živosrebne rude – njene kemične analize in postopka čiščenja - in je večkrat pismeno predlagal rudniški upravi svoje dosežke, kako bi se izboljšalo proizvodnjo in kako bi jo pocenili.

Mnogo se je ukvarjal tudi z vprašanjem prezračevalnih naprav v rudniških jaških. Spoznavamo torej, da je Hacquet bil večstranski, vendar okolje ga ni nikdar razumelo in ni ga jemalo za takšnega, kot je v resnici bil.

Leta 1770 se je Hacquet odpravil na naravoslovno potovanje po Dalmaciji in se to pot ukvarjal z agrarnimi vprašanji. Objavil je zanimiv spis o zdravljenju gadjega pika brez zdravniške pomoči,³⁵ kajti v Dalmaciji je videl veliko število strupenjač. V naslednjem letu je obiskal Koroško in zgorjnjo Štajersko, da bi si v Eisenerzu ogledal pridobivanje železne rude in videl, kako se kali jeklo. V rudnikih na Madžarskem si je ogledal način pridobivanja žlahtne kovine.

Sedem let kirurgovanja v Idriji je Hacquet porabil tudi za razvoj praktičnega porodništva; v ta namen je porodne pomočnice poučeval na domu porodnic med porodi. Poleg zmanjševalnih porodniških operacij je po potrebi izvajal porod s kleščami, pri umirajoči porodnici pa *sectio caesarea in mortua*.³⁶ Željam in prizadevanju oblasti je Hacquetov napredni duh dodal še lastno pobudo, ko je 1779 naprosil upravo idrijskega rudnika za dovoljenje, da bi izučil dve sposobni ženski v porodnomočniški stroki.³⁷

Razumljivo je, da je dunajski centralni urad tak predlog porodničarja (v skladu s svojo splošno nacionalno politiko) z navdušenjem sprejel in ga podkrepil z obrazložitvijo: »Ker je obstoj mnogih mater in otrok in v tej zvezi povečanje prebivalstva delno odvisno tudi od spretnosti izkušenih babic, predlogu nismo nenaklonjeni, in to tudi dovolimo.«³⁸ Iz Hacquetovega nastavitvenega dekreta v Idriji je razvidno, da je bil kot kirurg za tisti čas izredno razgledan v stroki ter sposoben, in sicer v t.i. razširjenem smislu. Bil je namreč »chirurgien-accoucheur«, t.j. poleg kirurga tudi izprašan porodničar, zato se je upravičeno imenoval »magister chirurgiae et artis obstetriciae«.³⁹ Slednje opravilo je bila nova uradna dolžnost, ki je poprejšnji idrijski obratni kirurgi praviloma niso imeli.

Idrija pa je Hacquetu pripravila še druge težave: v stvareh čisto tehnične narave, ki so ga motile pri delu. Kljub temu, da si je pred nastopom službe v Idriji nabavil iz lastnih sredstev (ko je še bival na Dunaju), potreben kirurški in porodniški instrumentarij za operacije, mu ta v praksi ni več zadostoval. Osebni dohodki so bili prepičli, da bi si sam lahko dopolnil manjkajoče orodje. Zato je 1770 poslal na Dunaj prek uprave rudnika uradni zahtevek s seznamom specifičnega instrumentarija. Uprava mu je nabavnico kratkomalo zavrnila. Svoj zahtevek je Hacquet ponovil čez dve leti, le da je podrobneemu seznamu instrumentov dodal še opis in podatke iz evropske strokovne literature, kjer so bili taki instrumenti opisani in naslikani.⁴⁰ A tudi drugi zahtevek mu je bil zavrnjen, njegov zaščitnik van Swieten pa je bil tisti čas že v grobu.

V idrijskem obdobju je Hacquet porabil svoj prosti čas za znanstvena raziskovanja v naravi; v ta namen je obiskal Julijske Alpe, Karavanke, Koroško, Štajersko, Istro in ponovno Dalmacijo ter povsod našel zanimiva botanična (npr. *Scabiosa Trenta*), geološka, mineraloška in entomološka področja.⁴¹ Tudi pozneje, ko je bil imenovan za babiškega

³⁵ Ueber den Biss giftiger Schlangen. Sammlung nützlicher Gegenstände von Wassenberg. Wien 1773.

³⁶ Borisov P., *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja*. SAZU. Ljubljana 1995, 53.

³⁷ Borisov P., op. cit. 23, str. 178.

³⁸ V skladu s parolo, ki je v tistem času obsedala avstrijski dvor, da je razmnoževanje ljudstva vir bogastva za državo, je van Swieten v letih 1760-70 napotil v srednje velika in večja mesta dednih dežel izkušene porodničarje – na Kranjsko Hacqueta, na Hrvaško pa dr. Jeana Baptista Lalanguja.

³⁹ Borisov P., gl. delo, navedeno v op. 36, 54.

⁴⁰ Borisov P., op. cit. 23, str. 55.

učitelja v Ljubljani, ter še leta 1782, ko se je drugič povzpел na Triglav (na začetku 1777 se je povzpел iz Bohinja v dolino triglavskih jezer in dalje na Mali Triglav s svojim nekdanjim učencem Willonitzerjem).⁴² Povsod je naletel na tisto, kar ga je izredno zanimalo in kar je kasneje vestno ter zanimivo opisal v svojih potopisih.

Za svoj čas je bil vsestranski kirurg. Očitno so še za njega dni razni mazači in klateški ranocelniki potovali po deželi in »zdravili kile« ter »prebadali očesne mreene«. Verjetno tedaj na slovenskem ozemlju sploh ni bilo kirurgov razen Hacqueta, ki bi znali operacijo sive mreene na očeh strokovno neoporečno izvesti, in zato tega znanja tudi od njegovih predhodnikov v Idriji ni bilo mogoče pričakovati in zahtevati.⁴³ Uprava rudnika očitvidno ni potrebovala, niti ni cenila tako strokovno razgledanega kirurga, kot se ji je predstavljal in s svojim delom ponujal Hacquet.

Leta 1772 je Hacquet sestavil dokument »Pro memoria«⁴⁴ in ga naslovil na dunajsko cesarsko komoro. Ob tej priliki je prosil, da naj bi mu končno že določili uradni položaj. Pri tem je mislil na zaostritev odnosov med njim in dr. Jožefom Kneejem, nekdanjim deželnim fizikom na Dolenjskem in naslednikom Scopolija. Dokument daje vpogled v tedanje zdravstvene razmere, ki so vladale v idrijskem rudniku. Poročilo, ki ga je pisal 1772, se namreč bistveno razlikuje od uradnega poročila, ki ga je 1740 sestavil njegov predhodnik. Toda tudi to pot ni dobil pričakovanega zadoščenja.

Ker tisti čas ni bilo več med živimi van Swietna, ki bi pravično in nepristransko razsodil, je v tej zadevi ukrepal njegov naslednik dr. Anton von Stoerck in odločil, da »ne potrebujemo ponosnega in nenehno nezadovoljnega tujca, saj imamo dovolj tudi svojih ljudi, ki Hacqueta, čeprav se mu ne more oporekati, da je izvrsten kirurg, celo prekašajo.«⁴⁵

Rudniški ravnatelj je na začetku 1773 sporočil dvorni pisarni na Dunaj, da je prišlo med Hacquetom in dr. Kneejem do hudega spopada. Iz upravnikovega poročila⁴⁶ je razvidno, da so med obema zdravstvenima uslužbencema bila neskladja že ves čas, odkar je dr. Knee prišel v Idrijo (1769). Dr. Knee je očital Hacquetu, da se mu noče strokovno podrejati, kakor se prej ni tudi dr. Scopoliju. Hacquet pa je Kneeu očital, da zanemari obiske bolnikov na domu. Dalje je iz poročila razvidno, da je zdravnik bil bolj delovno obremenjen kot kirurg. Zato je dr. Knee dovolil Hacquetu, da ta lahko pri zdravljenju poškodovancev predpisuje tudi zdravila za notranje bolezni. Primerilo pa se je, da je predstojnik rudniške lekarne mr.phar. Ernest Freyer⁴⁷ ugotovil, da je Hacquet v nekem receptu predpisal

⁴¹ Na področju geologije je tisti čas prevladoval »nephthinistični nauk« A.G. Wernerja, ki je zastopal mišljenje, da nastajajo spremembe na zemeljski površini zaradi vpliva vodá. Njegov nasprotnik »plutonist« James Hutton pa je menil, da je glavni vzrok geološkim spremembam ogenj (vulkani).

⁴² Lovro Willonitzer iz Stare fužine je bil nekdanji Hacquetov učenec na Mediko-kirurški šoli v Ljubljani in ranocelnik v Zoisovih fužinah. »V gorovju je bil zelo izveden« (Oryct. knj. I., 27). Bil je med prvimi hribolazci na Kranjskem, ki so splezali na sam vrh Triglava (1778). S Hacquetom in Matevžem Kosom je Willonitzer poskušal 1779 zopet priti na Triglav. Kakor drugi spremljevalci, tudi slednji ni bil taisti čas pri volji (ali pri močeh?), da bi z Velega polja polezli na sam vrh. Ko pa so dospeli do previsne stene pod vrhom, Hacquet ni mogel več dalje. Z dvokrakim barometrom je izmeril višino gore, nato so se vsi vrnili. Hacquet pa je 1785 prišel iz Stare fužine prek Ravnega polja na Mali Triglav; tudi 1788 je ponovil omenjeno pot, ne da bi dosegel najvišji vrh. /Gl. Oražen F., Prvi hribolazci na Triglavu v dobi 1778-1837. Ljubljanski Zvon 1895, 15; tudi Ceklin F., Ob obletnici Willonitzerjeve smrti. Ljud. pravica 1954, 23; Wester J., Baltazar Hacquet, prvi raziskovalec naših Alp. Ljubljana 1954, 59./

⁴³ Pfeifer J., op. cit., str. 71.

⁴⁴ Borisov P., op. cit. 23, str. 179.

⁴⁵ Pfeifer J., op. cit. str. 73.

⁴⁶ Borisov P., op. cit. 23, str. 178.

F. A. ... delo ... 1792 ... Halle p. Bredal 1792
 A. Bauchkammer, Mr. chir. et obstet. Baltazar Hacquet, idrijski obratni kirurg.

previsoko dozo zdravila. Zato je recept odnesel k dr. Kneeuju, ki je izdajo omenjenega zdravila prepovedal. Ko je Hacquet zvedel za to, je odšel k dr. Kneeuju, ga ozmerjal in ko je ta ob žalitvah dvignil roko, mu je Hacquet napovedal dvoboj (do katerega pa k sreči ni prišlo).⁴⁸

Dr. J. Knee je bil glede izobrazbe in moralnih vrlin daleč pod inteligenčno ravtnjo kirurga Hacqueta, vrh tega pa je bil še kronični alkoholik in kvartač.

Hacquetov položaj v Idriji je bil iz leta v leto slabši in je postal končno neznošen.⁴⁹ Življenje v Idriji mu ni bilo toliko odraz koleričnega temperameta, ampak je tu šlo v večji

⁴⁷ Minařik F., Delovanje prvih lekarnarjev in zdravnikov v rudniškem mestu Idrija v Sloveniji (Mtthioli, Freyer, Scopoli). Farm. vest. 1966; 7: 244.

⁴⁸ Borisov P., gl. delo, navedeno v op. 23, 180.

meri za racionalistično modrovanje, ki je bilo lastno Hacquetovemu času in je njegovo miselnost obvladovalo v veliki meri (kot je zapisal njegov biograf G. Jakob). To se odraža v njegovih priložnostnih izjavah o politiki, kot tudi iz njegovega razumevanja kulturnih in gospodarskih vprašanj v duhu racionalizma.

Hacquet ni tajil svojih materialističnih nazorov, kar mu je to, podobno kot svoj čas Scopoliju, že na samem začetku službovanja v Idriji povzročalo velike nevšečnosti, ki jih je imel s krajevno duhovščino, prežeto z »une jalousie de jésuitisme:«⁵⁰ Bil je v sporu z duhovščino, ki je bila v tistem času nedostopna za nove, svobodnejše znanstvene in filozofske ideje.

V četrtem delu svoje *Oryctographiae* je Hacquet v XI. poglavju zapisal: »V sedmih letih bivanja v Idriji s črnimi suknjami, menihi in neukim ljudstvom – so zanetili upore proti meni...« S temi besedami prične Hacquet svojo tožbo nad prilikami; ta je polna dramatičnosti in skozi njo seva ponekod celo obup nad osamljenostjo, »proti tem in sto drugim zmotam boriti se, je bilo zame težko. Škofje in njih podložniki so mi z vseh strani pretili, porabili so menihe, da so s prižnic proti neverniku pridigali, toda mislil sem si: kdor se ne boji, tega ne zmagajo zlahka – in tako je zmagala resnica, če ne popolnoma, pa vsaj večidel...« Ko se je z ostro kritiko obregnil nad duhovščino, je v tem pogledu Hacquet ravnal le iz notranjega prepričanja in s poštenim namenom poboljšanja. Na ta način si je Hacquet naprtil poleg antipatije rudniškega upravitelja še jezo tistih, ki so tisti čas imeli pri ljudstvu največji vpliv.

S Hacquetovim odhodom je bilo zaključeno eno najbolj zanimivih obdobjev v zdravstveni službi Idrije, ki zasluži, da se ga posebej preuči že zaradi znamenitih osebnosti Scopolija in Hacqueta. Oba zdravnika sta bila zaradi umetniško razvitega čuta za opazovanje in njunega natančnega znanja o delu v jami ter tehniki plavža sposobna spoznati posamezne faze delovnega procesa pri pridobivanju živega srebra in tudi tiste dejavnike v življenju rudarjev, ki so bili izredno zdravju škodljivi.

4. Ljubljansko obdobje

V prostorih nekdanje jezuitske lekarne, v bližini današnjega Šentjakobskega trga, je deloval od 1758 javni Zavod za študij anatomije – Collegium publicum anatomicum.⁵¹

⁴⁹ Daljša ali krajša potovanja, opremljena s škatlami, škarjami, pincetami, mrežami in lupami so kar »čez noč« spremenila družbeni značaj. Ni bilo več muhastih domislekov tega ali onega preveč radovednega posebnega, ampak je bila »učna doba za vsakogar«, delo, izpopolnitev znanja in vzgoje - bila je to resnična šola za Evropejce. Mnogi učenjaki in tudi laični radovedneži so trumoma obiskovali knjižnice, razstave, bogato opremljene naravoslovne zbirke, kemične laboratorije in druge znamenitosti. Obiskovali so tudi znanstvenike v njihovih tesnih kabinetih in prisostvovali pri čudnih poskusih, ki so jih ti izvajali; udeleževali so se tudi akademskih sej in predavanj, kjer so razpravljali, razpravljali in razpravljali, kar so razumeli ali tudi ne.

Nalezljiva mrzlica je pospešila živahno razgibanost. Eni so polnili svoje zbirke metuljev, žuželk, školjk, drugi so občudovali svoje zbirke mineralov, fosilov, tretji pa steklene posode z mariniranimi kačami, kuščarji, močeradi in drugimi plazilci. Moda je pospeševala zbiranje in urejanje herbarijev. Celu visoke osebe iz vladarskih hiš, kralji, kraljice in princji so se navduševali nad novimi »igračami« in polnili zbirke z vsemi čudeži sveta. Metrese so se pustile slikati ob vzhodu s teleskopi, barometri, knjigami; kočije vojvodin pa so se gnetle pred vrati laboratorijev in so vse hotele biti elektrizirane.

Vrtoglava sla po nenavadnosti je zajela vrhnjo plast družbe brezdelnežev, dolgočasnežev in naveličancev. Plemstvu za petami so sledili meščani, ki niso bili nič manj radovedni. Posamezniki pa so se celo dopisovali z učenjaki in jim zastavljali bizarna vprašanja... To je bilo 18. stoletje.

⁵⁰ Avtobiografija, 1774: »nekažna jezuitska nevoščljivost«.

Ustanovil in vodil ga je mr.chir. in ordinarij Cesarskega špitala Jakob Breclj. Najbolj verjetno je, da je Hacquet sprva poučeval na tem Zavodu teoretično in praktično anatomijo s secirnimi vajami ter tehniko male kirurgije v okviru izpopolnjevalnih tečajev za kirurge, (čeprav za ta čas ni odkritih zanesljivih virov). Tu gre namreč za vprašanje o devetih letih, t.j. od prihoda Hacqueta v Ljubljano do njegove nastavitve za profesorja na Mediko-kirurškem učnem zavodu (ust. 1782). Kako se je tisti čas preživljal? Hacquetu, kljub njegovi skromnosti, bi plačilo, ki ga je prejemal za pouk babiških gojenk na babiški šoli (ust. 1753), ne zadostovalo za življenje v dragem mestu. Pomagal si je zato s honorarji, ki jih je dobival v Brecljevem zavodu.

Le-ta pa je večkrat doživljal vznemirljive neprijetnosti zaradi tožarjenj upravnika Cesarskega špitala jezuita Žige Reicha. V pritožbi, ki jo je ta naslovil kar naravnost na cesarico Marijo Terezijo, je trdil, da anatomske secirne vaje v Brecljevem zavodu ne sodijo v prostore nabožnega špitala, pa tudi ne v neposredno bližino cerkve sv. Jakoba in jezuitskega kolegija. Cesarico je zato prosil, da prepove delovanje omenjenega zavoda. Odločitev je šla ad acta in zavod je nemoteno deloval naprej.⁵²

Z likvidacijo Cesarskega špitala⁵³ (1771) je bil žal ukinjen tudi prvi slovenski anatomski zavod; oba so namreč prodali na dražbi. Ukinitve je sledila cesaričinemu ukazu o združitvi vseh dobrodelnih ustanov. Verjetno je, da je Hacquet tisti čas prevzel Brecljevo anatomsko zbirko preparatov (teratološke in embriološke primerke) za svoj muzej, ki ga je imel v hiši na Starem trgu šte. 83. Anatomske zbirke je Hacquet kasneje pomnožil še z mineraloškimimi, entomološkimi in oriktoškimi eksponati ter herbariji. Njegov muzej je sčasoma postal tako znamenit, da so ga pogosto obiskovali mnogi tuji učenjaki in visoke politične

⁵¹ Anatomska gledališča (anatomski teater, *Theatrum anatomicum*), ki so jih vodili znani učenjaki z Zahoda, so bila povsod v mnogočem podobna (Leiden, Uppsala, Padova itn.). Videti so bila takale: sredi prostorne sobe ali dvorane je stala večja, podolgovata ali ovalna miza, na kateri je ležal kadaver. Ob stenah so bili razporejeni človeški skeleti, v zasteklenih vitrinah pa so bile razstavljene živalske kosti in v steklenih posodah anatomski preparati, večidel patološke kuriozitet. Sedeži za gledalce so bili običajno lesene klopi, ki so se dvigale proti stropu v obliki amfiteatra. Prostor sam je bil po videzu mračen in temen, ker so bila okna zagrnjena s težkimi zavesami iz blaga ali pa sploh zastrta; takšno okolje je na obiskovalca delovalo skrivnostno in svečano. Medlo svetlobo so dajale le voščene sveče.

Anatomske javne sekcije na Zahodu so bile pogostejše po 16. stoletju, ko so si pridobile legitimnost s papeževo bulo, ki je dovoljevala anatomske sekcije na človeških truplih. Sekcija je brez dvoma prispevala k napredku kirurške stroke in znanosti. Prvo anatomsko gledališče je bilo ustanovljeno v Padovi v 16. stoletju, sledila so mu podobna tudi v drugih italijanskih univerzitetnih mestih. Iz takih gledališč so se kasneje razvili anatomski znanstveni instituti. Učitelji anatomije so v teh prostorih pred avditorijem razlagali teoretično deskriptivno in topografsko anatomijo sproti, medtem ko so demonstrirali sekcijo trupa. Študentje so sedeli običajno na klopeh v polkrogu okoli odra.

Anatomska predavanja so imela do kraja 18. stoletja povsod po Evropi zaseben značaj in je moral avditorij sam kriti stroške za honorarje profesorjev in za vzdrževanje prostorov anatomskih gledališč. Pretežna večina avditorija je bila iz vrst kirurgov oz. ranocelnikov, ki so si iz lastne pobude želeli dopolniti znanje. Ponekod so dajali po končanem tečaju spričevalom podobna potrdila, ki pa so bila le redkokdaj in redkokje uradno priznana. Anatomska predavanja so včasih obiskovali tudi nekateri mestni fiziki.

Proti koncu 18. stoletja so pričeli ob gledališčih graditi anatomske secirnice, kjer so si slušatelji lahko za mal denar pridobili anatomske izkušnje z osebnim udeleževanjem pri sekcijah kadavrov ali pri prepariranju posameznih regij. S tem so prenehali biti le pasivni opazovalci anatomskih demonstracij, ki jih je prirejal predavatelj. - Borisov P., op. cit. 23, str. 167 in dalje.

⁵² Borisov P., Razvoj kirurgije i kirurškog staleža u Sloveniji. *Acta hist. med. stom. pharm. vet.* 1989; 29: 47.

⁵³ Ljubljanski Cesarski špital je bil izključno namenjen ostarelim idrijskim rudarjem, ki so bolehal za kroničnim merkuralizmom, in vojnim invalidom. Stal je na današnjem Vodnikovem trgu nasproti istoimenskega spomenika. Stavba je še danes ohranjena. Meščanski špital pa je stal še pred potresom 1895 na mestu današnje Kresije.

osebnosti. Tu je hranil tudi svoje zapiske in korespondenco z van Swietnom, Haënom, Adamsonom, Bassijem idr.

Leta 1774 pa je nenadoma izbruhnil velik požar v Krakovem (tisti čas so bile hiše ljubljanskih meščanov večinoma lesene) in zajel ves Šentjakobski okraj, kjer je zgorelo po trditvah letopiscev 117 hiš, prostori jezuitskega kolegija in tri cerkve (sv. Jakoba, sv. Florjana in sv. Rozalije na grajskem pobočju). Ker je Hacquet imel svoj muzej tik ob jezuitskem kolegiju, je izgubil vse svoje imetje.

Ko so prodali Cesarski špital, so mestne reveže in siromake preselili v Meščanski špital, ki so ga s prizidki primerno povečali. Oblast pa je 1787 ukinila tudi ta špital in je vse omenjene ustanove združila v en sam zavod, v »glavni ubožni zaklad.«

Istega leta, ko je bil Hacquet imenovan za babiškega učitelja, je ljubljansko mestno upravo prosil za nabavo mikroskopa, da bi z njim raziskoval vzroke pogostih izbruhov sepse v porodnišnici. Prošnjo so mu odbili, ker sta deželni protomedik dr. Ivan Haymann in dr. Anton Stoerck menila, da ga »niso nastavili za znanstvenika, temveč za vzgojo porodnih pomočnic.«⁵⁴ Tako je Hacquet ponovno okusil neprijaznost in posurovelost ljudi, ki so mu stali na poti. Še bolj se je zaprl vase in se razživel šele, ko je bil zopet v svoji naravi, sredi gora in dolin. Za tisti čas je zapisal v četrtem delu *Oryctographiae*, da se je marsikaj šepetalo po mestu, največ pa da tu (mislil je na anatomski zavod) morijo rdečelasce in se njihovo kri potem uporablja za alkimistične namene. Zlobne govorice so razkačile praznoverno meščanstvo; med njimi so bili tudi taki, ki so se ponujali, da bi ubili Hacqueta (*»d'une rade dépravée au dernier point«*). Zato je moral dve leti naskrivaj potovati pod lažnim imenom, da ga ne bi prijeli in linčali.

Hacquetov javni nastop proti veri v čarovnice, posredno s tem pa proti ljudskim vražam in praznoverju, je stanje še poslabšal in povzročil večji odpor pobožnega, vendar neukega ljudstva proti njemu. Ko je hotel reformirati nekatere ljudske razvade in s tem izboljšati življenjske razmere, ki so bile v 18. stoletju tudi na Kranjskem v nasprotju z najosnovnejšimi oblikami higijene, je naletel na vsesplošno ignoranco, na odpor, volovsko trmo in surovo nerazumevanje. Hacqueta moramo gledati z vidikov njegovega življenja v času, v katerem je deloval.

Cesarska kmetijska družba v Ljubljani je Hacqueta 1772 sprejela za svojega rednega člana in je kasneje postal njen tajnik. Objavil je v tem času razpravo o boleznih goveje živine na Kranjskem.⁵⁵

Leta 1773-78 se je Hacquet v Ljubljani zblížal z baronom Žigo Zoisom in njegovim kulturnim krožkom. Do zblížanja je prišlo zaradi obojestranskega zanimanja za mineralogijo, ki jo je Zois kot lastnik največjih fužin na Kranjskem imel nadvse v čisljih. Zois pa tudi sicer ni mogel v Ljubljani z nikomer bolj strokovno razpravljati kot prav z učenim Hacquetom. Bil je tudi edini v Ljubljani, s katerim se je seznanil поблиže. Družili so ju podobni nazor: oba sta bila svobodomisleca, vneta naravoslovca, strastna zbiralca znanstvenih knjig in nenavadnih zbirk ter oba tudi aktivna člana Kranjske kmetijske družbe (baje je bil Zois tisti, ki je na sestanku družbe predlagal Hacqueta za tajnika).

Zoisov brat Karel je bil ob Hacquetovem prihodu v Zoisovo hišo star 17 let in se je pod njegovim vodstvom navdušil za botaniko. Menda je bil Hacquet tisti, ki je opozoril Karla Zoisa na kulturnozgodovinsko rariteto iz Valvasorjevih časov, na herbarij iz leta 1696, ki ga je zbral dr.med. et phil. Janez Krstnik Flysser iz Ljubljane. Herbarij je bil prava dragocenost; kasneje je postal last Zoisove rodbine.

⁵⁴ Borisov P., op. cit. 36, str. 58.

⁵⁵ Jurca J., Baltazar Hacquet (1739-1815). Ljubljana 1984, 11.

Hacquet je bil tudi član Volilnoknežje akademije v Mainzu (objavil je razprave o zunajmaternični nosečnosti, o rabi kostnega trepana in disertacijo o strupenih rastlinah za živino). Leta 1776 je postal častni član Academiae Caesareo Leopoldinae Carolinae Naturae Curiosorum v Nürnbergu z akademskim priimkom Pelops Secundus in je redno priobčeval razprave in članke v akademskem glasilu *Miscellanea Ephemerides*. Potoval je tudi na znanstvene ekskurzije po Kranjski, Dolenjski, Gorjancih,⁵⁶ Hrvaški, Liki, Zagorju, Bosni, Ogrski, Furlaniji, Koroški, Bavarski, Tirolski in Švici; obiskal je prav tako Salzburg in Istro (opisal je Učko, Pulj, Devin, reko Timavo itn.). Prehodel je še gorsko verigo Julijcev in se drugič povzpel na Triglav. Tako je Hacquet porabil svoj prosti čas, t.j. šolske počitnice, kakor prej v Idriji tudi sedaj v Ljubljani za znanstvena potovanja in raziskovanja. Izdelal je kameninski zemljevid, ki ga je dal natisniti v prvem delu *Oryctographiae* (opis kamnin ali fosilov).

Kakšne razmere so bile v naših toplicah, opisuje Hacquet hudomušno in drastično, kar je sam videl, ko je potoval skozi Štajersko in Zagorje. Tako priča, da so v teh krajih bile toplice zelo obiskane, obiskovalci obeh spolov, goli in krvavi, so sedeli ali se sprehajali okoli kopališča, kar je ustvarjalo vtis, kot da se je človek znašel v vojaškem taborišču med Tatari... Hacquetove pripombe niso pretirane, kajti o podobnem pričata tudi okrajna fizika Lalangue in Leuff, ki sta že večkrat zahtevala od lokalnih oblasti, da se uvede v kopališčih strog nadzor nad padarji in nad njihovim »čudežnim zdravljenjem« s puščanjem krvi.

Leta 1780 je Hacquet postal član Ekonomske družbe v Leipzigu in botanične ter ekonomske družbe v Firencah. Bil je prav tako član Kmetijske družbe v Chambéryju v Savoiji. V naslednjem letu je izšla druga knjiga kranjske oriktografije. Tudi zdaj je porabil čas za potovanja in je nekatere kraje ponovno obiskal. Postal je zelo znan med evropskimi učenjaki. Pruska akademija v Frankfurtu na Odri mu je podelila častno diplomu za njegova znanstvena dela.

Ko je bil Hacquet 1782 imenovan na novoustanovljenem Mediko-kirurškem učnem zavodu v Ljubljani za profesorja kemije, botanike, fizike, kirurgije in babištva, je bil prvi in edini učitelj teh predmetov prav do svojega odhoda iz Ljubljane. Pravilnik iz leta 1782 je določal, da mora biti na zavodu en učitelj doktor medicine, ki bi poučeval botaniko, kemijo in »collegium clinicum arte medica« (tako se je tisti čas imenovala interna propedeutika), drugi pa lahko ne bi bil fakultetno izobražen in bi poučeval anatomijo, ranocelništvo in babištvo. Van Swieten, ki je ščitil Hacqueta, je še pred smrtjo priporočil svojemu nasledniku, da naj bi Hacqueta dopustil k predavanjem vseh predmetov (obstaja verjetnost, da tisti čas v Ljubljani ni bilo primerne osebe s podobno kvalifikacijo). Tako je van Swieten imenovanje učitelja, ki bi bil doktor medicine, previdno odložil v prid Hacquetu. Očividno je, da se Hacquet ni posebno prizadeval s predavanji, ker ni nikjer dokazov o nasprotnem. Tudi učbenikov ni napisal.

Pomembno je, da je bil Hacquet deležen tudi visokih obiskov: primerilo se mu je npr. srečanje z nadvojvodinjo Marijano, sestro cesarja Jožefa II., ko je potovala prek Ljubljane v Trst in si spotoma ogledala njegovo mineraloško zbirko rudnin. Obiskal ga je tudi ruski veliki knez (poznejši car Pavel I.) in še druge znamenite osebnosti tedanje Evrope. Največje veselje je Hacquetu napravil obisk cesarja Jožefa II., ki je potoval po vsej monarhiji in se je ustavil tudi v Ljubljani (1784). O visokem obisku, ki je Hacqueta prijetno presenetil, je

⁵⁶ Ko je nekega dne jezdil po gozdovih Gorjancev, so ga napadli roparji, zahtevali denar in ga preiskali. Ko so ugotovili, da ničesar nima razen starega kljuseta, so ga pustili pri miru, potem ko je moral oskrbeti nekemu roparju rano na roki.

zapisal: »... *Joseph est le seul grand homme que jamais la maison d'Autriche a eu; c'est un miracle que cet homme a pu parvenir au point où il est venu, malgré sa mauvaise éducation qu'il a reçue dans sa jeunesse de la maudite prêtraille et de ses ignorants gouverneurs. Quel malheur pour la partie tentieuse de son peuple d'avoir été emporté dans la fleur de son âge, sans avoir pu achever son grand plan de réforme; c'est le grand scélérat de Pitt en troublant toute l'Europe, qui est la cause de sa mort prématurée – jusqu'au dernier de mes jours ai je regretté cet homme et pleuré son destin malheureux! O humains, ne vous avisez jamais à faire des réformes pour le genre humain, tant bien que ce soit! Penséz qu'il y a sur la terre mille millions de têtes, et qu'entre ces 1000 000 000 de tels combien de méchants; de fous, et de bêtes, qui vous déchirerons pour tout le bien que vous voulez leur faire.*«⁵⁷

Jožef II. je svobodnjaške, človekoljubne težnje izvajal nepopustljivo, v strogem smislu, enostransko in netolerantno. Neizprosna doktrinarnost, okrepljena s habsburško trmoglavostjo prežema vse njegove reforme. Cesar je bil demokrat in samodržec v isti osebi, a bolj je bil samodržec, ko je nastopal iz moralnih pobud, prepričan, da dela v prid sveta.

Leta 1784 je Hacquet zopet potoval v Pariz in izročil Medicinski družbi spomenico o zdravljenju rudarske bolezni (merkurializma) v idrijskem rudniku. Kirurški akademiji pa je predložil opis porodniškega instrumenta za prekinitvev popkovine (»omphalotribe«), ki ga je sam izumil. V naslednjem letu se je podal na Salzburško in si ogledal tamkajšnje rudnike; vračal se je prek Zgornje Štajerske. V tem času je objavil tri zvezke mineraloških razprav. Od univerze v Lvovu je dobil vabilo, da bi prevzel stolico za naravoslovje na tamkajšnji univerzi, vendar je ponudbo vljudno odklonil. V tem času mu je izšla tretja knjiga *Oriktografije*. V letu 1787 se je odpravil na Hrvaško prav do turške meje.

Razsvetljenstvo je pri Hacquetu nosilo vsa znamenja jožefinske dobe. Obdobje razsvetljenstva,⁵⁸ ki ga je zajelo z vso svojo močjo še med delovanjem na Kranjskem, je za le-to, posebno pa za Ljubljano kot središče docela slovenske dežele, pomenilo uveljavljanje slovenstva, ki se je kazalo z razvojem naravoslovja na Slovenskem, najbolj pa ob izgradnji slovenske strokovne besede. Hacquet je npr. bil pisec, ki je uporabljal v svojih razpravah in spisih dosledno le slovenska krajevna imena. Izjavil se je tako za brezpogojnega slovenofila, čeprav so mu skušali nekateri nevoščljivci podtakniti nekaj popolnoma nasprotnega.

V zvezi s Hacquetovim neukrotljivim značajem sem navedel pomemben dogodek, ki mu je 1785 napravil hudo kri in kalil življenje, v razpravi o Razvoju znanstvene kirurgije na Slovenskem, ki jo je izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani leta 1974. Zato se ne bom ponavljal. Pri vsej zelo kočljivi stvari je namreč šlo za huda nasprotja, ki so se raznemala med Hacquetom in ljubljanskim magistratom,⁵⁹ ko se je dokončno odločil, da bo za zmeraj zapustil Kranjsko in Ljubljano.

⁵⁷ »Jožef je edina velika osebnost, ki jo je kdaj avstrijska vladarska hiša imela in je čudež, da se je mogel povzpeti do točke, ki jo je dosegel, spričo slabe vzgoje, ki jo je bil deležen v svoji mladosti s strani proklete duhovščine in svojih nevednih vzgojiteljev. Kakšna nesreča za naprednejši del njegovega naroda, da je ta mož končal v cvetu svojih let in da ni mogel izpolniti vseh svojih velikih reformnih načrtov. Veliki malopridnež Pitt, ki je vso Evropo spravil v nemir, je vzrok Jožefove zgodnje smrti – tega človeka sem obžaloval do zadnjega dne življenja in sem objokoval njegovo nesrečno usodo. O, ljudje, naj vam nikoli ne pride na um, da bi poskušali reformirati človeški rod, čeprav bi tudi bilo skrajno potrebno; pomislite le, da na zemlji živi 1000 milijonov glav in koliko je med njimi le norcev in koliko bedakov in zveri, ki bi nas najraje raztrgale za vse dobrote, ki jim jih želimo izkazovati.« Moramo ga gledati z vidikov njegovega življenja v času, v katerem je deloval.

⁵⁸ Borisov P., op. cit. 23, str. 182 in dalje.

⁵⁹ Borisov P., op. cit. 23, str. 184.

A. Herrlein, Mr.chir. et obstet. Baltazar Hacquet, profesor na Mediko-kirurškem učnem zavodu v Ljubljani. Olje. Narodna galerija, Ljubljana.

Leta 1789 je Hacquet delno prepotoval Rdečo Rusijo, Volinijo, Podolijo, gornjo Moldavijo, Besarabijo, Karpate, Transilvanijo in plezal po Noriških Alpah. Objavil je drugo knjigo o potovanju po Karpatih, v kateri je opisal narodne noše tamkajšnjega prebivalstva. Urad za rudarstvo cesarja Franca II. mu je v tem času podelil visoko priznanje, ko ga je imenoval za rudarskega svetnika.

Kot javni delavec je Hacquet imel več nasprotnikov in nevoščljivcev kot pa sovražnikov, kajti ti se z njim niso mogli kosati po znanju in široki razgledanosti v znanosti. Zelo hudo kri mu je delal tudi ljubljanski brivsko-ranocelniški ceh, ki je izposloval pri mestnem magistratu, da mu je oblast pričela nagajati in ga ovirati pri znanstvenih raziskavah. Naprtila mu je celo zoporno pravdo. Dunajska dvorna pisarna pa je vse to zavrnila kot brezpredmetno.

»Vendar, kakor ni na svetu stranke,« je zapisal, »ki bi ne imela svojih zvestih privržencev, tako tudi jaz nisem bil brez njih – to je bilo ubogo, preprosto ljudstvo. Čeprav so me imeli za krivoverca – luterana – so mi bili vendar vdani, medtem ko je višji sloj ljudi, ki niso držali z dobro stvarjo, storili zame manj ali pa sploh nič. To so bili večidel puhloglavci in bil sem zanje bič, ki ga zato niso mogli ljubiti, ker sem se jim namesto s podlim prilizovanjem, vselej z resnico postavil po robu.«⁶⁰

5. Profesura v Lvovu in Krakovu

Ko je Hacqueta univerza v Lvovu drugič povabila, da bi zasedel izpraznjeno stolico za naravoslovje, je v to privolil, ker je tisti čas dokončal raziskave v južnem delu monarhije: *»... après avoir eu beaucoup d'adversité pendant 20 ans en Carniole avec une nation bigote, inculte, pleine de malice, comme presque tous les Slavons à demi civilisés sont. Ma vie a été plus d'une fois en risque – depuis les Evêques jusqu'au dernier des moines ont prêché l'Évangile contre mon hérésie – mais en revanche j'ai tenu la contrevène en naturaliste pour le bien de l'état, contre cette maudite prêtraille, comme on peut voir par mes ouvrages, - j'ai donné en ce temps observations médicales au jour.«*⁶¹

Ob tem pa je še zapisal: »Nikoli nisem bil domoljub, temveč kozmopolit, kot je bilo mogoče, kajti mislim kot P. Terentius: Homo sum: humani nihil a me alienum puto!«

Ta čas (spomladi 1787) je Linhart pisal Kuraltu, da poišče v Lvovu primerno stanovanje za Hacqueta. Iz Ljubljane je Hacquet odpotoval v Lvov v juliju 1787, kjer pa se ni dobro počutil, tako je zapisal, ker je bilo, po njegovem mnenju, slabo poskrbljeno za naravoslovca: ni bilo niti primernih prostorov niti instrumentov. Navdušila pa ga je Garellijeva bogata knjižnica. V Lvovu je Hacquet moral predavati študentom v ruskem jeziku.⁶²

Še vedno ni mogel pozabiti na vso krivico, ki ga je zadela na Kranjskem, zapisal je: *»Kdor ne pozna mojega položaja, v kakršnem sem živel v tej deželi skozi 20 let, si ne more prav misliti, da sem to delo vendarle zmožel; saj morem imeti skoraj za čudež, da sem mogel tu zdržati tako dolgo... Polnih devet mesecev v letu sem bil navezan na težavno službo profesorja anatomije, ranarstva in porodništva brez sleherne pomoči. Moji oddihi v teh mesecih so bili večidel posvečeni trpečim bolnikom, ki sem jim po svojih močeh pomagal, zakaj v deželi ni bilo niti ene bolnice, ki bi bila pribežališče ljudem v stiski. Ostale tri mesece – toliko so znašale moje šolske počitnice – sem porabil za potovanja, da sem s tem pospeševal svoje najljubše študije iz naravoslovja. Potovanja pa so bila zvezana z nemajhnimi težavami. V teh mesecih se vreme rado menjava; večidel neprehodna gorovja, ki sem jih prepotoval peš ali jež, so mi grenila pot in mi jemala priložnost, da bi temeljito opravil posamezne preskuse. Vedno prepuščen svoji usodi, sem te pokrajine prepotoval s svojo kobilo Rosinanto, in kdor jih pozna, lahko reče: piscu je sreča dobro hotela, da se je povsod tako srečno izmuznil.*

Razen tega nisem za tako težavno in zame tudi drago potovanje niti od dežele niti od

⁶⁰ Cit. po J. Westerju, op.cit. str. 42.

⁶¹ »...in spričo mnogih neljubih doživljajev na Kranjskem, ki sem jih bil tam v času 20 let deležen s strani bogotnega, nekultiviranega, zlobnega prebivalstva: takšni so skoraj vsi polcivilizirani Slovani – moje življenje je bilo več kot le enkrat na kocki – od škofov navzdol pa vse do zadnjih menihov je pridigovalo evangelij zoper mojo herezo – vendar sem jaz za revanžo vzdržal kot naravoslovec-znanstvenik v korist države in zoper to prokletto farško družino, kakor se lahko vidi iz mojih del. V tem času sem objavil nekaj medicinskih razprav.«

⁶² Ko Zois odgovarja Hacquetu na pismo z dne 16. oktobra 1787, piše med drugim tole: »Ker predavate v ruskem jeziku, menim, da vam ta okoliščina nudi pogosto priliko za sklepanje zvez z rojaki. Sčasoma bi se morda utegnila ponuditi prilika, da se seznanite z ruskim plemstvom.«

Prof. France Kidrič, ko preučuje to pismo, se vprašuje: »Rusi – Hacquetovi rojaki? – Zdi se, da je Hacquet zaupal Zoisu o svojem poreklu več nego drugim, namreč domnevo, da je neki ruski velmož njegov oče (morda nezakonski sin neke ruske visoke osebe, od katere je v stiski smel vedno računati na pomoč iz neznanega vira). To bi utegnilo pojasniti tudi presenetljivo okoliščino, da je mogel Hacquet v Lvovu že od začetka predavati v ruščini.« (Prim. Kidrič F., Zois in Hacquet. Ljubljana. Zvon 1938; 58: 27, - in Ibidem, Zgodovina slovenskega slovstva. Ljubljana 1929-38, 697).

kogarkoli drugega prejel nobene podpore, tako da sem vse stroške moral zmagovati sam. Medtem ko je dvor že večkrat brez haska potratil velike vsote za raziskovanje tujih dežel, so domače dežele neznane in nepreiskane... Tu moram razkriti še neko okoliščino, ki mi je povzročila oviro. Ne samo, da sem za blagor države žrtvoval svojo pičlo premoženje in svoje moči, še to, da v tej nehvaležni deželi, kjer je vse kar je znanost, kakor tudi plemstvo, v popolnem razsulu – izvzetih je le nekaj glav – nisem dobil za plačilo nič drugega kot zasmeh ali, bolje rečeno, celo zgolj zaničevanje. Temu je sledilo tisoč ovir, ki so mi jih delali predstojniki sami, ki so bili bodisi puhloglavci ali celo pobožnjaki, kakor tudi večina drugega občinstva, ki je bilo spričo pomanjkanja dobre izobrazbe obdarjeno s prismuknjenim srcem. Prav tako se je godilo za deželo nesmrtnemu zgodovinarju Valvasorju, ki je vse svoje imetje žrtvoval, tako tudi marljivemu geografu Florjančiču in prav tako slavnemu in neutrudnemu Scopoliju.«⁶³

Hacquet je v tem času priobčil še sestavek o primarni malformaciji otroka z »oslovskimi uhlji«.⁶⁴

Med leti 1790-95 so izšli potopisi o fizikalnem potovanju po severnih predelih Karpatov v štirih delih.

Po raziskavah, ki jih je opravil v Sarmatiji (1797), je Hacquet odpotoval še na Krim prav do Črnega in Azovskega morja in se je na poti srečal z znamenitim naravoslovcem Pallasem. Počitnice 1798 si je rezerviral za potovanje po Nemčiji.

6. Zaton

Hacquetova desetletja so minevala v samoti, bolje rečeno, v osamljenosti. Ko je bil 1799 star 60 let, je to stanje občutil do dna duše. Bil pa je še vedno fizično krepak, čil in zdrav mož, ki »n'a jamais souffert de mal de dens.«⁶⁵

Za ta čas je zapisal: »... *me trouvant dans une ville peuplée d'une race dépravée au dernier point je me vis forcé de me donner la mort, ou, un ami, qui est le proverbe grec, j'épousai une fille vertueuse et jolie âgée de 20 ans le 4 du mois d'octobre avec laquelle j'ai vécu en harmonie d'honnête homme.*«⁶⁶

V naslednjem letu pa je Hacquet doživel hudo nezgodo: ko je z ženo potoval v kočiji po okolici Lvova, se je ta prevrnila in je žena dobila hujše zlome ter duševni pretres, Hacquet pa je postal invalid zaradi poškodbe desne rame.

Leta 1801 je v daljšem potopisu opisal slovanske narode, ki živijo na področju, ki sega od Jadranskega do Črnega morja in je delo odposlal v Leipzig. Tudi v naslednjih letih ni nehal s potovanji; obiskal je gorovja v Podoliji in Pokutiji, kjer so ležišča kresilnega kamna.

Lvovsko univerzo so 1805 premestili v Krakov, z njo vred je odšel tja tudi Hacquet. V Krakovu je uredil naravoslovni kabinet in je bil 1807 izvoljen za dekana medicinske fakultete. Krakov so 1809 zasedli Poljaki, ki so zelo sovražili Avstrijce. Hacquet je prevzel stolico za kemijo, botaniko in naravoslovje. Za njegova prizadevanja so mu podelili diplomu častnega člana Wetteravske družbe za naravoslovne znanosti.

⁶³ Oryct., knj. IV., Leipzig 1788, 8.

⁶⁴ Avtobiografija, 1788: »une description d'un enfant monstrueux avec des cornes.«

⁶⁵ »Ga niso nikoli boleli zobje.«

⁶⁶ »Ker sem živel v mestu s prebivalci izrojene človeške zvrsti, sem končno stal pred odločitvijo, ali naj se odločim za smrt, ali pa da si poiščem prijatelja, življenskega druga, kakor pravi grški pregovor – in sem se 4. oktobra oženil s krepkasto deklico, čedno, staro 20 let, ž njo sem živel v polni harmoniji kot častivreden človek.«

Konec leta mu je nenadoma umrla žena: »*j'ai perdu ma femme unique dans son genre. La tristesse de cette perte a abrégé mes jours.*«⁶⁷

Leta 1810 ga je obiskal saški kralj, ki je želel videti zbirke v naravoslovnem kabinetu. Poljaki so Hacqueta vabili, da bi ostal pri njih, kar je ta odločno odklonil. Ko so mu ponudili mesto direktorja kraljevega naravoslovnega kabineta v Dresdnu, je tudi to odklonil. Odkločil se je, da odpotuje na Dunaj. Ko je odhajal iz Krakova, je večino svojih zbirk, instrumentov in še drugih stvari zapustil univerzi. Z njegovim odhodom so poljske oblasti zaprle avstrijski univerzi v Lvovu in Krakovu. Na Dunaju je Hacquet preživel svoja zadnja leta.

Zagrenjenost in resigniranost odseva iz vseh njegovih spisov in dopisovanj s prijatelji. Stanje je dokaj razumljivo, zlasti tistih mnogih odstavkih iz njegovih spisov, kjer se dotika razprav o psihologiji. »*Moji prijatelji so bili in so večinoma učenjaki, razen enega, in vsi živijo izven avstrijske države. Tistim, ki še živijo, se zahvaljujem iz dna srca za njihovo prijateljstvo in učene spise ter se od njih poslavljam, kajti sedaj se bliža resna doba mojega življenja in se od vsega odmikam. /.../ Vse se mora povrniti v večni nič. /.../ To se mi dozdeva toliko lažje, kajti na tem planetu sem popolnoma brez privržnosti. Dokaz za to je Predgovor k četrtemu delu moje *Oryctographiae*! /.../«⁶⁸*

Hacquetova filozofska resigniranost pride še bolj do izraza v vrsti pisem (ki se jih je žal ohranilo le malo), iz katerih je očitno, da se je »dobro počutil« zaradi miru, ki sta mu ga ustvarila odpoved svojega položaja na univerzi in prenehanje znanstvenega delovanja. »*Vse bom povedal čim bolj preprosto,*« je zapisal, »*pri tem mi gre zgolj za resnico, ne za lepoto sloga (zakaj ta je potrebna bolj za lepe umetnosti, kakor za koristne znanosti). Ves končni smoter tako pogosto opravljenih potovanj je bil samo ta, da se iz narave poučim. Edini povod za tako težavno podjetje mi je bil, da o njem le toliko povem, kolikor sem mogel dognati, kakor o naravni legi tako tudi o njeni preobrazbi /.../ Kaj vse se mora na fizikalnih potovanjih, zlasti na mejah raznih držav, kjer so prebivalci na pol ali pa celi barbari, prestati, ni treba omenjati. /.../ Kolikokrat so me pregnali od mojih raziskovanj, ko je bilo moje življenje več ko enkrat v nevarnosti. /.../«*

Vse na svetu ostane zvesto naravnemu poteku, to se pravi, vse je minljivo. /.../ Kakor vsa narava, tako je tudi človek podvržen spremembam. /.../ Upam, da bo treba v marsikaterem pogledu imeti z mojim skromnim znanjem potrpljenje, zakaj v glavnem sem se moral izobraževati skoraj le v surovih deželah, in še to dokaj pozno. Dokler je trajala sedemletna vojna, ki sem se je udeležil kot vojak in kirurg, sem malo misli na koristno slovstvo. /.../ Zato me bodo našli tudi stalno pri enakem mišljenju, t.j. da nisem nikoli nikomur trosil kadila, ki tega ni zaslužil, pa naj je bil kdorkoli. /.../ Ti priskledniki imajo za svoje geslo: *ibi patria est, ubi bene est*, t.j. kjer se morejo mastiti, tam je njihov blagor in obstanek; oni vedo, da doseže tisti naklonjenost, kdor zna dvoriti; kdor pa vrši svojo dolžnost, nima nič od tega ali pa ga celo preganjajo...«⁶⁹

Hacquetovo resigniranost lahko ponovno razberemo tudi iz pisma, ki ga je pisal baronu von Mollu leta 1812 (t.j. tri leta pred smrtjo, ko se je za trdno odkločil, da se bo za zmeraj poslovil od »literarnega deļa«). V pismu je med drugim poudaril: »*Živim tu prav zadovoljno s služkinjo in psom, in se za ves svet ne menim. Ko bi le vi bili tukaj, kako veselo bi lahko skupaj živeli in se spominjali naših mladih dni. /.../ Zdaj nimam več opravkov s »šolmaštrijo«, kjer bi moral za nekaj 100 glđ plačila vtepati kaj butcem v glavo. Sedaj pa sem*

⁶⁷ Avtobiografija, 1809: »... izguba je skrajšala dneve mojega življenja.«

⁶⁸ Oryct., op. cit. 63, str. 11.

⁶⁹ Oryct., op. cit. 63, str. 6.

ko peti svetnik pri rudarskem kolegiju upokojen s 1000 tolarji na leto in mi ni treba nič več početi, in se pri tem ne počutim slabo. /.../ Sedaj živim pripravljen na duhovna nebesa, brezdelen in neumen kot ovca. /.../ Za nebo sicer nisem slišal, da se tam dobi kako delo. /.../ Seveda bi mi bil ljubši Mohamedov paradiz, toda obrezovanje mi prav nič ne diši. [V zabavljanju je bil Hacquet naravnost mojstrski!] /.../

No, dragi prijatelj, boste vprašali: človek, kaj pa napraviš proti dolgočasju? Napravim kratka in vesela potovanja, tu pa tam obiščem svoje stare prijatelje /.../ Tudi kakšno lepo damo, kar mi je vedno najbolje prijalo /.../ Berem potopise in zanimive romane – toda nič več iz paleontologije, nič znanstvenega! /.../ Če mi hočete še kdaj pred mojim koncem odpisati, prosim, da napišete samo moje ime, zakaj že davno ne pripadam zloglasni profesorski kasti /.../«⁷⁰

Zagrenjenost je Hacquetu uničila vsa zadnja leta, ki jih je prebil na Dunaju. Priključimo si le v spomin, s kakšno vnemo se je lotil kirurškega posla v prvem obdobju službovanja v Idriji, in kasneje kot profesor v Ljubljani, kako zelo je bil ponosen na priznanja iz vseh koncev Evrope, ki jih je dosegel s svojim velikim trudom, z naravoslovnimi in etnološkimi raziskovanji; o tem zgovorno pričajo preostali protokoli, zapiski, naročilnice za potrošeni material, instrumente /.../ Menim zato, da je bil le nekje opravičljiv Hacquetov poznejši odmik od praktične medicine in »beg« v svet narave.

Leta 1812 je bil Hacquet operiran zaradi raka, ki se je razvil na zanemarjeni in nezdravljeni kili.

Hacquet je 1815 želel ponovno videti svojo domovino, in ko se je pripravljal na to potovanje – bil je star 76 let – ga je 10. januarja prehitela smrt. Nadaljevanje svojega dela o slovanskih narodih, živečih v avstrijski monarhiji (V *Predgovoru* k četrtemu delu *Popotovanja po Karpatih*, ki ga ni dokončal, je obljubil, da hoče opustiti vse, kar sodi v literaturo; »Samo, če bi mogel v kakem velikem mestu dočakati svoj konec«, je zapisal, »bi rad še slovanske noše v avstrijski monarhiji obelodanil.« Življenjska doba mu je bila naklonila, da je lahko ostal mož beseda.), je poveril gališkemu superintendantu Bredetzkyju in mu izročil zapečateni zavoj s pripombo in priporočili o svojem življenju. Vendar se Bredetzky ni potrudil izvršiti Hacquetove zadnje volje.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Charakter von Hacquet (eine historisch-psychologische Studie)

Peter Borisov

Bei der Erforschung von Hacquets Charakter stützten wir uns vor allem auf Quellen aus seiner Autobiographie, Korrespondenz, aus seinen Reisebeschreibungen und Abhandlungen. Wir versuchten, das Bild dieses vielfältigen Wissenschaftlers, Naturforschers und Chirurgen aus der Zeit der Aufklärung möglichst objektiv wiederzugeben.

⁷⁰ »Ich lebe hier im übrigen sehr zufrieden mit einem einzigen Diensthofen und ein Hund, und bekümmere mich um die ganze Welt nicht. Wären Sie doch hier, wie vergnügt würden wie beisammen leben und uns an unsere jugend Jahre erinnern. Da ich mit des Schulfuchserey nichts mehr zu thun habe, und für einige Hundert Gulden mit Aufopferung meines Vermögen schreyen muste um es Dumköpfe einzupredigen. Nun aber als ein fünftes Rath bey dem Bergkolegium mit tausend Thaler pensionirt bin um nichts zu thun, so befinde ich mich nicht übel dabey...« (cit. po Jakob G., Balazar Hacquet, Leben und Werke, München 1930, 21).

Das 18. Jahrhundert, das der Vernunft huldigte, lenkte die Geschichte Europas hin zur Gewissens-, Rede- und Pressefreiheit und erschütterte die ganze Gesellschaft tief. Die absolutistischen Monarchien paßten sich den neuen Erfordernissen der aufgeklärten Gesellschaft an. Die Krone von Aufklärung und Humanismus war die Lehre Kants. Für die Entwicklung der naturwissenschaftlichen und medizinischen Wissenschaft war diese Zeit vor allem wegen zahlreicher bedeutender Errungenschaften und vieler neuer Erfindungen und Theorien von Bedeutung, die sich in zunehmendem Maße an positivistischen Kriterien orientierten und fruchtlose sowie spekulative philosophische Lehren verwarfen.

Unter dem Einfluß der Aufklärung bahnten sich eine neue Lebensweise und neue zwischenmenschliche Beziehungen an.

Balthasar Hacquet wurde im Jahre 1740 in Le Conquet in der unteren Bretagne geboren. Bereits in der frühen Jugend ein freiheitlicher Geist, war er während seines Studiums im Jesuitenkollegium, aber auch später, mit vielen Schwierigkeiten konfrontiert. Bei Ausbruch des Siebenjährigen Kriegs wurde Hacquet Soldat und Chirurg, sammelte im Feld chirurgische Erfahrungen, die er in den Lazaretten von Paris, Montpellier und Wien erweiterte, als er kein Soldat mehr war. Die ganze Zeit prägte der Geist von Voltaire und Rousseau den jungen Franzosen und schärfte seinen Charakter. Mit seinem sanguinisch cholерischen Temperament sah er sich mit den alltäglichen Schwierigkeiten und Ungerechtigkeiten konfrontiert. Doch handelt es sich dabei nicht so sehr um den Ausdruck seines cholерischen Temperaments, sondern vielmehr um ein seiner Zeit eigenes rationalistisches Grübeln, das auch seine Denkweise beherrschte. Diese Tatsache kommt gelegentlich sowohl in Hacquets Äußerungen über Politik als auch in seinem rationalistischen Verständnis kultureller und wirtschaftlicher Fragen zum Ausdruck.

Nach Ende des Siebenjährigen Kriegs landete Hacquet in Wien, wo er 1766 vom Reformator des österreichischen öffentlichen Gesundheitswesens Gerhard van Swieten zum Betriebschirurgen in das Quecksilber-Bergwerk Idrija bestellt wurde. Als Arzt versah dort der berühmte Naturwissenschaftler und Physiker sowie Doktor der Medizin Joannes Antonius Scopoli seinen Dienst. Hacquet war tagtäglich mit Traumatologie aller Art, Merkuralismus und Alkoholismus unter den Bergleuten konfrontiert. In seiner Freizeit unternahm er Exkursionen und betrieb Naturforschungen. Immer häufiger schrieb er seine Eindrücke und Gedanken nieder und beschrieb die Menschen, denen er auf seinen Erkundungsreisen begegnete, vor allem in seinem umfangreichen Werk *Oryctographia Carniolica*, ferner in seinem Buch *Reisen in den Karpaten* und in anderen Werken. Die Zahl seiner hochwertigen naturwissenschaftlichen, reichen entomologischen und interessanten medizinischen Abhandlungen wuchs mit den Jahren, parallel dazu auch der Ruf seiner Gelehrsamkeit in der Welt. Er wurde Mitglied zahlreicher naturwissenschaftlicher Vereine und Akademien in ganz Europa.

Nach sieben Dienstjahren in Idrija trat Hacquet die Stelle eines Hebammenlehrers an, dann die eines Lehrers der naturwissenschaftlichen Fächer an der Medico-Chirurgischen Lehranstalt in Ljubljana. Mit seinen Dienststellen hatte Hacquet jedoch kein Glück, mußte er doch sowohl in Idrija als auch in Ljubljana viele Unannehmlichkeiten in Kauf nehmen. Die beiden Anstalten verstanden es nie, das Wesen seines rationalistischen Intellekts und seiner Uneigennützigkeit unvoreingenommen zu begreifen und letztendlich auch zu schätzen. Nach zwanzig Dienstjahren im ehemaligen Krain, wo Hacquet als echter Bahnbrecher der Aufklärung auftrat und niemandem, ungeachtet seines Standes, unverdientes Lob zollte, nahm er die Stelle eines Professors für Naturwissenschaften an der Universität in Lvov, später auch in Krakau, an. Seit 1810 verbrachte er seine letzten Lebensjahre als Pensionist in Wien, wo er 1815 auch starb.

Matjaž Klemenčič

K zgodovini slovenskih naselbin v Kaliforniji

Uvod

V prispevku »Slovenci v Združenih državah Amerike«, ki sem ga pred osmimi leti objavil v *Zgodovinskem časopisu*, sem ugotovil, da je zgodovina Slovencev v ZDA na eni strani zgodovina slovenskih naselbin, na drugi pa zgodovina slovenskih organizacij v teh naselbinah.¹ V referatu na letni konvenciji Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij v New Orleansu, ki sem ga objavil v *Slovene Studies* leta 1986 sem se zavzel za raziskovanje zgodovine Slovencev v ZDA po posameznih območjih njihove poselitve.² Kasneje sem kot primer zgodovine slovenske naselbine v ZDA obravnaval zgodovino Slovencev v Clevelandu (Ohio).³ Decembra 1999 pa je pri Mohorjevi družbi v Celovcu izšla moja knjiga o Juriju Trunku, v kateri ob življenju in delu slovenskega duhovnika, politika in prvega zgodovinarja slovenskega izseljenstva v Združenih državah Amerike obravnavam tudi zgodovino slovenskih naselbin v Leadvillu in San Franciscu.⁴

Razprava o Slovencih v Kaliforniji obravnava zgodovino tamkajšnjih slovenskih naselbin in pomembnejših posameznikov na podoben način kot v primeru Clevelanda. Najprej je orisana priselitev slovanskega prebivalstva v Kalifornijo ter njegovo številčno stanje. Pri tem so upoštevani rezultati ljudskih štetij po maternem jeziku 1910-1970 in po poreklu prebivalstva v letih 1980 in 1990. Pripomnim naj, da za Kalifornijo nisem napravil podrobne analize rezultatov ljudskega štetja leta 1910, saj se tedaj slovensko prebivalstvo še ni ustalilo na Kranjskem hribu na severnem delu San Francisca, kamor se je naselilo po potresu, ki je nekaj let prej prizadel Kalifornijo, pa tudi ne v Fontani pri San Bernardinu v južni Kaliforniji. Podrobni podatki ljudskega štetja za leto 1920 pa so postali dostopni šele pred nedavnim. Dokaj podrobno so obravnavani objavljeni podatki ljudskega štetja za leto 1980, ko so na podlagi posplošitve 5-odstotnega vzorca objavili podatke o etničnem izvoru prebivalstva.

Razprava nato obravnava razvoj slovenskih bratskih podpornih društev in to tako samostojnih kot tudi društev, ki so bila del vseameriških bratskih podpornih organizacij slovenskih izseljencev (kot npr. Slovenska narodna podpora, Kranjsko slovenska katoliška jednota oziroma Ameriško slovenska katoliška jednota, Jugoslovanska katoliška jednota oziroma kasneje Ameriška bratska zveza itd.). Pri tem naj pripomnim, da sem podrobno obravnaval nastanek in razvoj le tistih društev, za katera so ohranjeni podatki.

---

¹ Matjaž Klemenčič, *Slovenci v Združenih državah Amerike. Zgodovinski časopis, let. 45, št. 1.* Ljubljana, 1991, str. 107-112.

² Matjaž Klemenčič, *Research on Slovene Immigration to the United States: Past Achievements and Future Directions. Slovene Studies: Journal of the Society for Slovene Studies, leto 8, št. 2.* Columbus (Ohio), 1986, str. 12.

³ Matjaž Klemenčič, *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a New World Community: Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio.* Novo mesto 1995.

⁴ Matjaž Klemenčič, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija.* Celovec, Ljubljana, Dunaj 1999.

V tem okviru je obdelano tudi krajevno društvo Jugoslovanske socialistične zveze iz San Francisca, politične organizacije slovenskih priseljencev, ki je izdajala glasilo *Proletarec*; v slovenski naselbini v San Franciscu ga je prodajal Anton Tomšič. Ravno iz korespondence med Tomšičem in uredništvom *Proletarca* smo lahko marsikaj izvedeli tudi o vsakdanjem življenju v tamkajšnji slovenski naselbini. Posebno pozornost sem namenil še zgodovini izgradnje in razvoja tamkajšnjega slovenskega narodnega doma, pa tudi domov krajevnih društev v Fontani; ta od svojega nastanka pa vse do današnjih dni predstavljajo središče kulturnega in društvenega življenja tamkajšnjih Slovencev.

V razpravi je orisano tudi gospodarsko življenje slovenskih priseljencev v San Franciscu, Fontani in drugih krajih, kjer so se v večjem ali manjšem številu naselili Slovenci. Tako obravnavamo nekatere samostojne podjetnike, ki so delovali v okviru slovenske naselbine, predstavimo pa tudi tovarne, v katerih so bili zaposleni Slovenci.

Obširno je zlasti poglavje, ki obravnava versko življenje ter zgodovino slovanske župnije Rojstva Gospodovega (San Francisco). Zgodovina župnije predstavlja pomemben del zgodovine tamkajšnjih Slovencev, saj je bila vse do smrti župnika Vitala Voduška (leta 1973) ne le njihovo versko, ampak tudi kulturno središče.

Slovenske naselbine v Kaliforniji obstajajo še danes. Kljub temu, da so se Slovenci iz San Francisca pa tudi iz Fontane in drugih krajev prvotne naselitve razselili po široki okolici obeh mest, se še danes zbirajo v Slovenskih narodnih domovih v središču slovenske naselbine na tako imenovanem »Kranjskem hribu« ter v Fontani.

Naseljevanje in spreminjanje števila Slovencev v Kaliforniji

Čeprav so se prvi Evropejci (predvsem španski jezuiti) v Kaliforniji pričeli naseljevati že sredi 17. stoletja,⁵ ta pokrajina vse do sredine 18. stoletja ni pritegnila večjega števila priseljencev. Pripovedovanja nekaterih posameznikov o Kaliforniji in prve vesti o najdbi zlata so sicer med ljudmi vzbujala precejšnje zanimanje za to območje, vendar pa se ljudje za selitev v Kalifornijo vse do sredine 18. stoletja vseeno niso odločali v večjem številu.⁶ Šele, ko je Mehika leta 1848 z mirovno pogodbo v Guadeloupe Hidalgo⁷ območje današnje zvezne države Kalifornije prepustila Združenim državam in ko so istega leta odkrili bogata nahajališča zlata, se je »ljudi ... poprijela prava mrzlica po zlatu in so trumoma drvili (sic!) v deželo (l. 1849: 77.000!).«⁸ Vest o bogatih nahajališčih zlata se je hitro širila po svetu in za selitev v Kalifornijo se je odločalo vse več ljudi. Poleg številnih priseljencev iz vzhoda Združenih držav, se je na pot v Kalifornijo podalo tudi na tisoče Evropejcev, ki so upali, da bodo hitro obogateli, nato pa se vrnili v staro domovino. Zavertnik je o tem zapisal:

»Ljudje so kar trumoma drli v deželo, v kateri lahko vsakdo obogati čez noč, ako ima količkaj

⁵ Jurij Trunk, *Amerika in Amerikanci*. Celovec 1912, str. 196.

⁶ Jože Zavertnik, *Ameriški Slovenci. Pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in Slovenske narodne podporne jednote*. Chicago 1925, str. 179.

⁷ S sporazumom v omenjenem mehiškem mestu, ki je bil podpisan 2. februarja 1848, je bila v Teksasu na reki Rio Grande del Norte vzpostavljena meja med ZDA in Mehiko, Mehika pa je Združenim državam prepustila poleg severnega dela Kalifornije tudi ozemlje današnje zvezne države Nova Mehika. V skladu s tem sporazumom so Združene države za odstopljena območja plačala Mehiki 15 milijonov dolarjev in prevzele dolgove Mehike do ameriških državljanov v znesku 31,4 milijona dolarjev. Več o tem glej v George Brown Tindall in David E. Shi, *America. A Narrative History*. New York, London 1993, str. 356.

⁸ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 196.

sreče. Trgovci so zapirali trgovine na vzhodu, rokodelski mojstri svoje delavnice, farmerji so prodajali rodovitne farme, zakaj že od nekdaj so ljudje hrepeneli po zlatu in hitrem obogatenu. ... Dolge vrste izselnikov so se vile na prerijah proti zapadu. Cena živilom je rasla in celo nekateri časniki so prenehali izhajati, ker so uredniki in stavci odpotovali za zlatom v Kaliforniji...»⁹

Zaradi intenzivnega priseljevanja je hitro naraščalo tudi število prebivalcev Kalifornije, ki je samo med letoma 1900 in 1910 naraslo od okrog 1,5 milijona na skoraj 2,4 milijona.¹⁰ Med številnimi priseljenci je bilo tudi precej Slovencev. Po navedbah Matta Malnaricha iz Enumclawa v zvezni državi Washington (leta 1877 se je preselil v San Francisco), ki jih je povzel v svoji knjigi o ameriških Slovencih tudi Jože Zavertnik, naj bi bila »prva slovenska izseljenca v Kaliforniji Štefan Kočevar, doma iz Semiča, in Jožef Štukel ..., ki sta tam kopala zlato. Štefan Kočevar se je leta 1865 že vrnil v stari kraj. Njegova pripovedovanja so v starem kraju obudila splošno zanimanje, posebno še zato, ker je kazal ameriške zlate in pripovedoval, da so vredni po petdeset goldinarjev ...«¹¹ Take in podobne pripovedi so ob številnih novicah, ki so jih o ameriških »bogastvih« po slovenskih deželah širili nekateri časopisi, vzpodbujali ljudi k izseljevanju. Zato ni nenavadno, da se je vedno več Slovencev odločalo za izselitev v Kalifornijo.

Koliko Slovencev se je v Kalifornijo priselilo do leta 1900, se verjetno ne bo dalo nikoli ugotoviti. Dejstvo je, da je kar nekaj Slovencev živelo v San Franciscu že pred letom 1880. Tako na primer Anna Fabian navaja, da naj bi se samo leta 1885 tamkajšnja »slovenska naselbina povečala za par sto novih priseljencev ...«¹² Nekateri od teh so po poročilih Jakoba Stonicha leta 1900 že imeli svoje trgovine in gostilne, še več pa jih je bilo zaposlenih »v vinarnah in pivovarnah, ali pa [so] nakladali in razkladali kot pristaniški delavci blago na ladje. ... Nekateri so služili kot kuharji v hotelih in restavracijah...«¹³

Natančnejši podatki o številu Slovencev v Kaliforniji so nam na voljo za obdobje po letu 1910, ko so ob ljudskih štetjih pričeli ugotavljati tudi materni jezik priseljencev (med njimi tudi slovenščino). Vendar pa je pri tem potrebno takoj opozoriti, da rezultati ljudskih štetij za posamezna leta med seboj niso stoddostno primerljivi, saj temeljijo na različnih izhodiščih. Tako so od leta 1910 do leta 1970 ugotavljali pripadnost prebivalstva po materinem jeziku, od ljudskega štetja leta 1980 dalje pa beležijo uradne statistike prebivalstvo glede na etnični izvor (»Ancestry«).¹⁴ Ko teče beseda o različnih izhodiščih posameznih ameriških ljudskih štetij, je potrebno omeniti tudi različno pojmovanje definicije maternega jezika, ki so ga ob ljudskem štetju leta 1910 definirali kot »jezik, ki so ga običajno govorili na domovih priseljencev pred izselitvijo«, leta 1940 pa kot jezik, »ki so ga govorili na domu anketirane osebe v njenih zgodnjih letih ...«¹⁵ Do še večjih razlik pa je med posameznimi

⁹ Zavertnik, *Ameriški Slovenci* ..., 179.

¹⁰ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 196.

¹¹ Zavertnik, *Ameriški Slovenci* ..., 251-255.

¹² Anna Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji. The Slavonic Pioneers of California - Published on Occasion of the Diamond Jubilee, 1857-1932 of the Slavonic Mutual and Benevolent Society of San Francisco* (Vjekoslav Meler, ur.). San Francisco 1932, str. 96.

¹³ Zavertnik, *Ameriški Slovenci* ..., 256.

¹⁴ Klemenčič, *Jurij Trunk* ..., 221-222.

¹⁵ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji – naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne*. Maribor 1987, str. 18-21.

ljudskimi štetji prihajalo glede na to, kateri del populacije posamezne narodne skupnosti je bil zajet ob posameznih popisih.

Tako so ob ljudskem štetju leta 1910, ko so ugotavljali materni jezik prve in druge generacije priseljencev, našteji v Kaliforniji 6.868 Slovencev oziroma prebivalcev s slovenskim maternim jezikom,¹⁶ leta 1920 (metodologija popisovanja je ostala nespremenjena) pa 8.208 Slovencev.¹⁷ To je obdobje, ko so se Slovenci poleg San Francisca in njegove širše okolice ter rudarskih mest v Skalnem gorovju naselili tudi v številnih obalnih mestih ter v dolinah rek Sacramento in San Joaquin. Tako je že Trunk v svoji knjigi *Amerika in Amerikanci*, ki je izšla leta 1912, poleg krajev v zaledju San Francisca (Oakland, Richmond, Alameda ipd.) omenjal tudi Slovence v krajih Crockett, Fresno, Oat Hill ter Sulphur Bank.¹⁸ Do leta 1920 se je precej Slovencev naselilo tudi v Los Angelesu in bližnji okolici, kjer naj bi takrat že živelo 1.270 priseljencev s slovenskim maternim jezikom.¹⁹

Do leta 1930 je število Slovencev po podatkih ljudskega štetja upadlo na 7.295. Seveda pa gre v tem primeru le za navidezni upad števila Slovencev, saj so materni jezik ugotavljali le za priseljence prve generacije oziroma za prebivalstvo, ki je bilo rojeno zunaj ZDA.²⁰ To je tudi obdobje, ko so se pričeli prvi Slovenci naseljevati v Fontani (okrog 75 km vzhodno od Los Angelesa), kjer se je v kasnejših obdobjih razvila ena najpomembnejših slovenskih naselbin v Kaliforniji.²¹ Največ slovenskih izseljencev naj bi glede na podatke ljudskega štetja živelo v Kaliforniji leta 1940 in sicer skoraj 14.000. Številka je v primerjavi s podatki prejšnjih ljudskih štetij precej visoka, vendar ni presenetljiva, če vemo, da so tega leta ugotavljali materni jezik pri prvi, drugi in tretji generaciji priseljencev. Pri tem je potrebno še poudariti, da so do omenjenih rezultatov prišli na podlagi raziskav, ki so jih opravili pri petih odstotkih priseljencev.²² Številčna rast slovenskega prebivalstva v Kaliforniji tik pred prvo svetovno vojno pa je tudi v skladu s splošnimi trendi premikanja prebivalstva ZDA proti zahodu.

Ob kasnejših ljudskih štetjih je število Slovencev precej nihalo. Tako naj bi bilo po podatkih ljudskega štetja leta 1960, ko so ugotavljali materni jezik za pripadnike prve in druge generacije priseljencev, le še 2.975 oseb s slovenskim maternim jezikom,²³ leta 1970, ko so materni jezik ponovno ugotavljali le pri pripadnikih prve in druge generacije, pa 5.681 oseb.²⁴ Ko so ob kasnejših ljudskih štetjih pričeli ugotavljati prebivalstvo glede na

¹⁶ 13th U.S. Census of Population 1910, Volume 2, Chapter 10, *Mother Tongue of the Foreign White Stock*. Washington D.C., 1913, str. 960-1052.

¹⁷ 14th U.S. Census of Population 1920, Volume 2, Chapter 10, *Mother Tongue of the Foreign White Stock*. Washington D.C., 1923, str. 967-1007.

¹⁸ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 466.

¹⁹ Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji ...*, 68.

²⁰ 15th U.S. Census of Population 1930, Volume 2, Chapter 7, *Mother Tongue of the Foreign White Population*. Washington D.C., 1933, str. 339-399.

²¹ Mario Pillepich, *Jugoslovanski izseljenci v Fontani, Calif. Slovenski izseljenski koledar, leto 15 (1968)*. Ljubljana 1967, str. 311-316.

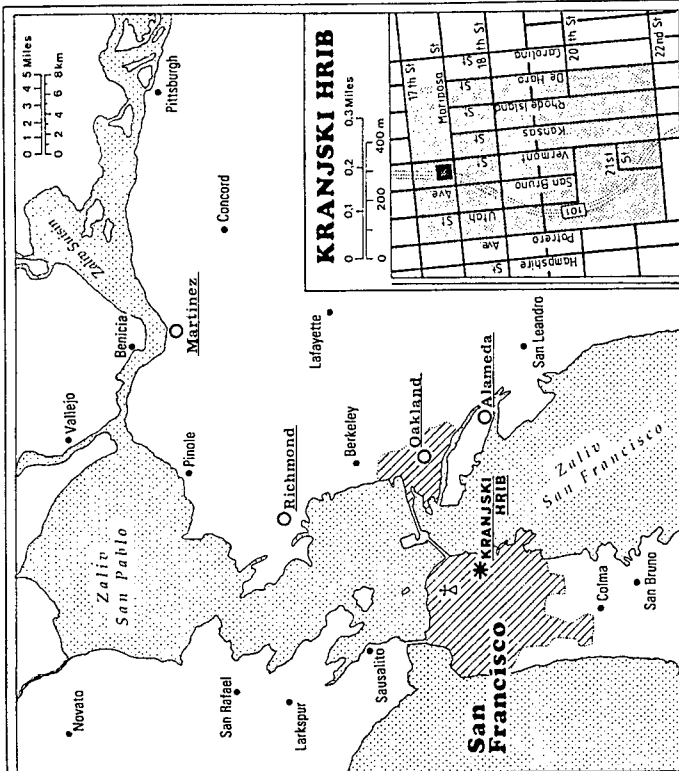
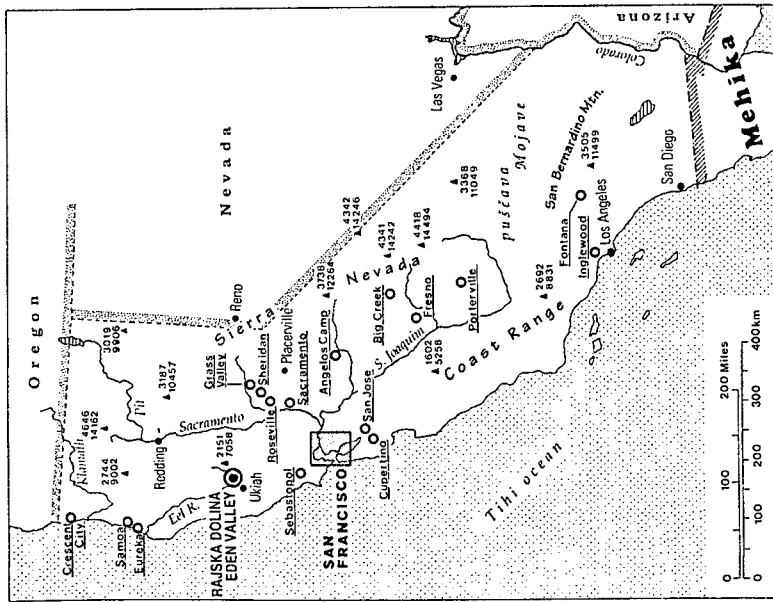
²² 16th U.S. Census of Population 1940, *Population Mother Tongue by Nativity, Parentage, Country of Origin and Age for States and Large Cities*. Washington D.C., 1943.

²³ 18th U.S. Census of Population 1960, *U.S. Summary 1960, General Social and Economic Characteristics*. Washington D.C., 1963.

²⁴ 1970 U.S. Census of Population 1970, Volume 1, *Characteristics of Population* (zvezek za Kolorado). Washington D.C., 1973.

SLOVENCI V KALIFORNIJI SLOVENES IN CALIFORNIA

Vešina / Research: dr. MATIJAŽ KLEMENČIČ; Risel / Design and production: ZMAGO DROJE; LJUBLJANA, 1999

Legenda / Key:

- DRŽAVNA MEJA / INTERNATIONAL BOUNDARY
- MEJE ZVEZNIH DRŽAV / FEDERAL STATE BOUNDARIES
- "UTOPIČNA SOCIALISTIČNA" SLOVENSKA NASELJINA / "UTOPIAN SOCIALIST" SLOVENE SETTLEMENT
- SLOVENSKE NASELJINE / SLOVENE SETTLEMENTS
- DRUGI KRAJI / OTHER PLACES
- VIŠINA V METRIH / ČEV.LJH / 2744' / 8002' HEIGHTS IN METRES / FEET
- SLOVENSKA NASELJINA NA "KRANJSKEM HRIBU" / SLOVENE SETTLEMENT ON "KRANJSKI HRI"
- SLOVANSKA CERKVA GOSPODOVEGA ROJŠTVA / SLAVIC CHURCH OF THE NATIVITY OF OUR LORD
- SLOVENSKI NAPREDNI DOM / SLOVENIAN PROGRESSIVE HOME
- AVTOCESTA ŠT. 101 (ZGORA JENA PO II. SVETOVNI VOJNI) / HIGHWAY 101 (BUILT AFTER WORLD WAR II)

etnični izvor, so leta 1980 našeli 4.271 oseb slovenskega porekla,²⁵ leta 1990 pa 5.546 oseb slovenskega porekla.²⁶

Tabela: Število oseb s slovenskim maternim jezikom oziroma slovenskega porekla v zvezni državi Kalifornija ob ljudskih štetjih 1910–1990

Leto	1910	1920	1930	1940	1960	1970	1980	1990
Št. oseb	6.868 ¹	8.208 ¹	7.295 ¹	13.840 ¹	2.975 ¹	5.681 ¹	4.271 ²	5.546 ²

Opomba: ¹ število oseb s slovenskim maternim jezikom; ² število oseb slovenskega porekla.

Ko govorimo o Slovencih v Kaliforniji, ne smemo prezreti podatkov, ki sta jih v svoji knjigi *We the People: An Atlas of America's Ethnic Diversity* zbrala James Paul Allen and Eugene James Turner. Ker sta podatke o nacionalni strukturi prebivalstva za leto 1980 obdelala na nivoju okrajev (»County«), nam ti omogočajo analizo poselitve prebivalstva slovenskega porekla tudi na lokalni ravni. Iz teh podatkov je razvidno, da se je težišče slovenske poselitve premaknilo na jug Kalifornije, oziroma natančneje v Los Angeles in okoliška naselja, kjer je največ prebivalcev slovenskega porekla živelo v okrajih Los Angeles (504), Orange (115), Riverside (83) in San Bernardino (244) ter nekaj južneje v okraju San Diego (143). Precej prebivalcev slovenskega porekla je živelo tudi v San Francisco (157), še več pa v okoliških naseljih, zlasti v San Mateu (120) in Santa Clari (131). Nekaj prebivalcev slovenskega porekla je živelo tudi v večini okrajev ob obali Tihega oceana ter v dolinah rek Sacramento in San Joaquin, najmanj pa v hribovitih predelih Skalnega gorovja.²⁷

Organiziranost slovenskih priseljencev v Kaliforniji

Potem ko so se slovenski priseljenci v ZDA naselili v večjem številu, so v mnogih krajih – tudi v Kaliforniji – ustvarili slovenske naselbine. Slovenska naselbina predstavlja del nekega naselja z zgoščenim slovenskim poselitvenim jedrom, v katerem je obstajala vsaj ena od etničnih organizacijskih struktur – društvo bratskih podpornih organizacij, slovenski narodni dom, slovenska ali mešana katoliška oziroma evangeličanska etnična župnija ali pa uredništvo slovenskega etničnega časopisa.

Bratske podporne organizacije so predstavljale osnovno obliko organiziranosti slovenskih izseljencev v ZDA. Gre za zavarovalniške družbe, ki so nastale v obdobju, ko ZDA še niso poznale nobene oblike zavarovanja in so se v bistvu kot takšne obdržale vse do danes. Gre za zavarovanje delavcev v primeru nesreč pri delu ali v primeru bolezni. Z dobičkom so te organizacije podpirale kulturno in izdajateljsko dejavnost slovenskih izseljencev v ZDA. Gre za centralizirane organizacije, ki so sestavljene iz posameznih društev, ki so delovala ali še delujejo v slovenskih naselbinah.^{27a} Tako je sredi 30-ih let 20. stoletja *Ameriška bratska zveza* /American Fraternal Union/ s sedežem v Elyju (Minnesota)

²⁵ 1980 Census of Population: *Ancestry of the Population by States*. Washington D.C., 1983.

²⁶ *Ancestry of the Population of the United States by States: Supplemental Report 1993. 1990 Census of Population*. Washington D.C., 1993.

²⁷ James Paul Allen - Eugene James Turner, *We the People: An Atlas of America's Ethnic Diversity*. New York 1988, str. 232.

^{27a} Matjaž Klemenčič, *Fraternal Benefit Societies and the Slovene Immigrants in the United States, Etnični fraternalizem v priseljskih državah - Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries*, Maribor 1996, str. 21-32.

imela svoji društvi v Crockettu in San Franciscu. V 80-ih letih 20. stoletja, ko je organizacija štela okrog 15.000 članov, pa je društvo obstajalo le v kraju Los Gatos. Največ društev je v Kaliforniji imela *Slovenska narodna podporna jednota* /Slovene National Benefit Society/ s sedežem v Chicagu (Illinois). V 30-ih letih so društva delovala v Fontani, Grass Valleyju, Los Angelesu (3 društva), Oaklandu, Richmondu, Sacramentu in San Franciscu (2 društvi). V 80-ih letih 20. stoletja, ko je članstvo v tej organizaciji v ZDA preseglo številko 50.000, pa so društva delovala v krajih El Cajon, Fontana, Grass Valley, Los Angeles, Oakland in San Francisco.

V 30-ih letih 20. stoletja so v Kaliforniji delovala tudi štiri društva *Slovenske svobodomiselnih podpornih zvez* in sicer v Grass Valleyju, Los Angelesu (2 društvi) in San Franciscu, eno društvo *Ameriško-slovenske katoliške jednote* /American-Slovenian Catholic Union/ v San Franciscu in eno društvo *Slovenske ženske zveze* v San Franciscu. Ob zgoraj naštetih je iz 30-ih let 20. stoletja potrebno omeniti še društvo organizacije *Slovenian American Fraternal Society*, ki je delovalo v San Franciscu, društvi *Austro-American Benefit Association* v Oaklandu ter San Franciscu in društvi *Slavonic Alliance of California* v Fresnu in San Diegu.

Od omenjenih so v 80-ih letih 20. stoletja delovala: društvo *Zapadno Slovenske zveze* /Western Slavonic Association/ v San Franciscu, društvi *Ameriško-slovenske katoliške jednote* /American-Slovenian Catholic Union/ v Fontani in San Franciscu ter društvi *Slovenske ženske zveze* v Fontani in San Franciscu.^{27b}

Poleg društev bratskih podpornih organizacij so slovenski izseljenci v Kaliforniji delovali še v okviru različnih kulturnih organizacij. Med njimi so omembe vredna zlasti harmonikarska društva ter mladinska kulturna društva, ki so delovala pod okriljem *Slovenske narodne podporne jednote*. Harmonikarska društva so v 80-ih letih delovala v Fontani, Sacramentu in San Franciscu, mladinska kulturna društva pa v Fontani in Los Angelesu.^{27c}

V nekaterih slovenskih naselbinah v ZDA so slovenski izseljenci zgradili svoj **Slovenski narodni dom**. Ta zgradba je služila za zbirališče slovenskih izseljencev, v njenih prostorih pa so potekali društveni sestanki in razne kulturne ter zabavne prireditve. V Kaliforniji so člani slovenske skupnosti svoje domove zgradili v Fontani, San Franciscu ter v Oaklandu.^{27d}

Posebno obliko organiziranosti tako slovenske kakor tudi ostalih izseljenskih skupnosti predstavljajo **etnične župnije**,^{27e} med katerimi zlasti velja omeniti župnijo Gospodovega rojstva v San Franciscu.

^{27b} Ivan Mladineo, *Narodni adresar Hrvata - Slovenaca - Srba*, New York 1937, str. 52-107; Cecilia Dolgan, *Slovenian National Directory*, Cleveland 1981, str. 60.

^{27c} Dolgan, *Slovenian National Directory*, str. 60.

^{27d} Prav tam.

^{27e} Darko Friš, *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871-1924*. Celovec - Ljubljana - Dunaj 1995.

Slovenci v San Franciscu

Priselitev slovanskega prebivalstva v Kalifornijo in v San Francisco

Prvi slovanski priseljenci so se v San Franciscu naselili že v prvi polovici 18. stoletja. Šlo je v glavnem za pomorščake iz obmorskih mest ter otokov Dalmacije, ki so obpluli Rt Horn v Južni Ameriki in v mestu odprli restavracije. Kmalu so se jim pridružili tudi prijatelji in sorodniki, tako da so že 17. novembra 1857 organizirali prvo *Slovansko vzajemno in podporno društvo*, bratsko zavarovalniško družbo za primer bolezni ali smrti. Imenovali so jo *The Slavonic Illyric Mutual Benevolent Society*, obstajala pa je še ob koncu 30-ih let 20. stoletja. V njeni lasti je bil že od leta 1861 dalje tudi slovanski del pokopališča sv. Križa v Colmi.²⁸

Kmalu za prvimi prišleki iz Dalmacije so se v Kalifornijo začeli priseljevati tudi Slovenci. Prva, ki naj bi se po pisanju Anne Fabian²⁹ v to deželo priselila že leta 1857, sta bila Joseph Štukel in Štefan Kočevar. Kot je zapisala Anna Fabian, sta:

»spomladi ... pričela iskati zlato v okolici Placerville (zahodno od Sacramenta - op. M.K.). Posrečilo se jima je, da sta našla bogato zlato žilo. Odprla sta svoj rudnik, katerega sta skupno obratovala več let. Stem (sic!) sta si pridobila lepo premoženje in v tem okraju sta živela do leta 1865, to je do časa, dokler jima je rudnik prinašal dobiček. Joseph Štukel je odšel neznan kam, Štefan Kočevar se je pa povrnil v svojo rojstno vas Semič...Ko je svojim rojakom pripovedoval zanimive zgodbe in doživljaje o objubljeni deželi Kaliforniji, ga je ljudstvo hodilo poslušat iz vseh krajev, katero je popolnoma očaral, ko jim je kazal velike zlatnike... Njegova pripovedovanja niso ostala brez uspeha, ljudje so se pričeli odpravljati na daljno (sic!) potovanje...«³⁰

Slovnski priseljenci v Kaliforniji so sprva živeli *»posamezno, prav samotarsko življenje, ali pa so se popolnoma potujčili.«* Prva slovenska naselbina naj bi se pričela razvijati v San Franciscu.³¹ Tako Zavertnik v svoji knjigi piše: ko je *»Matt Malnarich došel v San Francisco leta 1877..., je našel tam že Slovence: Lovrenca Pašiča, Jakoba Klemenčiča in Johna Jakšata, doma iz Semiča, nadalje Jurija Jorgeča, doma iz Otoka v Beli Krajini, in Kocjana, doma iz Črnomlja.«³²* Poleg tega še navaja, da je:

»v onih časih šel Slovenec obiskat Slovence tudi par sto milj daleč, ako je izvedel, kje živi. Vzelo je včasih dva tedna, da je rojak obiskal rojaka... Ti Slovenci so kopali in iskali zlato v hribih. Imeli so svoj legalno pridobljeni prostor za iskanje in kopanje zlata, katerega Američani imenujejo »claim«...«³³

²⁸ Francis Turk, *History of the Church of the Nativity - San Francisco, California*, str. 1. Arhiv nadškofije v San Franciscu, fond: Church of the Nativity (dalje: ANSF-CN).

²⁹ **Anna Fabian**, hči slovenskih priseljencev Jožefa ter Marije Fabian, rojena v San Franciscu. Kot otrok se je skupaj s starši za nekaj let vrnila v rojstni kraj svojih staršev, v Metliko, kjer je obiskovala tudi tamkajšnje ljudsko šolo. Po prvi svetovni vojni se je vrnila v San Francisco, kjer je bila med slovenskimi rojaki znana kot neutrudna društvena delavka in kot dobra pevka v cerkvenem pevskem zboru.

Slavenski Pioniri u Kaliforniji - popis saradnika. *The Slavonic Pioneers of California - Published on Occasion of the Diamond Jubilee, 1857-1932 of the Slavonic Mutual and Benevolent Society of San Francisco* (Vjekoslav Meler, ur.). San Francisco 1932, str. 96.

³⁰ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji*, str. 73.

³¹ Prav tam, 73.

³² Zavertnik, *Ameriški Slovenci...*, 255.

³³ Prav tam, 255.

Nekaj drugačne podatke o naselitvi Slovencev v Kaliforniji pa podaja Jurij Trunk v knjigi *Amerika in Amerikanci*. Tako naj bi se po Trunkovih navedbah Slovenci v San Francisco priselili v večjem številu šele okrog leta 1888. Po poreklu naj bi bili v glavnem iz okolice Metlike ter Dragatuša v Beli krajini in do leta 1903 naj bi njihovo število naraslo na okrog »20 družin in nad 100 duš... Zaposleni so bili v raznih tovarnah...«³⁴

Kasneje so se slovenski priseljenci naselili tudi v drugih mestih Kalifornije: Oakland, Alameda, Richmond, San Jose, Angelos Camp, Grass Valley, Martinez, Sebastopol, Big Creek, Calpella, Samoa, Crescent City, Cupertino, Eureka, Inglewood, Point Richmond, Roseville, Sacramento, Sheridan, Stege, Fresno, Oat Hill, Portersville in Sulphur Bank. Precej Slovencev se je spričo ugodnih naravnih pogojev ukvarjalo s poljedelstvom, vinogradništvom ali živinorejo. Tako je na primer okrog 90 km severno od San Franciscu živel v kraju Sebastopol okrog 120 slovenskih družin, ki so imeli svoje kmetije. Da gre res za Slovence (v glavnem iz Bele krajine), nam kažejo njihovi priimki kot npr.: Plut, Dekleva, Barich, Madronich, Vojvoda, Kuzmič, Kavšek, Prebilich ali Šuštarich. Precej Slovencev je bilo zaposlenih tudi v rudnikih ter topilnicah, v mestih pa v najrazličnejših industrijskih obratih, nekaj je bilo tudi obrtnikov.³⁵

Slovenska naselbina na »Kranjskem Hribu«

Kot smo že omenili, se je prva strnjena naselbina slovenskih izseljencev v Kaliforniji pričela oblikovati v San Franciscu. Tako naj bi se po nekaterih podatkih do leta 1885 priselilo v San Francisco okrog 100 Slovencev. Zaposleni so bili v tamkajšnjih tovarnah in še niso bili organizirani v nobenem društvu, živeli so raztreseni po vsem mestu. Nekaj več jih je bilo verjetno le v bližini Franklin Street ter Fell Street, kar lahko sklepamo po tem, da so na vogalu omenjenih ulic kasneje sezidali svojo prvo cerkev. Po potresu in požaru, ki je prizadel mesto 18. aprila 1906, je:

»Ljudstvo bežalo na vse strani v grozovitem strahu... Bežali so proti južni strani mesta. Ko so dospeli na vrh hriba (Potrero Hill - op. M.K.), so se ustavili in s plašnimi očmi se ogledali nazaj proti uničenemu mestu. Nevarnost je minila. In naši priseljenci so sklenili ostati izven mesta. Pričeli so graditi svoje skromne domove na tem takrat popolnoma zapuščenem hribu, katerega so nazvali »Kranjski Hrib«...«³⁶

Naselbina na Potrero Hill oziroma na tako imenovanem »Kranjskem Hribu« se je po potresu ob stalnem dotoku novih priseljencev vse bolj širila in tako se je po podatkih ljudskega štetja za leto 1910 število prebivalcev s slovenskim maternim jezikom v San Franciscu povzpelo na 2.054, število prebivalcev s »srbohrvatskim« maternim jezikom pa na 895.³⁷ Na začetku 30-ih let 20. stoletja naj bi na »Kranjskem hribu« živel okrog 95 % vseh Slovencev, živečih v San Franciscu;³⁸ večinoma so bivali na območju med 17th Street na severu ter 22nd Street na jugu oziroma med Potrero Avenue na zahodu ter De Haro Street na vzhodu. Omeniti še velja, da je slovenska naselbina že od svojega nastanka dalje

³⁴ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 466.

³⁵ Zavertnik, *Ameriški Slovenci...*, 268.

³⁶ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji...*, 74.

³⁷ *13th U.S. Census of Population 1910, Volume 2, Chapter 10, Mother Tongue of the Foreign White Stock*. Washington D.C., 1913.

³⁸ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji...*, 74.

doživljala številne spremembe. Kljub nekaterim znanim dejstvom bi kazalo podobno analizo, kot smo jo izdelali za slovensko naselbino v mestu Leadvilleu,³⁹ izdelati še, ko bomo razpolagali s pramateriali ljudskega štetja za leto 1920.

O življenju Slovencev oziroma o »širokom Amerike znani, stari slovenski naselbini na Kranjskem hribu v San Franciscu v zlati Californiji,« je na začetku 30-ih let 20. stoletja ob svojem obisku te naselbine pisal tudi Anton Grdina, predsednik *Kranjsko Slovenske Katoliške Jednote*. Zapisal je:

»Slovenska naselbina se nahaja visoko na lepem bregu hriba, ki se more prištevati med posebno lepi rezidenčni del mesta... Iz sredine mesta San Franciscu se lahko pokaže na hiše v slovenski naselbini in na Slovenski Narodni dom... Zelo lep vtis so naredile na mene lepo zidane hiše naših rojakov, ki so tako lepo uvrščene, čiste, živo prebarvane in vse drugače urejene, kakor so naše hiše tamkaj na vzhodu Unije... Vsaka hiša ima v pritličju tudi klet in garažo, v katero se lahko avtomobil kar spodaj s ceste zapelje... Vse je tako umetno narejeno, da potnik niti ne opazi, ko gre mimo hiš, da niti ne ve, če je tudi garaža pri hiši... Res, vse ... praktično in novo za tujca...«⁴⁰

O »Kranjskem Hribu« je na začetku 40-ih let 20. stoletja v *Narodnem Glasniku* pisal tudi Anthony Kastelic:

»Slovenski hrib je edina slovenska ... kolonija na pacifiški obali, kjer večina ljudi živi tako tesno skupaj. Nekdo lahko reče, da lahko primerjamo ta hrib z mestom v stari domovini. Na njem živi okrog 3.000 ljudi. V njem deluje 10 različnih bratskih podpornih društev..., obstoji pa tudi izobraževalno in dramsko društvo Slovenija...«⁴¹

Slovinci, ki so živeli na »Kranjskem Hribu«, so bili v glavnem zaposleni v bližnjih industrijskih obratih, nekaj je bilo tudi samostojnih obrtnikov. Med industrijskimi podjetji, v katerih so bili zaposleni Slovenci, velja omeniti »Iron Fabricators and Steel« (na vogalu 17th Street in De Have Street), »Enterprises Foundry« (na vogalu 18th Street in Alabama Street), »Dutch Paint Company« (na vogalu 22nd Street in Vermont Street), »Pacific Gas and Electric Co.« (na Market Street) ter »Bethlehem Steel and Iron Works« (na vogalu 20th Street in Illinois Street). Precej Slovencev si je svoj kruh služilo tudi v pivovarnah, ki so obratovalle v bližini ali pa na samem »Kranjskem Hribu« kot npr.: »Anchor Steam Beer« (na vogalu 17th Street in Kansas Street), »Budweiser« (na vogalu 19th Street in Bryant Street) ter »Rainier Brewery« (na vogalu 16th Street in Bryant Street).⁴²

Seveda se je podobno kot v vseh ameriških mestih, kjer so se slovenski izseljenci naselili v večjem številu, precej Slovencev preživljalo tudi z obrtjo. Tako je znano, da je med obema vojnama imel Joe Golob na vogalu 19th Street in San Bruno Avenue čevljarstvo delavnico. Nedaleč stran je bila na vogalu 19th Street in Vermont Street mesnica ter prodajalna sadja bratov Jelenich. Znamenita je bila predvsem njihova mesnica, kjer so kot posebnost prodajali »kranjske klobase«. Mesnico, in to samo na drugi strani Vermont Street, je imel tudi Henry M. Golobic, nedaleč stran je bil tudi gostinski lokal, ki sta ga vodila John in Mary Bluth.⁴³

³⁹ Prim.: Klemenčič, *Jurij Trunk...*

⁴⁰ Anton Grdina, Z mojega potovanja po zapadu. *Glasilo K.S.K.J.*, let. 16, št. 20. Cleveland, Ohio, 10. junija 1930, str. 6.

⁴¹ Anthony Kastelic, Slovenski hrib. (Izrezek iz 32. letnika *Narodnega Glasnika*). ANSF-CN.

⁴² Intervju z Joe ter Ann Sustersich - oskrbnikoma Slovenskega naprednega doma v San Franciscu, leta 1992.

⁴³ Intervju z Joe ter Ann Sustersich septembra 1991; *Souvenir Program of the Bazaar for the Building Fund of the Slovenian Progressive Home*. San Francisco, California 1929.

Očitno je bil Vermont Street nekakšno trgovsko »središče« Slovencev, saj je imel na št. 497 Joe Absec gostinski lokal, na št. 699 pa sta bili prodajalna čevljev ter prodajalna cigar, ki sta bili v lasti slovenskega izseljenca s priimkom Russ. Poleg tega je bil na križišču s 17th Street še en gostinski lokal, katerega lastnik, ki je bil sicer slovenski izseljenec, ni znan.⁴⁴

Kar nekaj prodajaln, gostinskih lokalov ali drugih obrtnih delavnic, katerih lastniki so bili slovenski izseljenci, je bilo tudi v sosednjih ulicah. Tako je na 501 San Bruno Avenue (na vogalu z Vermont St.) bila slaščičarna, brivnica ter prodajalna cigar Matta Daychmana, na vogalu 18th Street ter San Bruno Avenue krojaška delavnica J.G. Anzicka, na križišču Kansas Street in 17th Street restavracija, ki jo je vodil Anton Judnich s svojimi sinovi. Eden večjih podjetnikov je bil prav gotovo Martin Judnich,⁴⁵ po poreklu iz Starega trga pri Ložu; bil je lastnik gostilne in »boardinghousa« na San Bruno Avenue.⁴⁶

Poleg zgoraj omenjenih so se s podjetništvom ukvarjali še: bratje Erlach (prodajalna mesa na 1690 Philmoore Street), Victor J. Lampe (prodajalna kave, čajev ter čokolade - naslov neznan), Matt Toyec (avtomehanična delavnica ter bencinska črpalka na 231 Potrero Avenue) ter Joe Kambick (lastnik manjšega gradbenega podjetja na vogalu Mariposa Street ter San Bruno Avenue). Kot posebnost velja omeniti še frizerski salon na 22nd Street, ki ga je lastnik Vidmar kljub svojim 82 letom starosti vodil še v 90-ih letih 20. stoletja. V slovenski naselbini na »Kranjskem Hribu« je delovala tudi tržnica, ki je bila sicer v italijanski lasti, vendar so na njej prodajali svoje izdelke tudi številni slovenski prodajalci.⁴⁷

Posebej omembe vreden je tudi Joe Udovč, ki je s svojim podjetjem »Oceanfide Sheet Metal Heating & General Contracting« še danes eden najbogatejših Slovencev ne le v Kaliforniji, temveč tudi v Združenih državah Amerike. Seveda se je s podjetništvom ukvarjalo še več drugih Slovencev, ki jih v tem pregledu nismo omenili. Za podrobnejšo analizo tega pojava bi bilo potrebno pregledati ter analizirati še veliko drugih virov.

Slovenska naselbina na »Kranjskem Hribu« je ostala skoraj nespremenjena vse od svojega nastanka pa do prvih let po drugi svetovni vojni, ko jo je novozgrajena avtocesta št. 101 razdelila na dvoje. Tedaj so se Slovenci pričeli vse bolj izseljevati v primestne predele (v okraj San Mateo), kljub vsemu pa so se na obeh območjih ohranili vse do današnjih dni. Tako je po podatkih Allena in Turnerja živelo leta 1980 v okraju San Francisco 157 oseb slovenskega porekla, v sosednjem okraju San Mateo pa 120 oseb slovenskega porekla.⁴⁸

Organiziranost Slovencev v San Franciscu

Tudi Slovenci, ki so se naselili v Kaliforniji oz. San Franciscu, so se tako kot drugod po Združenih državah kmalu organizirali v društvih, cerkvenih organizacijah ter *Slovenskem naprednem domu*.

Po dostopnih podatkih so Slovenci v San Franciscu najprej ustanovili *Slovensko Podporno društvo Kalifornije*, in sicer že 17. aprila 1891. Namen društva je bil »podpirati

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ »Boarding house« - večja stanovanjska hiša, kjer je poleg lastnikove družine živelo še nekaj podnajemnikov (ponavadi 10 do 15), tako imeovanih »boarderjev«, ki so v hiši imeli posteljo, gospodinja pa jih je proti plačilu oskrbovala s hrano in perilom. Ponavadi je bilo življenje v »boarding hous« prehodna oblika življenja priseljencev, saj so ti najeli ali kupili svoje stanovanje, ko so prišli do stalnih dohodkov.

⁴⁷ *Souvenir Program of the Bazaar for the Building Fund of the Slovenian Progressive Home*. San Francisco, California 1929.

⁴⁸ Allen - Turner, *We the People ...*, str. 98.

soje člane v bolezni in nesreči.«⁴⁹ Društvo je bilo inkorporirano v začetku januarja 1901 pod imenom *Avstrijsko Kranjsko podporno društvo sv. Jožefa*. V inkorporacijskih listinah je med drugim zapisano, da je »namen ustanovitve korporacije: Skrb za člane, ko so bolni ali potrebujejo pomoč, skrb za njihov pokop v primerih smrti in za pokopališče umrlih članov...« Člani prvega direktorija društva so bili: Joseph Blut, Marcus Jonke, Joseph Prus, Jakob Jaksa ter Jahorn Judnich, vsi iz San Francisca.⁵⁰ Dne 18. septembra 1918 je društvo ob napovedanih spremembah političnega zemljevida Evrope prevzelo ime: *Slovensko podporno društvo v California* (sic!) /*Slovenian Lodge of California*.⁵¹

Konec novembra 1908 so ustanovili še žensko različico tega društva: *Avstrijsko Kranjsko žensko podporno društvo sv. Marije*, ki je bilo inkorporirano konec julija 1911. V inkorporacijskih listinah lahko beremo, da je bil njegov namen poleg skrbi za bolne oziroma za vse članice, ki potrebujejo pomoč, in skrbi za pokopališče tudi postavitve, popravilo in ohranjanje stavb za potrebe društva in posedovanje posesti. Prve ustanoviteljice so bile: Matilda Blut, Mary Gersich, Annie Skala, Mary Erdelatz in Mary Golobic, vse iz San Francisca.⁵² 9. marca 1931 se je društvo preimenovalo v *Slovensko žensko Društvo Sv. Marije* /*Slovenian Ladies Society of St. Mary*/, s čimer se je strinjalo vseh 53 prisotnih članic. V tem času sta društvo vodili Louisa Govednick (predsednica) in Annie Skala (tajnica).⁵³

Že septembra 1895 so ustanovili podporno društvo *Slovenic Catholic Benevolent Society*, katerega namen je bil skrb za člane v primeru bolezni ali smrti in skrb za pokopališče članov. Prvi člani vodstva so bili Jacob Skala, Marcus Jonke, Joseph Prus, Martin Golobic in župnik Joseph Jeram.⁵⁴ Pobudnik ustanovitve tega društva je bil očitno župnik Joseph Jeram; društvo je najverjetneje kmalu propadlo (verjetno ob Jeramovem odhodu v »Rajsko dolino«).

V prvih letih 20. stoletja je bilo ustanovljeno *Društvo Sv. Jožefa št. 23 Jugoslovanske katoliške jednote (JSKJ)*, ki je že leta 1907 štelo 96 članov (od tega 30 žensk)⁵⁵ in ga v svoji knjigi *Amerika in Amerikanci* omenja tudi Jurij Trunk. Po njegovih navedbah je društvo štelo (verjetno leta 1911 ali pa 1912) 105 članov.⁵⁶ Kasneje so, 9. aprila 1924, ustanovili namesto tega društva *Društvo Golden Gate, št. 141 JSKJ*, ki je nadaljevalo njegovo tradicijo.⁵⁷

Junija 1914 je bilo ustanovljeno tudi *Slovensko Amerikansko Bratsko Podporno Društvo* /*Slovenian American Fraternal and Beneficial Society*/, katerega delokrog je bilo le

⁴⁹ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji...*, 75.

⁵⁰ *Articles of Incorporation of the Austrian, Carniolan, Benevolent Society of St. Joseph. San Francisco, 19. februarja 1901.* (Kopije originala po posredovanju Rada Genoria v lasti avtorja).

⁵¹ *Articles of Incorporation of the Austrian, Carniolan, Benevolent Society of St. Joseph. In the superior court of the State of California, in and for the City and County of San Francisco. San Francisco, 18. septembra 1918.* (Kopije originala po posredovanju Rada Genoria v lasti avtorja).

⁵² *Articles of Incorporation of Austrian Carniolan Ladies Benevolent Society of St. Mary. San Francisco, 31. avgusta 1911.* (Kopije originala po posredovanju Rada Genoria v lasti avtorja).

⁵³ *Slovenian Ladies Society of St. Mary. San Francisco, 11. marca 1931.* (Kopije originala po posredovanju Rada Genoria v lasti avtorja).

⁵⁴ *Articles of Incorporation of the Slovenic Catholic Benevolent Society. San Francisco, 30. septembra 1895.* (Kopije originala po posredovanju Rada Genoria v lasti avtorja).

⁵⁵ Darko Friš, *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev ...*, str. 296.

⁵⁶ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 466.

⁵⁷ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji...*, 77.

območje mesta San Francisco.⁵⁸ Kasneje so v mestu ustanovila svoja društva tudi ostale podporne organizacije. Tako Zavertnik za leto 1923 navaja da imata, »v *San Franciscu ... dve podporni organizaciji svoji društvi: št. 304 Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ) in št. 46 Slovenske svobodomiselnne podporne zveze (SSPZ)...*«⁵⁹ Društvo *Prijatelj*, št. 46 SSPZ je bilo ustanovljeno že 6. februarja 1910, društvo *Tabor Slovanov*, št. 304 SNPJ pa 6. novembra 1916.⁶⁰

V 20-ih letih 20. stoletja so ustanovili še nekaj slovenskih društev, kot npr. društvo *Pathfinders /Stezosledci*, št. 681 SNPJ, ustanovljeno 6. julija 1929, v katerem so v skladu s takratnimi splošnimi tendencami v SNPJ poslovali v angleškem jeziku. Namen društva je bil, kot so zapisali: »*združevati sinove in hčere slovenskih in ostalih slovanskih narodov, rojenih v Združenih državah, v korist promocije skupnih interesov in ohranjanje kulturne dediščine naše rase.*«⁶¹ Leta 1927 so organizirali še Društvo št. 13 Slovenske ženske zveze (SZŽ), maja 1930 pa Društvo Sv. Frančiška, št. 236 KSKJ.⁶²

Še pred tem so 9. februarja 1926 Slovenci v San Franciscu ustanovili tudi korporacijo imenovano *Avstrijsko Kranjski graditveni klub /Austrian Carniolian Building Club*,⁶³ katerega namen naj bi bila »*promocija materialne dobrobiti članstva z dobrim in varnim investiranjem sredstev in z razdelitvijo profitov korporacije; zbirati darove, kakor tudi kupovati, obdržati, dati v najem, prodati ter delovati preko hipotekarnega poslovanja in delovati v vseh oblikah poslovanja, kot je posojanje in zbiranje denarja.*«⁶⁴

Društvo je delovalo v mestu in okraju San Francisco. Ustanovni člani tega društva so bili: Joseph Blut (San Francisco), Anton Bluth (3017 20th Street, San Francisco), Jacob A. Jacksa (1218 Mariposa Street, San Francisco), Joseph Stariha (730 Vermont Street, San Francisco), Mathias Bluth (3017 20th Street, San Francisco), Mathias Judnich (1157 San Bruno Avenue, San Francisco) ter Peter Videtic (594 Vermont Street, San Francisco). Letna članarina je znašala 30 dolarjev, društvo pa je bilo inkorporirano 9. novembra 1926.⁶⁵

Čeprav se je v San Franciscu do začetka 30-ih let 20. stoletja naselilo kar precejšnje število Slovencev, so imeli le-ti veliko težav pri organiziranju svojih društev, še zlasti prvih, kar je razvidno iz pisma Johna Bartola, tajnika društva št. 304 SNPJ, ki ga je kasneje Zavertnik objavil v svoji knjigi. V pismu je Bartol navedel, da je:

»*dne 6. novembra 1916 ... Peter E. Kurnick povabil pismeno več rojakov, naj se udeleže ustanovne seje novega društva. Zavedni rojaki so se odzvali njegovemu pozivu. Kurnick je začel sejo s kratkim nagovorom, v katerem je pojasnjeval, da je sklicana seja velikega pomena za slovensko naselbino v San Franciscu, ker se ima ustanoviti društvo z naprednim programom in se pridružiti S.N.P.J. Navzoči John Bartol, John Dežman, Frank Vidmar, L. Ivan, J. Shobar, Ignac Lužar in Joe Koenig so se strinjali s tem nasvetom. Po kratki debati so bili izvoljeni odborniki: Predsednik Peter E. Kurnick, tajnik Joseph Koenig, blagajnik Frank Vidmar, zapisnikar John Bartol. Društvo je dobilo ime »Tabor Slovanov«. Začeto delo je bilo težko. Bilo ni niti denarja niti veliko članov. Sklenilo se je, da se zboruje toliko časa na Kurnickovem domu, dokler si*

⁵⁸ Prav tam, 75.

⁵⁹ Zavertnik, Ameriški Slovenci, 466.

⁶⁰ Fabian, Zgodovina Slovencev v Kaliforniji..., 75.

⁶¹ Anna Fabian, »Pathfinders Lodge No. 681, S.N.B.S.«. *The Slavonic Pioneers of California...*, 62.

⁶² Fabian, Zgodovina Slovencev v Kaliforniji ..., 75.

⁶³ Pismo Johna Kukarja Franku C. Jordanu, Secretary of State, Sacramento, California, 9. februarja 1926. ANSF-CN.

⁶⁴ Articles of Association of »Austrian American Building Club«, 9. novembra 1906. ANSF-CN.

⁶⁵ Prav tam.

društvo toliko ne pomaga finančno, da najame prostor za obdržavanje (sic!) sej. Pričela se je agitacija, in jeli so pristopati novi člani... V začetku je bil boj za obstanek težak, dokler se niso rojaki prepričali, da društvo ne sili nikogar, da postane brezverec, ampak je samo za vsako koristno in napredno stvar... Trdo delo je imelo uspehe, pristopati so pričeli novi člani in kmalu bo društvo po številu svojega članstva najmočnejše v mestu. Društvo šteje sedaj 120 članov v oddelku za odrasle in 25 članov v mladinskem oddelku. Do leta 1924 je bilo naše društvo najmlajše med slovenskimi društvi v mestu.

Ko si je društvo nekoliko opomoglo, si je najelo svojo dvorano, kar je zopet koristilo društvu. V naši dvorani zboruje še dvojice drugih društev in »Izobraževalni dramatični klub Slovenia«. Ta je priredil prvo gledališko predstavo v korist našemu društvu.

Sedanji odborniki so: Predsednik Peter E. Kurnick, podpredsednik F. Matjašič, tajnik John Bartol, blagajnik J. Shobar in zapisnikar Joe Koenig.«⁶⁶

Kljub vsem težavam, ki so pestile društva slovenskih izseljencev v San Franciscu, je društvo *Tabor Slovanov*, št. 304 *SNPJ* kmalu postalo vodilno društvo slovenskih izseljencev v San Franciscu. Že do začetka 30-ih let 20. stoletja je izplačalo več kot 55.000 dolarjev bolniške podpore in »smrtnine« svojim članom in že sredi 20-ih let najelo dvorano za svoje delovanje. Najeta društvena dvorana je postala pravo zbirališče Slovencev v San Franciscu, kjer so prirejali najrazličnejše družabne prireditve. Ob eni takih akcij (organizirati so nameravali gledališko predstavo v korist blagajne društva) je bil ustanovljen »*Club Slovenia*« (izobraževalno in dramsko društvo Slovenija), o čemer je pisala tudi Anna Fabian:

»Dne 8. oktobra 1922. je Anthony Kastellic sklical sejo, katere se je udeležilo večje število rojakov... in obrazložil namen, ki ga ima vršeča se seja. Sprejme se, da se novi klub imenuje »Izobraževalni in Dramatični Klub Slovenia«. Prva redna mesečna seja se je vršila dne 15. oktobra 1922., na kateri se takaj (sic!) izvoli dramatični odbor, kateri je šel takaj (sic!) na delo ter si izbral igro »Krčmar pri Zvitem Rogu«, katero je priredil s plesno veselico v Eagle dvorani dne 20. januarja 1923. S to igro in veselico se je klub finančno podperl (sic!) za nadaljevanje svojega kulturnega dela...«⁶⁷

Glavne aktivnosti kluba so bile povezane z izobraževanjem in družbeno dejavnostjo oziroma s prizadevanji za organizacijo lokalnih Slovencev na političnem in družabnem področju ter z organiziranjem prireditev za financiranje različnih dejavnosti kluba.⁶⁸

Kmalu so se člani kluba lotili tudi ustanovitve čitalnice. Prve knjige sta darovala Andrew Leksan ter Anthony Kastellic, kmalu pa so tudi sami kupili več angleških ter slovenskih knjig. Naročili so tudi večje število časopisov in revij, zlasti slovenskih; s tem si je klub pridobil zaupanje med slovenskimi izseljenci in članstvo je pričelo hitro naraščati. Marca 1923 je klub sprejel nova pravila, s čimer »si je klub utrdil svojo podlago in si začrtal svojo pot v bodočnost.«⁶⁹

Že maja 1924 je Andrew Leksan, eden vidnejših članov kluba, predstavil idejo o gradnji *Slovenskega Doma* in člani kluba so se kmalu lotili te zahtevne naloge, o čemer lahko več izvemo iz pisanja Anne Fabian:

»Že oktobra meseca 1924. je klub priredil prvo igro s plesno veselico v korist Slovenskega Doma, pri kateri so delovala vsa slovenska društva v San Franciscu.

⁶⁶ Zavertnik, *Ameriški Slovenci...*, 268-269.

⁶⁷ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji...*, 75.

⁶⁸ Kastellic, *Kranjski Hrib...* ANSF-CN.

⁶⁹ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji...*, 76.

Februarja meseca 1925. je klub posvetil veliko pažljivost pevskega zboru in za istega izdelal nova pravila. Sledil je pazno odboru za zgraditev Jugoslovanskega doma v San Franciscu. Odbor Jugoslovanskega doma se je izkazal za nezmožnega svojemu delu. Tako je klub Slovenija odstopil in se zavzel za resno akcijo za zgraditev Slovenskega Doma v sredini slovenske naselbine v San Franciscu...⁷⁰

Tako je klub Slovenija že v začetku marca 1927 povabil vsa slovenska društva k razpravi o izgradnji tega doma. Klubov tako imenovani začasni odbor ali - kakor so ga sami imenovali - preiskovalni odbor, je vse prisotne seznanil, da bi bilo za potrebe Slovenskega doma najbolje odkupiti poslopje na vogalu Vermont Street in Mariposa Street, ki je bilo v lasti »Pacific Gas & Electric Co.« Za pogajanja z omenjeno družbo so člani kluba Slovenija pooblastili Anthonya Kastellica in temu se je s predstavniki »Pacific Gas & Electric Co.« uspelo dogovoriti za nakup poslopja za 10.000 dolarjev.⁷¹

Člani začasnega odbora so na eni svojih sej razpravljali tudi o imenu doma. Bilo je več predlogov, kot na primer: »Slovenian Community Home«, »Slovenian Progressive Home«, »Slovenian Home« in podobno. Po dolgi razpravi so sklenili, da bodo dom poimenovali *Slovenian Progressive Home*, pa čeprav so pri ustanavljanju doma sodelovali člani vseh slovenskih organizacij, torej tudi tako imenovanih »konservativnih organizacij«.⁷²

Omeniti še velja, da so na vseh sejah, na katerih so se ukvarjali s problematiko Slovenskega naprednega doma, vodili tudi zapisnike, iz katerih je jasno razvidno, s kakšnimi problemi se je ubadala slovenska skupnost v San Franciscu ob ustanovitvi svojega doma. Te zapisnike so sprva vodili izmenično v slovenskem ter angleškem jeziku. Od avgusta 1927 dalje, ko so prevladali interesi prve generacije slovenskih priseljencev, pa so zapisnike sej vodili izključno v slovenskem jeziku. V slovenskem jeziku so zapisnike sej Slovenskega naprednega doma vodili vse do druge svetovne vojne (januar 1941), nakar so jih ponovno pričeli voditi v angleškem jeziku.⁷³

Potem, ko so se z družbo »Pacific Gas & Electric Co.« uspeli dogovoriti okrog nakupa stavbe za potrebe slovenskega doma, so člani Kluba Slovenija 20. avgusta 1927 sklicali sejo vseh slovenskih organizacij, ki so se odzvale v polnem številu. Tako je Slovensko Podporno Društvo v Californii zastopal predsednik John Ivanetich, Slovensko Amerikansko Bratsko Podporno Društvo tajnik Martin Šukle, Tabor Slovanov, št. 304 SNPJ predsednik Josip Adamič, Slovensko Žensko Društvo Sv. Marije predsednica Barbara Kramar ter tajnica Anna Skala, Društvo Golden Gate, št. 141 JSKJ predsednik John Klemenc, Društvo Prijatelj št. 46 SSPZ pa predsednik John Moveren. Klub Slovenija so na tej seji zastopali Andrew Leksan, Joseph Fabian st., Anthony Kastellic, John Cvetkovič, Peter E. Kurnick, Ella Russ, Math Stukel, Carl Kremesec in Frank Sterbenk.⁷⁴

Na seji so ustanovili še poseben trinajstčlanski odbor Slovenskega doma; vodili so ga Martin Šukle (predsednik), Peter E. Kurnič (podpredsednik), Anthony Kastellic (tajnik) ter John Ivanetich (blagajnik).⁷⁵ Ustanovili so tudi neprofitno delniško družbo z imenom *Slovenian Progressive Home* in vsak, ki je kupil delnico v vrednosti 10 dolarjev, je postal

⁷⁰ Prav tam, 76.

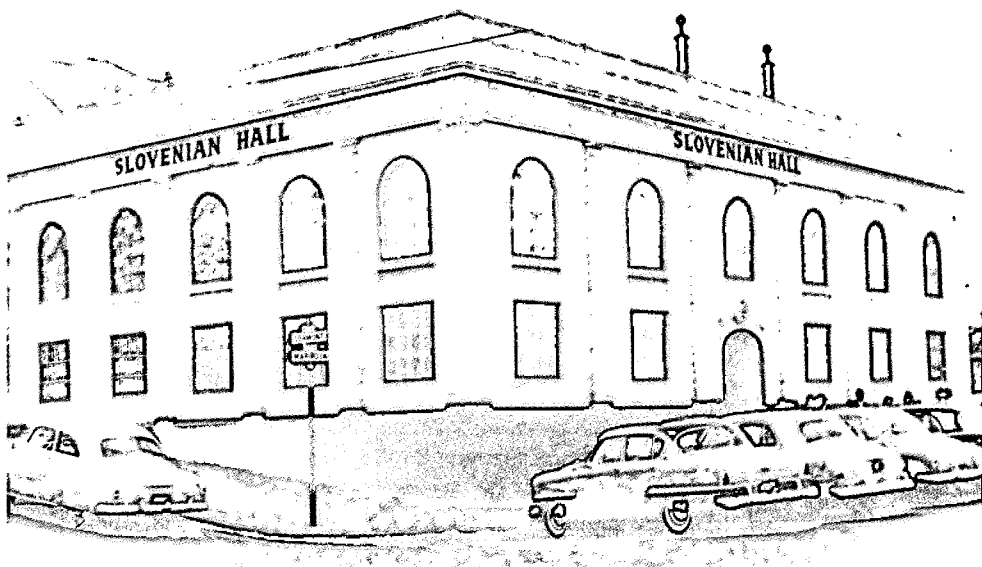
⁷¹ Prav tam, 76.

⁷² Zapisnik seje začasnega odbora z dne 29. julija 1927. *Slovenian Progressive Home - Secretary's Book*, str. 3. Arhiv Slovenskega progresivnega doma v San Franciscu (v nadaljevanju: ASPD-SF).

⁷³ *Slovenian Progressive Home - Secretary's Book*. ASPD-SF.

⁷⁴ Fabian, Zgodovina Slovencev v Kaliforniji..., 76-77.

⁷⁵ *Slovenian Progressive Home. 50th Year Anniversary, 1927-1977*. San Francisco 1977.

Slovenski narodni (oziroma: napredni) dom v San Franciscu ob avtocesti 101

član omenjene delniške družbe. Vendar noben posameznik ali organizacija nista mogla kupiti več kot 50 delnic, tako da nad domom nihče ni mogel imeti absolutne kontrole.⁷⁶

Kmalu po ustanovitvi je odbor pričel pogajanja z družbo »Pacific Gas & Electric Co.« glede odkupa stavbe in takoj nakazal 500 dolarjev predplačila, ki jih je založil *Klub Slovenija*. Ta klub je namreč prevzel vse finančne obveznosti *Slovenskega naprednega doma*, dokler ne bi prodali zadostnega števila delnic in sklenili pogodbe s »Pacific Gas & Electric Co.« Obe strani sta kmalu sklenili pogodbo, po kateri je morala delniška družba *Slovenian Progressive Home* v tridesetih dneh plačati 3.000 dolarjev za prvi obrok kupnine, ostalih 7.000 dolarjev pa nakazati v šestih mesecih.⁷⁷

Ko je bila pogodba sklenjena, so pričeli člani odbora zbirati denar. Zbirali so ga od hiše do hiše in zahtevano vsoto izplačali družbi »Pacific Gas & Electric Co.« še pred koncem leta. Vendar delo s tem še ni bilo opravljeno. Kupljeno stavbo je bilo potrebno obnoviti, saj ni bila primerna za sestanke in družabna srečanja. Slovenci iz San Francisca so ponovno strnili svoje vrste in pričeli z obnovo poslopja. Večino del so opravili sami, brezplačno, vendar je bilo to še vedno premalo, da bi lahko aktivnosti v domu potekale neovirano. Potrebno je bilo veliko denarja za plačilo obrtnikov in materiala ter za notranjo opremo.

Tako je *Klub Slovenija* domu daroval okrog 2.600 dolarjev, za protiuslugo pa dobil pravico do brezplačne uporabe enega prostora v prvem nadstropju, ki ga je preuredil v svojo knjižnico.⁷⁸ Omeniti velja, da je bila knjižnica v *Slovenskem naprednem domu* odprta že po dobrem mesecu dni in je bila edina na Pacifiški obali. Že ob svoji otvoritvi je imela več kot 1000 knjig v slovenskem, hrvaškem in angleškem jeziku ter mnoge časopise in revije. Do marca 1930 se je število knjižnih enot podvojilo.⁷⁹

⁷⁶ Kastellic, Kranjski Hrib..., ANSF-CN.

⁷⁷ Fabian, Zgodovina Slovencev v Kaliforniji..., 77.

⁷⁸ Prav tam, 77.

⁷⁹ Kastellic, Kranjski Hrib..., ANSF-CN.

Čprav *Slovenski napredni dom* še ni bil povsem dograjen oziroma obnovljen, so bile prve prireditve organizirane že decembra 1927, ko so priredili praznovanje Božiča za otroke slovenskih staršev. Slavnostna otvoritev doma je bila šele 4. julija 1928. Na slovesnost so bili povabljeni »vsi Jugoslovani in ravnotako v klubovo čitalnico, katera posojuje knjige tudi nečlanom, in to brezplačno.«⁸⁰

Potem, ko je *Slovenski napredni dom* končno pričel služiti namenu, so vanj prenesla svojo dejavnost vsa slovenska društva. Tako je pričel *Klub Slovenija* gojiti tudi športne dejavnosti in propagirati idejo za ustanovitev telovadnega odseka. Kupil je moderno telovadno orodje in postavil telovadnico v veliki dvorani. To bogato društveno življenje je za kratek čas skazila le nenadna smrt klubskega predsednika in tajnika ter odbornika *Slovenskega narodnega doma*, Josepha Fabiana st., ki je umrl 1. julija 1930.⁸¹

Živahno kulturno in društveno življenje Slovencev se je nadaljevalo vse do današnjih dni. Prvega pol stoletja so *Slovenskemu naprednemu domu* predsedovali, oziroma ga uspešno vodili: Martin Šukle (1927-1928, 1948-1949), Peter E. Kurnick (1929-1933, 1935-1937 in 1942-1944), Victor Lampe (1934), John Barich (1938-1940, 1952-1956), Joseph Fabian ml. (1941, 1945-1947), John Stich (1950), John Judnich (1951), Stanley Sommers (1957), Edward Lampe (1958) ter Rudolph Troya (1959-1977).⁸²

Slovenska društva, ki so delovala v okviru *Slovenskega naprednega doma*, so izdajala tudi poseben reklamni bilten z naslovom »Bazar«, v katerem so poleg programov aktivnosti doma oglaševali svoje izdelke ali usluge slovenski podjetniki ter podjetniki ostalih narodnosti, ki so imeli svoje obrate v bližini slovenske naselbine.⁸³

Večina društev, ki so delovala v okviru *Slovenskega naprednega doma*, je obstajala še v 90-ih letih 20. stoletja; nekatera tako, da so se združila s programsko sorodnimi društvi, druga pod spremenjenim imenom. Tako sta se leta 1941 obe društvi SNPJ (Tabor Slovencev, št. 304 in Pathfinders, št. 681) združili v *Društvo št. 304 SNPJ /SNPJ Lodge 304/*, Društvo Golden Gate, št. 141 JSKJ pa se je, ob preimenovanju JSKJ v *Ameriško bratsko zvezo /American Fraternal Union/* leta 1940,⁸⁴ preimenovalo v *Društvo Golden Gate Ameriške bratske zveze /Golden Gate Lodge American Fraternal Union/*. Ob teh spremembah imen in združitvah društev velja omeniti dve novi lokalni organizaciji in sicer: *Native Sons of the Golden West Parlors* ter *South of Market Boys Incorporated*. Seveda so s svojim delovanjem v tem obdobju nadaljevali še: *Društvo Sv. Frančiška KSKJ /St. Francis Society KSKJ/*, *Slovensko Ameriško bratsko Podporno Društvo /Slovenian American Lodge/*, *Društvo št. 13 SŽZ /Lodge No. 13 SWU/* in seveda *Kulturno ter izobraževalno društvo Slovenija* (Klub Slovenija).

Vse omenjene organizacije še vedno uporabljajo *Slovenski napredni dom* za svoje aktivnosti, le v dnevih, ko te organizacije nimajo predvidenih svojih akcij, dom oddaja prostore v najem. Ker čisti letni dobiček doma ne presega 25.000 dolarjev, se dom šteje za neprofitno organizacijo in mu o svojih dohodkih ni bilo potrebno poročati pristojni davčni službi.⁸⁵

⁸⁰ Fabian, Zgodovina Slovencev v Kaliforniji..., 77.

⁸¹ Prav tam, 77.

⁸² *Slovenian Progressive Home. 50th Year Anniversary, 1927-1977*. San Francisco 1977, str. 1.

⁸³ *Souvenir Program of the Bazaar...*, San Francisco 1929.

⁸⁴ Matjaž Burjak, Jugoslovanska katoliška jednota (JSKJ) oziroma Ameriška bratska zveza (ABZ) od ustanovitve do leta 1942. *Etnični fraternalizem v priseljenjskih deželah = Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries*. Maribor 1996, str. 371-378.

Razširjanje časopisa »Proletarec«

Podobno kot v vseh večjih slovenskih naselbinah širom Združenih držav, je bilo tudi med Slovenci v San Franciscu nekaj naročnikov časopisa *Proletarec*, glasila *Jugoslovanske socialistične zveze*.⁸⁶ V 40-ih letih 20. stoletja so med njimi prevladovali podjetniki (kot na primer Matt Dayschman) in vodilni možje slovenskih društev (Andrew Leksan ter Anthony Kastelic - vodilna člana *Kluba Slovenija*, Joe Koenig - zapisnikar *Društva Tabor Slovenov št. 304 SNPJ* in podobni). Med naročniki *Proletarca* sta bila tudi *Klub Slovenija* ter *Slovenski napredni dom*, kakor tudi župnik Vital Vodušek. Precej naročnikov je živelo tudi v sosednjem Oaklandu (na primer: Anton Miller, Albert Hrast, Anton Tomšič, Mark Russ, John Božič, Ana Bajtse in Benedikt Žagar).⁸⁷

Podobno kot pri ustanavljanju društev so slovenski izseljenci iz San Francisca ter okolice tudi pri naročanju na *Proletarca* izkazali veliko nezaupanja, zato je bilo potrebno precej truda za vsakega novega naročnika. To nam potrjuje zanimiva korespondenca, ki jo je v 40-ih letih 20. stoletja vodil zaupnik omenjenega časopisa Anton Tomšič iz Oaklanda z uredništvom časopisa oziroma s Charlesom Pogorelcem, ki je bil tajnik vseh organizacij povezanih z *Jugoslovansko socialistično zvezo* ter uredništvom *Proletarca*. Iz korespondence lahko marsikaj izvemo tudi o vsakodnevem življenju slovenske skupnosti v San Franciscu v tistem času.

Ko govorimo o tej korespondenci, velja omeniti, da so izvlečki iz pisem prepisani dobesedno z vsemi napakami, ki so jih zagrešili pisci. Teh je bilo veliko, še zlasti v pismih Antona Tomšiča. Zakaj je bilo temu tako, je razvidno iz pisma, ki ga je Tomšič pisal Pogorelcu. V njem je med drugim zapisal:

»Vem da si zopet zaposlen, pa toliko si bodeš že vzel časa da bodeš prečital teh par verstic..., Slovene Dictionary prejel, hvala za točno pošiljatev, iz knjige se sedaj učim slovensko in Angleško, ko sem pričel nekoliko studirat, pa sem prišel do zaključka da neznam nobene šprahe, Ha. Ha...«⁸⁸

V zvezi s problemi okrog naročnikov velja najprej omeniti pismo, ki ga je Tomšič marca 1942 pisal Charlesu Pogorelcu. V njem je pisal o razmerah na »Kranjskem Hribu« in ga opozoril, da kljub relativno veliki tamkajšnji slovenski naselbini glede novih naročnikov »ni treba preveč pričakovati.« Tomšič je še menil, da bi se stvari lahko spremenile na bolje le, če bi jim uspelo nagovoriti župnika Voduška, da bi propagiral njihov časopis. Tako je Tomšič Pogorelcu med drugim pisal:

»Če bi jaz mogel nagovoriti Oceta Voduska, ko imajo Nasi Rojaki toliko zaupanja v Njega, potem bi gotovo dobil nekaj Narocnikov za Nas List, drugace pa ne, kadar prideva zopet skupaj, pri Bari, ga bodem pobaral, ce cita List Proletarca, drugace itak ne prideva Skupaj. Je Fest Fant, samo njegova Stranka je Zanic, pa so nasi še tako zasleplen, da danes pijejo Skupaj Pri

⁸⁵ Pismo R.H. Sustaricha Franchise Tax Board, 12. januarja 1993. Arhiv Slovenskega progresivnega doma v San Franciscu.

⁸⁶ O vsebinski zasnovi časopisa »Proletarec« glej: Matjaž Klemenčič, *Proletarec and the Acculturation of Slovene Workers in the United States. Labor migration Project, Labor Newspaper Preservation Project: The Press of Labor Migrants in Europe and North America from 1880's to 1930's.* (Christiane Harzig and Dirk Hoerder, ur.). Bremen 1985, str. 475-486.

⁸⁷ Naročniške kartice časopisa *Proletarec*. Immigration History Research Center, St. Paul, Minnesota - fond: Jugoslovanska socialistična zveza / Yugoslav Socialist Federation (v nadaljevanju: IHRC-fond: JSZ), mapa št. 162.

⁸⁸ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 24. januarja 1945. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 348.

Bari, drugi dan pa gredo k Spovedi k Njemu.

Društvo Tabor Slovanov SNPJ bode priredila Društvena Veselica, May 3 na Kranjskem Hribu, bode pripravno za agitacijo za Nas List. Pisi na Leksana Koliko Zahteva Majniske izdaje za isti Dan, jaz ga ne bodem opominjal, saj je dovolj star, ce ga ti opomnis mogoce se bode bol odzval, in ce jih bode narocil mu bodem pomagal pri Agitaciji, na mene pa posli 5 listov Majniske izdaje, Mene je stalo 16 centov in trip v Sanfrancisko predno sem izvedel koliko Druzinskih Koledarjev si bodeva narocila, to je vse kar ti morem danes porocat o nasi Agitaciji za Proletarca...»⁸⁹

Ob težavah s pridobivanjem naročnikov je v korespondenci iz leta 1942 in 1943 prevladovalo vprašanje neplačevanja naročnine, za kar so krivili predvsem zaupnika s »Kranjskega Hriba« Andrewa Lekšana, sicer enega vplivnejših članov *Kluba Slovenija*. Na klubskih prireditvah »kamor se obrneš, že kateri stoji s Klobukom v Roki, in kolekta za to ali ono, če pa kolektaš za naš delavski list, so mu pa nekateri nasproti, nekaj jih je tudi taci, da ga niso še nikoli čitali, in nekateri ga tudi neznajo, kljub temu ga sovražijo...»⁹⁰

V enem od naslednjih pisem je Tomšič Pogorelca obvestil, da je bil s sogropo:

»v San Francisco March 25, z namenom da bodem kolaktal narocnina za Proletarca, Joe Frankovica nistem dobil, ker so mi drugi pravili da se je preselil nekam drugam, blizu tam kjer je stanoval popred, Andrew Leksan mi je obljubil da bode on poizvedel, kje stanuje in da bode on Leksan njega vprasal ce bode se naprej ostal naročnik proletarca, pa cakam zaman, pocakaj, mu ni treba ustaviti lista, ga bodem videl 7 Maya ko bodem sel zopet v San Francisco, prodajat Mayski Glas.

Pri Taucherju sem hitro opravil, rekel mi je da bode se placal zato ko sem jaz prisel, in mi rekel da on ga ni se nobene stevilke precital, placal pa bo bol z jezo, pa se ni hotel meni zamerit, ko veckrat pripeljem k njemu kaksne Pivce, in on je pa za Biznis, meni se isto nedopade, in ko mu bode narocnina potekla mu bodemo list ustavili, ker je rekel da ga nobeden ne cita, Leksana se pa bol malo sonira, zato se je Leksan navelical njega tirjat, zato je bil vedno po 6 mesecev od zadaj.

Pri leksanu Smo se z Mrs. zopet sporekla, pisal sem Leksanu Kartico s katero sem mu naznanil, da sem placal narocnino za njega in Club Slovenia, pa me je osinfala, da zakaj sem placal, ker so mislili list pustiti, da ga nobeden ne cita, in tako dalje, rekel sem ji da nistem prisel tirjat, in sem ji rekel da ce prav nikoli ne placa, da zato pri Big Tonetu ne bode Prodan, on se je smejal, potem mi je on narocil da nic vec pisat na njega, kar se tice lista, ker potem vedno laja nad nim, in od sedaj za naprej ne bodem njemu nikoli vec pisal, saj tudi on nikoli na mojo pismo neodgovori...»⁹¹

Ker se stvari okrog novih naročnikov ter neplačevanja naročnin za časopis *Proletarec* nikakor niso premaknile na bolje (in to ne le v San Franciscu, temveč po vseh slovenskih naselbinah širom Združenih držav), so v upravi časopisa sklenili pripraviti kampanijo, s katero so skušali premakniti stvari iz mrtve točke. To je razvidno tudi iz pisma Charlesa Pogorelca, v katerem Antonu Tomšiču med drugim piše:

»Naša glavna naloga zdaj je da rešimo Proletarca... Tista »gerevnga« da se ne da nič storiti se mi vidi da polagoma izginja izmed nas, namesto nje pa stopa nova živahnost, posebno s to kampanijo, v ospredje...»⁹²

⁸⁹ Pismo Antona Tomšiča uredništvu časopisa *Proletarec* v Chicagu, 31. marca 1942. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 342.

⁹⁰ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 28. februarja 1943. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 342.

⁹¹ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 3. aprila 1944. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 345.

⁹² Pismo Charlesa Pogorelca Antonu Tomšiču, 16. julija 1943. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 342.

Kako natančno je potekala omenjena kampanja, se iz razpoložljivih pisem ne da povsem ugotoviti, je pa očitno, da je obrodila sadove. To je razvidno iz pisem, ki jih je Tomšič pošiljal Pogorelcu. Tako mu je že novembra 1944 pisal, da sta:

»is Vidmarjem ... nekoliko govorila to je tisti Vidmar ko sem ga zopet pridobil, da se je narocil na Proletarca, vprasal sem ga kako mu sedaj list ugaja, ker je vedno kadar sva prisla skupaj sinfal cez list, in zadnic mi je pa odgovoril da se mu dopade, da sedaj ste se toliko naucili da pisete v korist Soc. Stranke, in te besede sem zapisal na papir. Pri bari, ker sva debatirala, je napreden moz, samo prevec kritizira, upam da bode narocnina ponovil kadar mu potece narocnina.

Kot sem ze zgoraj omenil da nisem imel cas ogitirat (sic!) za Proletarca, pa isto porabim ce je le mogoce, ce ne drugje pa kar doma v kevdru, pri Zlahtni Kapljici, in tako se je zgodilo, da sem dobil, vse kar ti danes posiljam v Nasem Kevdru, Joe Cukjati je moj Stari Prijatelj. On mi je pravil da mu posiljas Proletarca, in mi je obljubil da se bode narocil, sedaj se nahaja tukaj v Oakland za nekaj casa. ker mora dvakrat na teden k Zdravniku, se je bil zelo ponesrecil pri delu, neke blizu Gras Velly, sedaj mu gre ze na boljše stanuje Pri Hceri tukaj v Oakland, pripeljal je tudi svoje Prijatle s seboj in sem prilika porabil da se je Papesh narocil...«⁹³

Tudi v naslednjih pismih je Anton Tomšič poročal o prodaji in novih naročnikih Proletarca. Januarja 1945 je Charlesu Pogorelcu pisal:

»Vem da si zopet zaposljen, pa toliko si bodeš že vzel časa da bodeš prečital teh par verstic, Koledarje in dve knigi ... prejel, hvala za točno pošiljatev... Koledarje sem prodal doma, druge pa Loui Kužnik odnesel v San Francisco, in jih bodeta skupaj z Lekšanom prodala starim odjemalcem, tako sem pisal Leksanu da koledarje prinese Kuznik na Kranjski Hrib, mi ni še nič odpisal, kuznik mi pa še tudi ni poročal, kako je bila kupčija, upam da pride prihodnjo nedeljo k meni, pa bode povedal kako sta barantala s koledarji, na društveni seji SNPJ Jan. 16 in ti o kupčiji poročam enkrat pozneje, v Dopisu nisem hotel nobenega omenit, ne leksana ne Kuznika, ce bi omenil Kuznika bi se zameril lekšanu če bi omenil pa samo Leksana bi se zameril pa kuzniku, Priznanje pa seveda g. Kužniku.

V Prigibu ti pošljem Ček za \$ 35.75, \$ 10.00 za knige, \$ 25.00 za koledarje, 75 centov pa listu v podporo, katero je dal Albert Hrast, komišen od prodanih knjig in koledarjev pa pustim kot po navadi listu v podporo...«⁹⁴

Dobro leto dni kasneje je Tomšič v pismu opisal način zbiranja naročnikov socialističnega lista:

»Tudi dva nova sem dobil. kar ni lahko, believe-it-or not, da se je naročil na naš list, peter Kurnik iz Kranjskega Hriba, Sem ti že v zadnjem pismu omenil da bom šel na sejo Tabor Slovanov, št. 304 SNPJ. v San Franciscu Calif. po končani seji smo imeli Prigrizek in pivo, pa smo stali v grupi, in jaz sem imel takrat beseda, moj govor se je sukal le od Družinskega koledarja, ker so me nekateri vpraskali če sem jih ze prinesel, in s Kurnikom si nisva nič kaj dobra Prijatelja, pa kaj je bil v isti grupi, si ni mogel pomagat da je pričel z mano govoriti, rekel mi je da bo tudi on enega kupil kadar jih prinesem na Kranjski hrib, dobro sem rekel in isto zabeležil, kaj pa če bi se naročil tudi na Proletarca, pomagaš meni in sebi in proletarcu, jaz sedaj ne delam imam počitnice imam dovol časa pisat v Chicago, in t. d. sem govoril naprej, pa mi je hitro odgovoril da je bil že enkrat naročnik, pa da je prišlo nekaj navskriš, da zato je pustil Proletarca, tisto mene ne briga, da si že bil enkrat naročnik, jaz hočem samo vedeti če bi se zopet

⁹³ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 18. novembra 1943. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 344.

⁹⁴ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 24. januarja 1945. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 348.

naročil na narbolši delavski list, no ja, je rekel pa zapiš, in res sem zapisal, ali denarja še nisem dobil. pa tisto bom kolektal enkrat prihodnji teden.

Matt Spoler je bil tudi na isti seji. fin dečko, dober govornik in napreden fant, videl sem ga prvokrat, pa ko si ti omenil da bi bilo dobro da bi bil Spoler tudi naročnik, na Proletarca, ker od časa do časa pošilja poročila in dopise na naš List, on je večkrat vprašal za besedo, kakor tudi jaz, in po seji sva se marsikaj pogovorila. in sem mimogrede omenil če bi se naročil na Proletarca, brez ugovora, podegel je v žep. in mi izročil \$ 3.00. on je prišel is Pittsburg Pa. mi je rekel da ga dobro poznate, on zna poleg Slovenskega jezika tudi Hrvaski Jezik, tudi v Angleškem jeziku je dobro potkovan.

Feb. 28 sem bil na banketu, ko so ga pripravili v San Franciski v počast Jugoslovanskim delegatom Rudečega križa, Dr. Robert Naubaur je fin dečko Ljubljčan. zelo uljuden govoril je v treh jezikih, Slovenskem, Hrvaškem in Angleškem. Tudi Nada Kraigher je govorila In Oče Vodušek so tudi prišli na Banket, seveda ko je tudi ljubljčan, on je tudi Fin dečko, samo njegova služba se meni ne dopade, pa sem ga vprašal, če bi bil interesiran na Druzinski koledar, gotovo, mi je dal odgovor, koliko stane, me je vprašal in potem sem mu tudi omenil da mu je skoro tudi že naročnina potekla, potem bom pa vse skupaj vam plačal, pa je izvlekel petak, in mi je plačal, sem mu ponujal pol dolarja nazaj, pa je rekel da tisto naj bo za poštnino, ker koledar mu moram poslati po pošti...«⁹⁵

Da je bila kampanja pridobivanja novih naročnikov za časopis *Proletarec*, ki jo je pričelo uredništvo časopisa skupaj s svojimi zaupniki izvajati konec leta 1943, resnično uspešna, je razvidno iz Pogorelčevega pisma Antonu Tomšiču, v katerem mu že maja 1944 piše:

»Zdaj Ti pa prilagam imenik za celo Kalifornijo, da boš videl kaj vse imamo danes tam. Menim da *Proletarec* ni še nikdar imel toliko naročnikov tam kot jih ima danes, 46 po številu. To je v veliki meri Tvoja zasluga, ko si začel dramit zaspance, dalje Pečnika v Fontani in naših par žena v Los Angelesu. Ko bi se povsod tako odzivali v sedanji kampaniji, bi bili že zdavnaj »over the top«. Zdaj bo treba spet začeti bombardirati zaspance naše agitatorje, ako se bo dalo še kaj zdramiti...«⁹⁶

Iz korespondence med Antonom Tomšičem ter člani uredništva časopisa *Proletarec* lahko marsikaj izvemo tudi o vsakodnevnem življenju slovenske skupnosti v San Franciscu v 40-ih letih 20. stoletja. Vidimo lahko, da je znotraj slovenske skupnosti prihajalo do marsikaterih nasprotij, ki so bile posledice delitve Slovencev na liberalni ter katoliški tabor in ki jih ob gradnji *Slovenskega naprednega doma* dobro desetletje prej ni bilo zaznati. Kako so ta nasprotja zavirala razvoj slovenske skupnosti, iz korespondence ni mogoče razbrati, je pa razvidno, da so dejansko obstajala.

O tem lahko nekaj več izvemo iz takih ali drugačnih mnenj Tomšiča ter Pogorelca o ljudeh iz »nasprotnega« tabora. Oba pa sta imela največ pripomb glede Andrewa Lekšana, ki se je kot poverjenik *Proletarca* na »Kranjskem Hribu« po njunem »preveč ohladil«. Tako je v enem od pisem Anton Tomšič poročal Charlesu Pogorelcu, da se Lekšan »vsaki pot izgovarja da nima casa...«⁹⁷ Ob eni od akcij prodaje *Ameriškega koledarja* pa je o Lekšanu in njegovi ženi zapisal:

»Koledarje sem nesel oziroma peljal v San Francisco, nasemu Zastopniku A. Leksanu, le Skoda da je zastopnik samo na Papirju, njega nisem dobil doma, ona je dobro vedela po koga sem prisel, ker nisem imel dovol časa da bi ga pocakal, da bi prisel iz dela domov, sem njo

⁹⁵ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 1. marca 1946. IHRC-fond: JSZ, škatla št. 46, mapa št. 365.

⁹⁶ Pismo Charlesa Pogorelca Antonu Tomšiču, 4. maja 1944. IHRC-fond: JSZ, škatla št. 44, mapa št. 346.

⁹⁷ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 1. aprila 1943. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 342.

vprasal koliko koledarjev naj pustim, hitro se je zadrila, Nic, saj jih nobeden nemara in jih le sam prodaj, in da Proletarec ni zanic, in da ga nobeden ne cita in da bode kmalu propadel i.t.d. z drugimi besedami povedano, ona je Proletarca obsodila na gavage, pa se ni ene vrstice precitala v Proletarcu, kljub temu ga sovrazi, ona je zares pomilovanja vredna ko je tako zaslepljena, Klerikalizem jo ima na Znorci, pa je vodi lepo za nos. saj ni cudno ko je bila Rojena in vzgojena v Slovenskem limenatu Joliet Ill.⁹⁸ konecno sem jo le pregovoril, da je dovolila da sem jih pustil pri nji 8, rekel sem ji da bi ne bilo lepo, ce bi jaz njega ne vprasal, ker on je zastopnik za Kranjski Hrib, in on dobro ve, kateri kupijo koledar Vsako leto, potem se je nekoliko pomirila, ali jaz se nisem pomiril, in sam nevem kaj bi naredil s Takim nazadnjakim, jaz delam in agitiram kolikor pac morem, drugi pa po drugi strani podirajo kar jez naredim, in agitirajo proti mojemu delu, pa pravimo da bodem Slovence in Hrvate in Srbe zdruzili, ne bode nic, ker smo se Slovenci razdruzili, Pa tudi A. leksan je prevec Mrtev, nekaj bi lahko naredil, ce mu prav ona nasprotuje, pa tudi nic ne stori, zadni teden sem mu telefoniral, pa sem imel zopet smola, ga ni bilo doma, potem sem mu pisal, da naj poroca kako je kaj kupcija s Koledarji, pa tudi ni nic odgovora, nic zato, ce jih ne bode on prodal jih bodem pa jaz, Feb. 13. bodem zopet Koncertina vlekel v Progresivni Dvorani, za drustvo Slovensko Amerisko Samostojno drustvo, katero priredi veselico v korist Drustvene blagajne, in isti dan bodem jaz isto spravil v Denar, jaz sem moje ze skoro vse prodal. Imam se dva na roki, pa upam da bodem tudi iste prodal o priliki, bi vse prodal pa primanjkuje Gasolina, in danes ti posiljam denar za vse, ceprav nisem vse prodal, denar sem vzel pa iz Big Tonetove Blagajne, gotovo te bodem nekoliko Suprajzal, ko dobis to pismo, Well nekdo mora delati, da se zelje Mrs Leksan ne uresnicijo...«⁹⁹

Takemu Lekšanovemu obnašanju se je čudil tudi Pogorelec, ki je v enem svojih pisem pokomentiral:

»Z Lekšanom je pa stvar žalostna. Kam je neki šla njegova hrbtenica? Da ga bo žena začela ovijati okrog prsta nisem pričakoval, in če bi to bila res kaka inteligentna žena bi še šlo, pa je navaden ignoramus. Naj ostane to med nama...«¹⁰⁰

Le dobra dva tedna zatem je Pogorelec Tomšiča tudi obvestil, da je o vseh problemih na »Kranjskem Hribu« pisal tudi v eni od številčk *Proletarca*. Dodal je med drugim:

»Vašo ignoranco razumem, zlasti ono tam na hribu. Sem tudi to omenil mimogrede v koloni bres da bi imenoval »hrib ali posameznike«, tisti ki se jih tiče bodo že razumeli. Najbolj čuden pojav tam se mi vidi naš prijatelj Lekšan. Hudiča, kaj je s takega testa zmešan da ga vsaka babščina užuga? oh boy, oh boy! Tega nisem pričakoval.

Ko vse to preišlujem, se nič ne čudim da je na svetu tako kot je, posebno v naši toliko opevani slovenski »napredni« javnosti, ki je napihnjena kot balonček iz mila. Podrezaj takega naprednjaka, da se bi naročil na Proletarca, ali prispeval v tiskovni sklad za njegovo vzdrževanje, pa se ti tak napihnjeni naprednjak razpoči, kot omenjeni balonček...«¹⁰¹

Tomšič se je nad Lekšanom pridušal tudi kasneje in v pismu avgusta 1945 o njem zapisal, da naj bi bil »človek Mrtu našemu napredku,« in pojasnil, kaj vse je ob različnih priložnostih doživel z njim:

»... Enkrat pred par leti sem lekšani pisal da Pridem na Kranjski Hrib, pa bova šla na Lov

⁹⁸ Joliet (Illinois) so katoliško usmerjeni Slovenci v ZDA poimenovali za slovenski Rim, saj je tam še danes sedež Kranjsko Slovenske Katoliške Jednote, ki se je 1962 preimenovala v Ameriško Slovensko Katoliško Jednoto. Prim: Darko Friš, Bogdan Kolar, Andrej Vovko: *Prvih sto let Kranjsko slovenske katoliške jednote : pregled zgodovine KSKJ : 1894-1994*. Ljubljana 1997.

⁹⁹ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 19. januarja 1944. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 345.

¹⁰⁰ Pismo Charlesa Pogorelca Antonu Tomšiču, 4. maja 1944. IHRC-fond: JSZ, škatla št. 44, mapa št. 346.

¹⁰¹ Pismo Charlesa Pogorelca Antonu Tomšiču, 26. maja 1944. IHRC-fond: JSZ, škatla št. 44, mapa št. 346.

za Naročnike Proletarca, namesto da bi me počakal da bi šla na Lov za naročniki, je šel on na Ribji Lov, s tistim dejanjem se je bil meni zameril, ker nisem od njega kaj tacega pričakoval, in tisto sem mu povedal da bi jaz kaj tacega proti njemu nigdar ne storil, ko je on proti meni...«¹⁰²

Seveda pa v svojih pismih Tomšič ter Pogorelec nista udrihala le čez Lekšana. »Na tapeti« so bili tudi nekateri drugi Slovenci. Tako lahko iz enega Tomšičevih pisem izvemo nekaj tudi o Johnu Leksetu, katerega je Tomšič opisal z naslednjimi besedami:

»Gotovo si osebno poznal John Lekseta ko je pred petimi tedni v renton Washington umrl nagle Smrti, Zadela ga je Srčna Kap. Bil je moj Osebni Prijatelj več let, o njem bi jaz lahko veliko napisal, pa se ne izplaca. On je nam pomagal pri ustanovitvi Dr. SNPJ Št. 72 leta 1908. Skregal se je s Frank Krzetom ko je bil takrat Glavni Tajnik, Leksa pa Drustveni, pustil je Drustvo, mislim da je bilo leta 1910 potem smo ga pojerbal. Ko se je Jednota in Drustvo sv. Barbare Združilo, bil je v Kaliforniji dvakrat, pa vsaki pot se je poslovil od svojih Sorodnikov po Francosko, Skregal se je vsaki pot, in jaz sem jih pa meril, Bil je tudi pri našem Drustvu, in je nam delal veliko preglavic, ker je vse odkraja kritiziral, in na vse zadnje je umrl brez Drustvo, tako se je kunstenlal (sic!) delal, na vse zadnje je pa ostal v manjšini, on je bil napreden, ali on je hotel cloveski sistem ugonobiti kar na hitro, pa je uvidel da se ne da tako hitro, in je pustil drustvo in vso politiko, in se je Skril v eno Malo Peclarijo v Renton Washington, kjer je umrl 17 Sept. 1943. On se je skregal s celim Svetom, predno se je preselil v vecno lovisce, To naj zadostuje o Leksetu, naj v Miru pociva...«¹⁰³

Tudi George Kastivnik ni bil v korespondenci med Tomšičem in Pogorelcem predstavljen v najlepši luči. Tako je v enem od svojih pisem Tomšič opisal Kastivnika z naslednjimi besedami:

»Mi pišeš da je George Kastivnik ponovil naročnino, kar me zelo veseli in mi pišeš da se je v pismu izrazil, da se mu list dopade, kar pa ne odgovarja resnici, on ti je poslal naročnina zato da se nad mano maščuje, kaj ti je še vse pisal čez mene mi ni znano, in mi tudi nikol nebo, nič zato, naj piše kar hoče, samo da je ponovil naročnina, meni jo ni hotel izročiti, mi je rekel da lista redno ne prejema, in da nepiše nobenih povesti ali kakšneh romanov i.t.d.

Z njim sem imel jaz veliko Troubelna (sic!), k hiši ni prišel drugače kot takrat, ko je bil pijan, še trezen ni za med narod, je ena prava stajerska šlapa, njega sem težko pridobil da se je naročil na Proletarca, od njega nedobiš centa kadar je trezen, naročil se je ko je bil pijan, in potem pa kadar sem prišel do njega je kritiziral da list ni zanič, Pred prezniki ena nedeljo popoldan mi je telefoniral (ne on en drugi za njega) da naj pridem k njemu da ima za povedat nekaj važnega, in res sem napregel lizo, 4 mile daleč, in ko sem prišel k njemu je bil zelo natrkan, tako da je komaj na nogah stal, imel je dosti piva in rakije, in me tako silil piti, da groza, za nameček pa je hotel še vina, takrat bi mi vse dal, ali jaz nisem hotel z njim delat Business, ker ga poznam, ker bi se pozneje jokal, da sem ga ociganil, drugače se ga nisem mogel znebiti, da sem mu obljubil da grem domu, po vino, seveda nisem šel nazaj, potem sem šel enkrat že potem po praznikih, k njemu, je bil trezen, pa nisem mogel dobiti centa od njega, pravil je kako je bil bolan, ko se je napil, in da je sihte izgubil, in očala, in da ček je samo za \$ 35.00 namesto 70.00 i.t.d. nise hotel naročit na proletarca, rekel da list neprinaša zanimivih poročil za njega, i.t.d. poslovil sem se od njega s pripombo, da jaz ne bom okolu njega več hodil, in ko sem prišel domu, sem mu pa še pisno pisal, pa ga nisem sinfal, ampak opozoril sem ga da naj bode previden kaj dela, da lahko se mu pripeti nesreča, in takrat bodeš potreboval prijatelje, pa če se bodeš tako obnašal kot si se zadne čase, bodeš vse izgubil, to je vse kar se tiče Kastivnika, ti bodi pa sodnik kedo ga lomi, Tone ali George, verjameš lahko prvemu ali drugemu, ali pa nobenemu...«¹⁰⁴

¹⁰² Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 27. avgusta 1945. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 354.

¹⁰³ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, (datum ni razviden). IHRC-fond: JSZ, mapa št. 344.

Tomšič je imel precej pripomb tudi o Jacku Stonichu, kar je lepo razvidno iz pisma, ki ga je tokrat namestu Pogorelcu pisal uredniku časopisa *Proletarec* Franku Zaitzu:

»Menda ni velike razlike če napišem pismo tebi ali Upravniku, narvečkrat pišem na Upravnika, danes hočem pa pisat tebi, ker hočem omeniti da se mi je zelo dopadlo, ko si omenil Slovenskega Bogatinca, kateri sedaj živi v naši državi.

V eni zadni izdaji *Proletarca* si omenil tistega Slovenskega Pleharja, ko ga jaz osebno poznam, in to ni nobeden drugi Kot Jack Stonich, ko sedaj razkosno živi v Hollywood Calif. Vso cast in priznanje tebi kar si omenil o njem, je res pravi nazadnjak, nikdar se ni zanimal za napredek, gledel je samo za svojo lastno korist, in nas narod mu castita zato kot ti pravis je bogat.

Kandidiral je za delegata za 12 Konvencijo SNPJ. in je bil tudi izvoljen samo zato ko je bogat. Porazil je naprednega Človeka, Frank Novaka, ko je zmozen in vedno dela za korist Slovenskega naroda. Clani in clanice so pa odlocile da so poslali delegata na Konvencijo nazadnjaka zato ko je bogat namesto naprednjaka ko je Priprosti delavec in naprednega Misljenja in Delegatje na Konvenciji so mu cestitali tudi zato ko je bogat, če ga tako zanima Slovenska Narodna Potporna Jednota, on bi bil lahko sel na Convencijo na Svoje Stroške, in če bi imel kaj razuma v Glavi bi nebil kandidiral proti Frank Novaku, no tega ni hotel storiti, ker se raje vozi na Konvencijo na Jednotine Stroške kot pa na svoje, koliko je že storil Stonich za Proletarca, gotovo se nič in tudi nebo.

In takih Jackov je se dosti v Ameriki kot Zgoraj omenjeni, Nezanimajo se za drugo kot za denar in za posmrtno življenje, nekateri pa samo za denar, in živijo kar tja ven dan, Verjames Frank, da ko bi se jaz nebil zanimal za nobeno stvar v mojih Mladih letih, da bi me danes bilo sram, koliko jih poznam v nasi drzavi, in v nasem mestu ko se ne zanimajo za nobeno stvar, ne zanimajo se kedo je v Mestni Hisi, in nezanimajo se kedo je v Sacramento v Postavo dajo izvoljen, in se tudi nebrigajo kedo je izvoljen za senatorja ali Kongresmena v Washington D.C.«¹⁰⁵

Iz korespondence med Antonom Tomšičem ter Charlesom Pogorelcem oziroma nekaterimi drugimi člani uredništva *Proletarca* lahko izvemo nekaj tudi o vsakdanjem življenju slovenske skupnosti v San Franciscu. Tako lahko iz enega od Tomšičevih pisem izvemo, da se je tudi v San Franciscu pojavljal problem alkoholizma. Tako je Tomšič sredi 40-ih let 20. stoletja o tem zapisal:

»Galona vina ... me stane malo vec kot 50 centov (vino je Tomšič prideloval sam - op. M.K.), ker v Liker storu ga ze sedaj prodajajo p 4 dolarje. Piva tudi ze primanjkuje, Zelezne se pa itek nedobi drugje kot v Saloonu samo na glaske po 35 centov, kar je za mene predrago, torej zelezne se bomo odvadili, Gostilne so odprte v nasem mestu in San Francisco samo od 10 dop. pa do 7 ure Zvecer, v Blizini, kamor hodijo Ladje gradniki pit, nedobijo zelezne od 11 ure do 1 Ure pop. delavci so sami to ustanovili, oziroma krivi, ker so nekateri prevec zeleznih pocukal opoldan potem pa ni mogel delat in zato so ustavili zelezno. Preteceno leto so bile Gostilne odprte ze ob 6 uri zjutraj, marsikateri Ladjegradniski delavec si je privoscil par zeleznih predno je sel na delo, in za namecek se flaska v zep. in tako se je zgodilo, posebno na placilni dan, da je bilo polovico pijanih, sedaj pa hoces nocas moras na delo brez zelezne...«¹⁰⁶

Iz Tomšičevega pisanja je razvidno, da je bilo v tem obdobju bogato tudi družabno življenje v slovenski skupnosti v San Franciscu. Tako lahko nekaj izvemo o pustni veselici leta 1943, kjer »niso mogli dobiti Muzikanta,« zato, kot je zapisal Tomšič, »sem bil pa jaz dober, in sem jim Muziciral.«¹⁰⁷ Prav tako je pisal tudi o trgatvi istega leta:

¹⁰⁴ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 18. marca 1945. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 350.

¹⁰⁵ Pismo Antona Tomšiča Franku Zaitzu, 20. oktobra 1945. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 344.

¹⁰⁶ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, (datum ni razviden). IHRC-fond: JSZ, mapa št. 344.

¹⁰⁷ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 1. aprila 1943. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 342.

»... oct. 17 smo imeli Vinska Trgatev v San Franciski, verjames da so me povabili da sem jim vlekel Concertino. bilo je toliko naroda, da se je dvorana kar zibala, ko so plesali Polko Zidana Marela s Concertino, in s Steklenicami...«¹⁰⁸

Zanimivo je, da se stanje v slovenski naselbini na »Kranjskem Hribu« v San Franciscu ni veliko spremenilo niti ob koncu 40-ih let 20. stoletja. To je razvidno iz opomb, ki jih je leta 1948 Tomšič posredoval tedanji upravnici *Proletarca* Ani Beniger in so se dotikale problemov prodaje ter izkušenj s prodajo *Ameriškega družinskega koledarja*. Med drugim je zapisal:

»...Prihodno soboto grem v san Francisco, na pustno Veselico, ne bom imel veliko časa, prodajat koledarja, ko bom vlekel Concertino za plesoželne, pomagala pa mi bo pri rasprodaji naša Mama (soproga A. Tomšiča - op. M.K.).

Veste v San Francisci je velika Slovenska naselbina, pa če jim pokažem Družinski koledar pa se ga boje kot hudič križa, komaj s težavo se jih proda v tako veliki Slovenski naselbini kot je Kranjski hrib, en tucat, pošljite mi imenik naročnikov za naša država jih bom skušal obuditi če so zaostali z naročnina. za drugače se imamo dobro. vreme je tukaj muhasto lepo vreme, ali zelo potrebujemo dežja, primanjkuje vode, ko ni dovol vode bomo pili pa vino, Ha.Ha.Ha. toliko v naznanilo pozdrav vam in vašemu sosedu.«¹⁰⁹

Versko življenje slovanskega prebivalstva v San Franciscu in župnija Rojstva Gospodovega

Kljub temu, da je število slovanskih priseljencev iz leta v leto naraščalo, pa ti vse do leta 1903 niso imeli stalnega župnika svoje narodnosti. Občasno je San Francisco obiskal kakšen slovanski duhovnik in maševal ter pridigal v kateri od tamkajšnjih kapelic, nato pa so ga smrt ali kakšne druge okoliščine odstranile. Prvi med njimi je bil Stephen Vladislavich iz otoka Brač v Dalmaciji, ki je po kratkem bivanju v San Franciscu umrl 21. maja 1883 v starosti 37 let.¹¹⁰

Nato se je leta 1894 v San Francisco priselil Peter J. Jeram,¹¹¹ ki naj bi ga v mesto zvabila vest, da so »Slovenci v San Franciscu po frančiškanskem očetu Leonu predali imenik s 500 do 600 imeni tukajšnjemu nadškofu Riordanu s prošnjo, naj bi jim priskrbel duhovnika, ki govori njihov jezik...«¹¹²

¹⁰⁸ Pismo Antona Tomšiča Charlesu Pogorelcu, 18. novembra 1943. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 344.

¹⁰⁹ Pismo Antona Tomšiča Anni Benigar, 22. oktobra 1946. IHRC-fond: JSZ, mapa št. 376.

¹¹⁰ Turk, History of the Church of the Nativity ..., I.

¹¹¹ Peter Joseph Jeram se je rodil 28. julija 1857 v Smoljevi pri Železnikih. Leta 1873 je z indijanskim misionarjem Janezom Čebuljem odšel v Ameriko. V duhovnika je bil posvečen 27. junija 1880, nato služboval v več župnijah, nekaj časa pa tudi poučeval nemščino v semenišču St. Thomas. Napisal je angleško slovnico za Slovence (izšla 1895). Od leta 1894 dalje je služboval v San Franciscu ter 3. maja 1897 utonil v reki Eel v bližini naselja Ukiah.

Rt. Rev. Dr. Janez Zaplotnik, Pater Josip Jeram - življenjepisna črtica. *Ave Maria Koledar*, let. 45 (1958). Lemont, Illinois 1957, str. 69-81; Turk, History of the Church of the Nativity San Francisco, California. ANSF-CN, str. 2-3; Polonca Cesar-Nedzabala, »Rajska dolina«. *Dve domovini = Two Homelands 1*. Ljubljana 1990, str. 84-85; Ivan Molek, Rajska dolina - odlomek iz zgodovine ameriških Slovencev. *Ameriški družinski koledar*, let. 25 (1931). Chicago, Illinois 1930, str. 32-42; Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 563.

Klemenčič, *Jurij Trunk*..., na straneh 373-380 obširneje piše o Jeramovem delovanju. Ker je knjiga izšla v času, ko je rokopis pričujoče razprave čakal na natis v *Zgodovinskem časopisu*, je avtor po dogovoru z uredništvom več poglavij strnil in dodal nova - predvsem o razširjenosti in dejavnosti kalifornijskih Slovencev zunaj San Francisca.

¹¹² Zaplotnik, Pater Josip Jeram ..., 76.

Ker ob Jeramovem prihodu slovansko prebivalstvo v San Franciscu ni imelo svoje cerkve, je moral vsako nedeljo maševati in pridigati v kapeli Sv. Vincenca v Sacred Heart College. Hkrati je služboval tudi kot kaplan bolnišnice sv. Jožefa, ki so jo vodile sestre frančiškanke, večkrat pa je tudi misijonaril med Slovenci, ki so živeli po raznih krajih Kalifornije.¹¹³ Ker z verskimi razmerami med Slovani še bolj pa med Slovenci iz San Francisca ni bil zadovoljen, je pričel vedno bolj razmišljati o nekakšni »slovenski naselbini«. O teh načrtih je pisal tudi Francisu Buhu:

»Prav željno pričakujem vrnitve našega mil. g. nadvladike. Koj ko se vrnejo, predložil jim bom načrt za delovanje za duševni blagor tukajšnjih Slovanov. Kar pa se tiče Slovencev, napel bom vse sile, da jih spravim ven iz mesta ven na deželo; da ustanovijo slovensko naselbino, denn; der Teufel holt sie mir noch Alle falls sie weiter 2-3 Jahren in der Stadt bleiben (kajti če še dve ali tri leta ostanejo v mestu, mi bo vse vrag pobral - op. M.K.)...«¹¹⁴

1895/96 je Jeram - predvsem s kreditom - kupil 4.000 hektarjev veliko posestvo v severni Kaliforniji, v tako imenovani Rajski dolini / Eden Valley okrog 170 km severno od San Francisca, v bližini naselja Ukiah v okraju Mendocino na okrog 800 metrih nadmorske višine. Prek slovenskega ameriškega časopisja je pričel prodajati delnice posestva. Hkrati je v ljubljanskih *Novicah* zapisal, da se je v zadnjem desetletju

»storilo ... za naše ljudi tukaj jako pohvalnega in koristnega, dasi posvečam le od manjših in pozneje došlih mož. Vzrastle so od tedaj štiri slovenske cerkve iz tal, ustanovila sta se dva vrla slovenska časnika, postavila se je slovenska šola (samo ena!), in utemeljila se je katoliška Jednota. ... Prave slovenske naslebine pa, koder bi najdel vse slovensko: cerkev, šolo, slovenske obrtnike, gospodarje, posestnike, može, ki imajo v tukajšnjih razmerah kaj vplivati; naselbine, kot jih imajo Irci, Nemci, Čehi in Poljaki: kje so? - Slovenec v Ameriki je večinoma še vedno le težak, navadni delavec, brez stalnega domovja, brez pravega imetja, brez vsakoršnega vpliva - suženj brezčutnih delodajalcev. - Resnico moje trditve, sprevidel je bil jasno vrli in častno znani gosp. Toman. Za to se je trudil ustanoviti slovensko naselbino v Mišiganu. Žalibog, da se mu ni bilo posrečilo!

Najbogatejša in od Boga sploh najbolj blagoslovljena država v amerikanski uniji je brezdvomno Kalifornija. ... V družbi zavednih in popolnoma zanesljivih mož, potoval sem pretekle mesece v tej zadevi po različnih okrajih Kalifornije. V okraju Mendocino, proti severu od mesta San Francisco, prepričan sem, da je bilo izredno dobro mesto za naselnike. Ozračje je bolj ali manj planinsko, sploh prav milo. Kraj je precej hribovit, prijazen. Zemlja jako rodovitna in kar je v Kaliforniji najbolj važno: polna bistrih studencev. Prostrane planinske senožeti, mnogo hrastovega drevja, široki jelovi logovi, kraj je pripraven za poljedelstvo, za sadje- in vinorejo. Na tej zemlji je mnogo premoga, bakra, marmorja, lepega apnenika in sledi živega srebra...

Na tej zemlji je začasno 1200 glav goveje živine, blizu 400 prašičev, 60 konj in mezgov, hiša, 3 prostrani hlevi, čez 300 ton sena, vse poljedeljsko orodje, ... žitno seme za spomladansko sejo ... Vse to gre s svetom vkup za 70-80.000 dolarjev... Devet tukajšnjih možakov je začelo resno delovati. ustanovili so delniško društvo in podpisali so pri prvi seji čez 2000 dolarjev...«¹¹⁵

Prve naseljence je Jeram sam popeljal v Rajsko dolino. Z vlakom so se peljali do Ukiah, od tam pa so do posestva pešačili ali se peljali z vozovi. Nekaj razočaranih mož se je sicer takoj vrnilo zaradi slabega stanja bivalnih prostorov in gospodarskih poslopij. Aprila 1896

¹¹³ Turk, History of the Church of the Nativity ..., 3; Zaplotnik, Pater Josip Jeram ..., 77.

¹¹⁴ Molek, Rajska dolina ..., 34; Zaplotnik, Pater Josip Jeram ..., 78.

¹¹⁵ Josip Jeram, Poziv Slovincem v Ameriki in stari domovini. *Novice, gospodarske, obrtniške in narodne*, leto 80, št. 50. Ljubljana, 13. decembra 1895, str. 489-490.

je Jeram izbral odbor, s katerim je vodil naselbino; sam je bil predsednik in blagajnik, pomagali pa so mu podpredsednik, tajnik, poštar in drugi odborniki.¹¹⁶

Vsak priseljenec naj bi delal pet let za skupne koristi, šele potem bi se zemlja razdelila. Takega načina, ki so ga v *Ave Maria Koledarju* označili za »komunističnega«, pa priseljenci niso sprejeli. Ko jim je Jeram vsilil pogodbo, po kateri bi naj vložen denar ostal nedotaknjen celih petdeset let (torej ljudje v tem obdobju ne bi bili lastniki zemlje), so spoznali, da so bili prevarani in naselbina je pričela naglo propadati.¹¹⁷ Tisti, ki so premgli še kaj denarja, so takoj odšli iz »nove katoliške domovine«, ostali pa so morali garati še eno leto zastonj kot pravi sužnji.

Tudi vsi slovenski ameriški časopisi (*Amerikanski Slovenec*, *Glas Naroda*), ki so sprva propagirali Jeramovo idejo, so se obrnili proti Rajski dolini.¹¹⁸ Zato skoraj ni pisnih poročil, kaj se je dogajalo z naselbino od junija 1896 do Jeramove smrti; ta naj bi 3. maja 1897 utonil v reki Eel (po nekaterih trditvah pa izginil neznanu kam).¹¹⁹ Kolonija je propadla in kolonisti so se obubožani razpršili po Združenih državah.¹²⁰

Po smrti Petra Jerama so katoliški Slovani iz San Franciscica ponovno ostali brez svojega duhovnika, vse dokler decembra 1901 ni prispel v San Francisco jezuitski misijonar župnik Henry Bontempo, ki je bil italijanskega porekla (rojen je bil v Rovinju).¹²¹ Z Bontempom in s tem, ko mu je januarja 1902 nadškof Riordan podelil začasno pravico župnikovanja ter župnijske pristojnosti nad katoliškimi Slovani San Franciscica, se je pričela tudi zgodovina slovanske župnije Rojstva Gospodovega.

Župnijo, katere uradni naziv je bil »Church of the Nativity of Our Lord«, je 12. januarja 1902 ustanovil nadškof iz San Franciscica Patrick William Riordan na sestanku slovanskih katolikov iz San Franciscica. Sestanek je potekal v Ladies' Sodality Chapel oziroma v prostorih stare cerkve sv. Ignacija, ki je stala na križišču Hayes Street in Franklin Street. Nova župnija bi naj »pokrivala« vse katoliške Slovane na območju mesta in okraja San Francisco. V obdobju nadškofa Edwarda Josepha Hanne je župnija razširila svojo jurisdikcijo tudi nad prebivalce slovanskega porekla v naseljih Daly City ter Colma v okraju San Mateo.¹²² Rečemo lahko, da je bila omenjena slovanska župnija ustanovljena relativno pozno, če vemo, da so se prvi slovanski priseljenci v San Franciscu naselili že okrog leta 1850.

Župnik Bontempo se je ob svojem prihodu nastanil pri jezuitih na Hayes Street, v bližini Van Ness Avenue. Maševal in pridigal je v hrvaškem jeziku in sicer ob nedeljah v kapeli Ladies' Sodality v cerkvi sv. Ignacija.¹²³

Ko je 1. avgusta 1903 prišel v San Francisco mladi duhovnik Francis Turk,¹²⁴ ki ga je

¹¹⁶ Zaplotnik, Pater Josip Jeram ..., 79; Cesar-Nedzbala, Rajska dolina ..., 93.

¹¹⁷ Molek, Rajska dolina ..., 40.

¹¹⁸ Zaplotnik, Pater Josip Jeram ..., 79-80.

¹¹⁹ »A tragic Death. The Drowning of Father Jeram«. Izrezek iz časopisa *Republican Press* z dne 7. maja 1897, str. 1.

¹²⁰ Turk, History of the Church of the Nativity ..., 3.

¹²¹ »The Estate of Jeram. J.H. Barker granted Letters of Administration«. *Ukiah Press*, 1897, št. 47. Ukiah, 21. maja 1897, str. 1.

¹²² Turk, History of the Church of the Nativity..., 3.

¹²³ Pismo sekretarja škofije v San Franciscu Henryju Bontempu, 8. junija 1902. ANSF-CN.

¹²⁴ **Francis Turk** se je rodil v Verdunu pri Stopičah in v bližnjem Novem mestu končal šest razredov gimnazije, kjer je bil tudi član Kettejeve literarne zadruge. V Združene države je pod vodstvom škofa Starihe odpotoval z več dijaki. Tam je najprej dokončal gimnazijo, potem pa še študij teologije v St. Paulu, Minnesota. V

Prva cerkev Kristu-
sovega rojstva v San
Franciscu (zgrajena
leta 1904)

nadškof John Ireland iz St. Paula v Minnesoti 12. junija 1903 posvetil prav za nadškofijo v San Franciscu, se je Bontempo umaknil v jezuitski samostan v San Franciscu, kjer je 2. aprila 1907 umrl.¹²⁵

Že ob nastavitvi za župnika nove slovanske župnije Rojstva Gospodovega je nadškof Riordan iz San Franciscu Turka pooblastil za izgradnjo prve slovanske katoliške cerkve na

duhovnika je bil posvečen 12. junija 1903. Nato je odšel v San Francisco v Kaliforniji, kjer je služboval vse do smrti. Umrl je 11. februarja 1939 v St. Mary's Hospital. Omeniti velja, da je župnik Turk poleg slovenskega ter angleškega jezika obvladal tudi hrvaški, slovaški, češki ter nemški jezik. Kljub temu, da je večino svojega življenja preživel v Združenih državah, je obdržal stike s svojo rojstno domovino, ki jo je leta 1913 in 1922 tudi obiskal. Tudi Turka je v San Franciscu obiskalo več rojakov iz domovine, kot na primer prof. dr. Pavel Brežnik, akad. slikar Božidar Jakac, barski nadškof dr. Dobrečič, ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, dr. Slokar in drugi. Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 601; »Odlično priznanje tujine slovenskemu duhovniku - Nadškof v San Franciscu o Francu Turku«. Izrezek članka iz časopisa *Slovenec* v Arhivu nadškofije v San Franciscu; Personal Record of Rev. Francis Valentin Turk. ANSF-CN.

¹²⁵ Francis Turk, Slavenska župa Porodjenja Gospodinovog u San Franciscu. *The Slavonic Pioneers of California...*, 78-79.

pacifiški obali.¹²⁶ Zemljišče za novo slovansko cerkev na Fell Street je 6. januarja 1903 odkupil nadškof Riordan za 14.500 dolarjev in je ležalo med Franklin Street ter Gough Street. Z gradnjo oziroma izkopom gradbene jame so pričeli 20. avgusta 1903, temeljni kamen je 4. oktobra 1903 ob prisotnosti številnih Slovanov iz vseh delov Kalifornije postavil pomožni nadškof George Montgomery. V okviru slovesnosti, ki so potekale ob postavitvi temeljnega kamna, se je vršila tudi procesija od cerkve sv. Ignacija oziroma od Hayes Street do gradbišča nove cerkve na Fell Street.¹²⁷

Cerkev je projektiral Frank T. Shea, gradbena dela v zvezi z izkopom in postavitvijo temeljev je opravljal Thomas L. Wand. Samo gradnjo cerkvenega poslopja je vodil John I. Mitrovich. Nova cerkev je bila grajena v romanskem slogu in je imela dva stolpa ter stopnice, saj je bila cerkev kar precej dvignjena (pod njo je bila namreč še večja dvorana). Izdatki za gradnjo cerkvenega poslopja so znašali 17.500 dolarjev, notranja oprema je stala še nadaljnjih 2.000 dolarjev.¹²⁸

Nova cerkev je bila posvečena 5. junija 1904. Slovesnosti je vodil škof John Stariha,¹²⁹ škof iz Leada v Južni Dakoti, ki je tedaj pridigal v slovenskem jeziku. Ob tej priložnosti sta Starihi pomagala še nadškof Montgomery, ki je maševal v angleškem, in župnik Bontempo, ki je maševal v hrvaškem jeziku.¹³⁰

Ob ustanovitvi župnije so število katoliških Slovanov cenili na okrog 3.000. Večino (okrog 300 družin) so predstavljali Hrvati iz Dalmacije. Tem so po številu sledili Slovenci (okrog 100 družin) ter Slovaki (okrog 60 družin). Ob omenjenih je živelo v San Franciscu tudi nekaj Čehov, ki pa so bili razen nekaj izjem svobodomisleci in niso želeli imeti opravka s cerkvijo. Tudi Poljaki niso bili nikoli člani župnije Kristusovega rojstva, čeprav bi kot Slovani formalno lahko bili vključeni pod jurisdikcijo slovanskega nacionalnega župnika. Prav tako niso imeli svoje lastne cerkve; nekajkrat so jih obiskali župniki njihove narodnosti.

Življenje v župniji je nato do aprila 1906 potekalo brez večjih zapletov, potem pa sta potres ter nato še požar, ki je izbruhnil po potresu, 18. aprila 1906 povsem uničila cerkveno poslopje. Kljub tej katastrofi so se slovanski verniki že 5. maja ponovno zbrali pri verskem obredu, tokrat v začasni kapelici, ki so jo za 250 dolarjev zgradili na križišču 18th Street in Vermont Street v okrožju Potrero.¹³¹

Ko sta ogenj in potres uničila velik del San Francisca, je župnik Turk sledil svojim faranom, ki so mnogi živeli v kletih in šotorih na hribu Potrero. Tu je tudi maševal v že omenjeni na hitro postavljeni kapeli in živel v najeti sobi na nasprotni strani kapele.

¹²⁶ Prav tam, 3.

¹²⁷ Prav tam, 3-4.

¹²⁸ Prav tam, 4.

¹²⁹ **Ivan (Janez, John) Stariha** je bil rojen 12. maja 1845 v Sadinji vasi v Beli krajini. Po končani frančiškanski gimnaziji (Novo mesto) je bil leta 1866 vpoklican v avstrijsko vojsko, vendar je zaradi dezertertva že naslednje leto pobegnil v ZDA. Bogoslovje je študiral v semenišču St. Francis v Milwaukeeju (Wisconsin), posvečen je bil leta 1869. Do leta 1891 je služboval in v krajih Negaunee (Michigan), Marquette (Michigan), Marystown in Red Wing (Minnesota), takrat pa ga je na posredovanje dunajskega škofa avstro-ogrski cesar Franc Jožef pomilostil, da je lahko šel na obisk v »staro domovino«. Leta 1891 je bil premeščen v novo nemško župnijo sv. Frančiška v St. Paulu (Minnesota). Istega leta je postal tudi škofjski svetovalec nadškofa Johna Irelanda v St. Paulu, leta 1897 pa generalni vikar. Dne 28. oktobra 1902 je bil posvečen v misijonskega škofa v Leadu (South Dakota). Služboval je do 29. marca 1909, ko se je zaradi bolezni upokojil in se kmalu nato vrnil v »staro domovino«, kjer je 28. novembra 1915 tudi umrl.

Rt. Rev. dr. John L. Zaplotnik, Škof Janez N. Stariha. *Ave Maria Koledar, let. 53 (1966)*. Lemont, Illinois 1966, str. 17-39; Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 590-592.

¹³⁰ Turk, Slavenska župa Porodjenja Gospodinovog... , str. 3.

¹³¹ Turk, History of the Church of the Navitity..., 4.

Še pred izgradnjo kapelice ter pričetkom obnovitvenih del v cerkvi na Fell Street so člani župnije Rojstva Gospodovega, katerih stanovanja so ostala ob potresu ter požaru nepoškodovana, zaprosili nadškofa Riordana za dovoljenje, da bi kupili zemljišče in zgradili novo cerkev nekje na Vermont Street in sicer med 18th Street in 19th Street. Kot razlog so navedli, da je stara slovanska cerkev na Fell Street preveč oddaljena od njihove naselbine in zato naj ne bi bila več uporabna. V pismu so med drugim zapisali:

»Mi vsi imamo naše domove v okraju, ki je omenjen, še posebej pa na Vermont Street, San Bruno Avenue in na Kansas Street, med 16th in 20th Street: to je običajna slovanska kolonija. Na tem območju pa ni nobene katoliške cerkve v radiju 15 blokov in več od centra naselbine...«

Omenjeno pismo nadškofu Riordanu je podpisalo 34 družin.¹³² Ko ga je nadškof Riordan prejel, je očitno naročil štetje družin, ki ga je opravil župnik sosednje cerkve sv. Petra na Florida Street. Le-ta je v pismu nadškofu zapisal, da *»pridaja štetje vseh Slovanov in Avstrijcev, ki stanujejo v okolju teritorialnih župnij sv. Karla in sv. Petra... Ker ljudje razumejo angleško in so dobrodošli v ostalih cerkvah in ker njihovi otroci obiskujejo šole v teh župnijah, ni nobene potrebe, da bi zgradili novo cerkev zanje...«*¹³³

Sredi maja je župnik Francis Turk v imenu vodilnih faranov predlagal nadškofu Riordanu, da bi župnija za nekaj let oddala nekaj lastnine na Fell Street, za katero je bil nekdo pripravljen plačevati 100 dolarjev na mesec.¹³⁴ Škof je omenjeni predlog sprejel, obenem pa so na Fell Street zgradili novo začasno cerkev, v njegovi bližini na Linden Avenue pa še župnišče, za kar je župnija plačala 13.500 dolarjev, poleg tega še 5.000 dolarjev za opremo obeh objektov. Začasno cerkev je že 1. januarja 1907 (le deset dni pred svojo smrtjo) posvetil nadškof Montgomery. Cerkev je projektiral E.A. Garin, zgradilo pa gradbeno podjetje »Barry-Guntz Construction Co.«¹³⁵

Ko je bilo župnišče zgrajeno, se je 10. decembra 1906 vanj preselil tudi župnik Turk in od tedaj dalje so župniki župnije Rojstva Gospodovega živeli na tem naslovu. Župnišče, ki je bilo zgrajeno istočasno kot druga cerkev, to je pred božičem leta 1906, je bilo iz klesanega kamna in podkleteno ter imelo 11 sob. Maše v začasni cerkvi so potekale do leta 1911.

Leta 1911 so začasno cerkev spremenili v dvorano za prireditve, na starem mestu (nad dvorano) pa zgradili stalno cerkev. Projektirala sta jo brata Shea, gradil jo je ponovno John I. Mitrovich. Gradnja cerkve je stala 14.500 dolarjev, za notranjo opremo so morali odšteti še nadaljnjih 5.000 dolarjev.¹³⁶ 21. januarja 1912 jo je posvetil nadškof Riordan.¹³⁷ Pri omenjeni slovesnosti so sodelovali še John McGinty, župnik župnije Holy Cross, Jožef Judnič, župnik slovanske župnije sv. Antona iz Los Angelesa in župnik De La Cruz. Ob omenjeni slovesnosti je bila cerkev premajhna, da bi lahko sprejela vse udeležence, zato so mnogi ostali na stopnišču cerkve, ki je vodilo na cesto. Procesiji in posvetitvi je sledila maša, ki jo je v »slovanščini« opravil župnik Judnič. Nekaj besed je spregovoril tudi nadškof Riordan, ki je čestital župniku Turku in članom župnije »k čudoviti cerkvi, ki so jo bili sposobni postaviti«. Za tem je župnik Judnič v pridigi spregovoril o slavni preteklosti slovanskih ljudstev. Sledila je še maša v angleškem jeziku, ki jo je daroval župnik John

¹³² Pismo štiriintridesetih družin nadškofu Riordanu, 26. aprila 1906. ANSF-CN.

¹³³ Pismo župnika St. Peter's Church nadškofu Riordanu, 13. maja 1906. ANSF-CN.

¹³⁴ Pismo župnika Francis Turka nadškofu Riordanu, 15. maja 1906. ANSF-CN.

¹³⁵ Turk, History of the Church of the Nativity ..., 4.

¹³⁶ Church of the Nativity, 80th Anniversary. San Francisco, 27. novembra 1983.

¹³⁷ Turk, History of the Church of the Nativity ..., 4-5.

St. Mary's Cathedral
1100 FRANKLIN STREET
San Francisco, California

San Francisco, May 15th, 1906.

To Most Rev. P. W. Riordan,
Archbishop of San Francisco -

Most Reverend Archbishop -:

It is my opinion, as well as that of my leading parishioners that, under present circumstances, it would be best for our parish to lease the property on Fell Street, belonging to the Slavonian Church, for a period of several years. I understand that some one has applied to your Grace for the lease of the same ^{at \$100.00 a month} I beg leave to state that this offer is acceptable to us.

Most Respectfully -:

(Rev. Francis Turka,
Rector of Slavonian Church,
2125 - 18th St.
San Francisco, Cal.

Pismo župnika Francisa Turka nadškofu iz San Franciscas z dne 15. maja 1906,
Fond župnije Kristusovega rojstva, Arhiv Nadškofije v San Franciscu

McGinty iz cerkve Holy Cross. Kot diakon je pri maši sodeloval župnik Judnič, kot poddiakon župnik De La Cruz, poleg njih pa še duhovniki McQuaide, Cummings, Santandreu in Crowley.

Cerkev je bila lepo okrašena in bogato opremljena. Denar za opremo so darovali farani, glavni oltar, ki je iz kalifornijskega marmorja, pa »Austrian Military and Benevolent Society«. Na vsaki strani oltarja stojita po dva angelska kandelabra, vsak od teh pa ima nastavke za sedem sveč. Prek oltarja se razprostira slika, ki prikazuje Kristusovo rojstvo, delo kalifornijskega umetnika Michaela O'Sullivan. Ročke za sveto vodo iz kalifornijskega marmorja so darilo »Croatian Benevolent Society« in »National Croatian Union«. ¹³⁸

Iz omenjenega je razvidno, da je skupni znesek, ki so ga v župniji porabili za izgradnjo treh cerkva in župnišča, znašal okrog 72.000 dolarjev. To vsoto so morali, tako kot v ostalih etničnih župnijah širom Združenih držav, plačali verniki sami, ki so poleg tega plačali še 32.500 dolarjev za obresti. Župnija je dolg v celoti poplačala 18. aprila 1927. Poleg tega so morali v župniji vsako leto odšteti za vzdrževanje, najrazličnejša popravila ter zavarovanja še okrog 5.000 dolarjev.¹³⁹

Ko je bila nova cerkev zgrajena, si je župnik Turk leta 1913 privoščil nekajmesečne počitnice v domovini (od 27 aprila do 1. oktobra). V tem času ga je nadomeščal dalmatinski misijonar Michael Gattin, v času njegovega drugega obiska domovine (od 25. maja do 20. novembra 1922) pa dalmatinski frančiškan Nikolas Passini.

Omeniti velja, da so imeli leta 1921 v vseh katoliških cerkvah v San Franciscu za božič polnočnico. Ker se je to zgodilo prvič, so bili ljudje zelo presenečeni in cerkve so bile polne do zadnjega kotička. V slovensko-hrvaški cerkvi Rojstva Gospodovega se je zbralo toliko ljudi, da so se mnogi temu kar čudili, saj naj bi jih bilo ob navadnih nedeljah pol manj.¹⁴⁰ Po letu 1921 so pripravili polnočnico ob božiču vsako leto, leta 1922 pa tudi velikonočne slovesnosti, na katere so povabili tudi druge duhovnike, med njimi tudi dr. Srečka Zamjana.¹⁴¹ Tudi leta 1923 so velikonočne svečanosti lepo izpadle, predvsem zbiranje denarja, na župnikovo veselje so ga zbrali kar 1.269,60 dolarjev.¹⁴²

Ko govorimo o slovesnostih, ki so se odvijale v okviru župnije Rojstva Gospodovega, ne moremo mimo prvega svetega obhajila v cerkvi sv. Petra, 29. novembra 1923. Teh slovesnosti se je udeležilo veliko ljudi, saj je »pred cerkvijo stala cela vrsta avtomobilov, s katerimi so se pripeljali bolj oddaljeni..., še drugoverci so izrazili spoštovanje do take vzgoje otrok...«¹⁴³

Glede na poročila časopisa *Edinost* je leta 1922 živelo v San Franciscu veliko Slovencev, vendar pa jih je precej že »popolnoma odpadlo od vere.« Le-ti naj bi zaničevali verne in jih skušali pridobiti na svojo stran.¹⁴⁴ Po nekaterih navedbah naj leta 1922 število vernih v San Franciscu pa tudi drugod po Kaliforniji ne bi bilo ravno veliko¹⁴⁵ in tudi ena od naročnic časopisa *Edinost* je leta 1923 trdila, da je v slovanski naselbini v San Franciscu »zelo malo katoliških družin.«¹⁴⁶ Povsem drugačno sliko dobimo, če pogledamo podatke o katoliški populaciji, ki jih je Turk navedel v zgodovini župnije Rojstva Gospodovega. Tako naj bi župnija, v kateri sta službovala župnik Francis Turk in njegov pomočnik Edwin J. Kennedy, leta 1936 štela okrog 4.000 faranov. V njenem okviru sta delovali tudi *Oltarno društvo* z 51 člani in *Društvo za propagando vere* s 100 člani. Tega leta je bilo v okviru župnije krščenih 45 otrok in ena odrasla oseba, poročilo se je 22 parov ter umrlo 26 ljudi.¹⁴⁷

Glede na posebno finančno poročilo za leto 1936 župnija kljub precejšnjim izdatkom ne

¹³⁸ »Archbishop Riordan Dedicates Church of Nativity - Elaborate Ceremony Is Performed at New Edifice.« Izrezek članka iz časopisa *The San Francisco Examiner* (22. januarja 1912). ANSF-CN.

¹³⁹ Turk, *History of the Church of the Nativity* ..., 4-5.

¹⁴⁰ A. Markovich, »San Francisco, California«. *Edinost*, let. 8, št. 2. Pittsburgh, 5. januarja 1922, str. 3.

¹⁴¹ A. Markovich, »San Francisco, California«. *Edinost*, let. 8, št. 52. Pittsburgh, 2. maja 1922, str. 2.

¹⁴² »San Francisco, California«. *Edinost*, let. 9, št. 55. Pittsburgh, 8. maja 1923, str. 2.

¹⁴³ M.A. (A. Markovich - op. M.K.), »San Francisco, California«. *Edinost*, let. 9, št. 148. Pittsburgh, 15. decembra 1923, str. 3.

¹⁴⁴ A. Markovich, »San Francisco, California«. *Edinost*, let. 8, št. 2. Pittsburgh, 5. januarja 1922, str. 2.

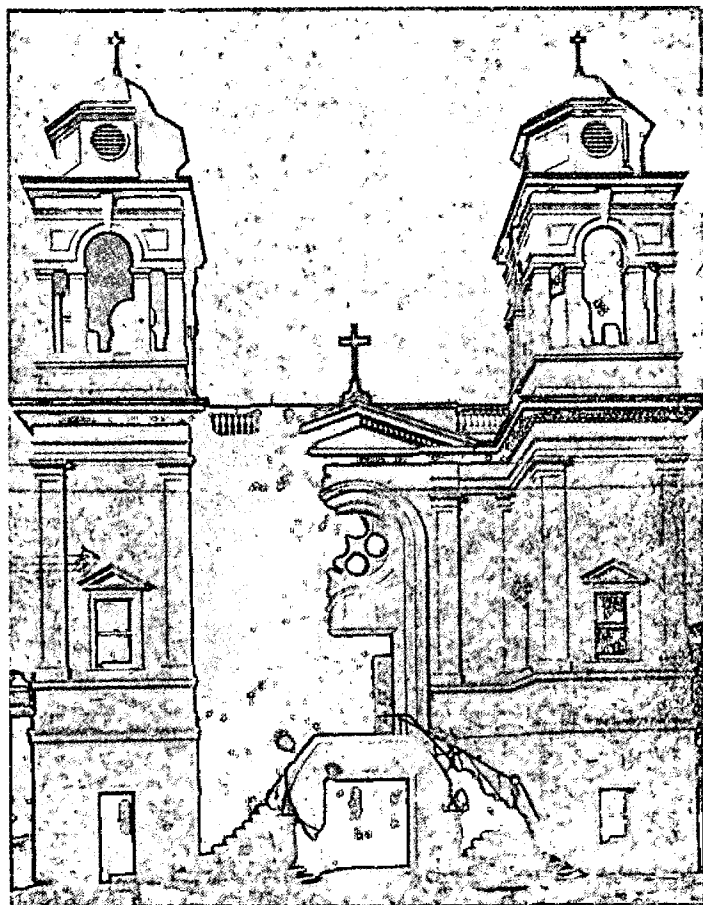
¹⁴⁵ A. Markovich, »San Francisco, California«. *Edinost*, let. 8, št. 52. Pittsburgh, 2. maja 1922, str. 2.

¹⁴⁶ A. Markovich, »San Francisco, California«. *Edinost*, let. 9, št. 153. Pittsburgh, 29. decembra 1923, str. 3.

¹⁴⁷ Turk, *History of the Church of Nativity* ..., 7.

Nova cerkev Kristusovega rojstva v San Franciscu (zgrajena v letih 1811/12)

le, da ni imela dolga, ampak je celo posojala denar. Tako je posodila nadškofiji 10.000 dolarjev, za tekoče izdatke je imela po stanju z dne 31. decembra na razpolago še 3.272,60 dolarjev. Le-te je imela naložene v »Bank of Italy« na Market Street, v tako imenovanem New Montgomery Office. Za denar, ki so ga posodili nadškofiji v San Franciscu, so prejeli 3-odstotne obresti, tako da je leta 1936 župnija dobila na ta račun celo 285 dolarjev obresti. V tem času so opremili tudi zgradbo župnišča.

Ko govorimo o finančnem poslovanju za leto 1936, velja omeniti, da je uspelo župniji ob različnih priložnostih zbrati kar precejšnje vsote denarja. Tako so na primer ob mašah zbrali 1.894,53 dolarjev, ob krstih 183 dolarjev, od pristojbin za poroke je v župnijsko blagajno kanilo 164,50 dolarjev. Poleg tega so ob velikonočnih slovesnostih zbrali 957,07 dolarjev, ob božični maši pa 1.203,79 dolarja. *Oltarno društvo* je tega leta prispevalo 154 dolarjev, za sveče so nabrali 827,30 dolarjev. Skupaj s še nekaterimi manjšimi prihodki so v celoti zbrali 5.704,19 dolarjev. Kot vidimo iz omenjenih podatkov, je bila župnija leta 1936 zelo dejavna. Tako so zbirali denar še za t.i. posebne izdatke in zbrali 58,99 dolarjev za semeniščnike, 40 dolarjev za poseben fond za podporo škofije v Heleni, 122 dolarjev v fond za propagando vere, 40 dolarjev za Svetega očeta (papeža), 45 dolarjev za katoliško univerzo v Washingtonu, 35 dolarjev za M.C.W.C. in 10 dolarjev za Sveto deželo. Tako je župnija leta 1936 razpolagala z 18.798,51 dolarji, medtem ko so izdatki znašali 12.499

dolarjev.¹⁴⁸ Kot je iz gornjih podatkov razvidno, je cerkev Rojstva Gospodovega v obdobju župnikovanja Francisa Turka finančno uspešno poslovala.

Župnik Francis Turk je umrl 11. februarja 1939. Njegova smrt je pomenila veliko izgubo za slovansko župnijo Rojstva Gospodovega, kar je razvidno tudi iz pisma, ki ga je nadškof iz San Francisca J.J. Mitty poslal njegovemu bratu, univ.prof.dr. J. Turku. V pismu je med drugim zapisal:

»Njegova smrt je za nadškofijo velika izguba. Ni ga tu duhovnika, ki bi deloval bolj zvesto, kakor je on. Deloval je izredno nesebično, vzgajal je vernike, naj bodo dobri člani svojih krajevnih župnij... Duhovščina te nadškofije je njegove zmožnosti in njegovo duhovsko vedenje visoko spoštovala in čislala in jaz kot njegov nadškof naj dodam še svoje priznanje: bil je odličen duhovnik...«¹⁴⁹

Življenje v župniji Rojstva Gospodovega v obdobju župnikovanja Vitala Voduška

Po smrti Francisa Turka je župnijo nekaj časa upravljal pomožni škof Merlin J. Guilfoyle iz San Francisca (kasneje rezidenčni škof v Stocktonu v Kaliforniji), dokler je ni jeseni prevzel župnik Vital Vodušek.¹⁵⁰ Najprej je ponovno organiziral cerkveni pevski zbor, ki je leta 1912 prenehal z delovanjem, ker ni bilo pravega vodstva. Zbor je štel na začetku 60 članov, katerih število pa je kasneje nenehno upadalo, tako da jih je bilo na koncu le še 22. Leta 1950 je zbor prevzel profesionalni glasbenik Aleks Šimenc, ki je postal novi organist v cerkvi ter dirigent zbora¹⁵¹ in ga vodil do ukinitve župnije leta 1997.

Z denarjem, ki ga je župniji zapustil Turk, je Vodušek najprej obnovil cerkveno poslopje, na pokopališču sv. Križa pa postavil križ na grobu pokojnega Franca Turka. Voduška so dobro poznali tako v imigracijskem uradu kot tudi bolnišnicah in celo v ječah, saj je bil sposoben skrbeti za vse, ki so bili potrebni pomoči. Enkrat tedensko je revnim delil hrano, če so prišli na njegova vrata. Ljubil je knjige, rože in tudi živali.

Iz obdobja župnikovanja Vitala Voduška se je ohranilo precej dokumentov o aktivnosti župnije. Iz njih lahko izvemo, da je leta 1943 bilo v ameriški vojski 132 članov župnije, nekateri med njimi so bili odlikovani za posebne dosežke. Že pred tem so leta 1942 obnovili župnišče ter nabavili nekaj nove notranje opreme, kot npr. police za knjige, luči, mize ter pohištvo za spalnico.¹⁵²

Tudi poročilo za leto 1944 govori, da so bili nekateri farani, ki so služili v ameriški vojski (teh je bilo 167), odlikovani, prvič pa poroča tudi o težavah s transportom za mašo,

¹⁴⁸ Archdiocese of San Francisco - Vital Statistics za Church of Nativity. Arhiv nadškofije v San Franciscu, fond: Church of the Nativity; Annual Financial Statement za leto 1936 za Church of Nativity. ANSF-CN.

¹⁴⁹ »Odlično priznanje tujine slovenskemu duhovniku - Nadškof v San Franciscu o Francu Turku«. Izrezek članka iz časopisa *Slovenec* v Arhivu nadškofije v San Franciscu; Personal Record of Rev. Francis Valentin Turk. ANSF-CN.

¹⁵⁰ **Vital Vodušek** se je rodil v Ljubljani 25. aprila 1906. Študiral je na ljubljanski Teološki fakulteti in bil posvečen v duhovnika 29. junija 1929. Kot kaplan je služboval v Zagorju in Kolovratu. Leta 1937 se je odpravil na prvo potovanje v ZDA, kamor se je 1939 tudi izselil in postal župnik v San Franciscu. V času 2. svetovne vojne je bil član širšega odbora Slovenskega ameriškega narodnega sveta. Umrl je v San Franciscu 27. maja 1973.

Prim. geslo v *Slovenskem biografskem leksikonu* ter gradivo v Nadškofijskem arhivu Ljubljana; Janez Sever, Pok. Father Vital Vodušek. *Ave Maria*, let. 65, št. 8. Lemont 1973, str. 250.

¹⁵¹ Angela Gospodarič, Ob slovesu od soustanoviteljice cerkvenega pevskega zbora. *Ameriška Domovina*, let. 89, št. 92. Cleveland, 11. decembra 1987, str. 3.

¹⁵² Parish Historical Report za Church of Nativity, 1. januarja 1943. ANSF-CN.

saj so nekatere družine živele daleč vstran od cerkve. Ponovno so porabili kar precej denarja za opremo župnišča.¹⁵³

Leta 1946 se je, v župnijo v naselil kot gost Vitala Voduška Jurij Trunk.¹⁵⁴ Vodušek, ki je Trunka poznal že prej (še kot ljubljanski župnik je bil leta 1937 pri njem tudi na obisku v Leadvilleu), je Trunka prijazno sprejel. Kot je zapisala *Ave Maria*, sta se kljub znatni starostni razliki »vsa leta skupnega življenja za isto mizo in pod isto streho dobro razumela in bila dobra prijatelja... Vodušek je bil brezdvomno največji Trunkov dobrotnik v njegovem ameriškem življenjskem obdobju. Zelo je bil potrpežljiv z njim. Redek bi to zmoget...«¹⁵⁵

Tudi Trunk se je pri Vodušku dobro počutil. Voduška in njegovo delo v župniji je očitno zelo cenil, kar je razvidno tudi iz enega njegovih zapisov, ki ga je povzela *Ave Maria*:

»Po smrti Rev. Turka je prevzel župnijo Rev. Vital Vodušek in zelo skrbno jo vodi. Brez spretnosti roke Rev. Voduška bi bila župnija razpadla. L. 1946 zanese prav slučajno tudi mene sem. Rev. Vodušek mi ponudi preskrbo za malo pomoč, ostanem... Za stara leta si nihče ne more želeli boljše preskrbe, v pravem raju živim...«¹⁵⁶

Leto 1946, ko je Trunk prišel v župnijo Rojstva Gospodovega, lahko označimo tudi za začetek nazadovanja slovenske naselbine v San Franciscu. Seveda za to tako Trunk kot tudi Vodušek nista bila ničesar kriva - krivec za to je bila izgradnja nove avtoceste skozi San Francisco, kot je to razvidno iz kasnejših župnijskih poročil. S temi problemi nas prvič seznanila poročila za leto 1947. Najprej navaja, da so se vsi farani vrnili iz armade in da se mnoge družine selijo na obrobje mesta. V nadaljevanju to poročilo še ugotavlja, da bo nova avtocesta, ki bo potekala med Potrero Street in Deharo Street, presekala slovensko naselbino, ki leži med 16th Street in 21th Street, na dvoje, in da so mnoge družine zaradi tega prisiljene prodajati svoje domove. Ugotovimo lahko, da ta pojav ni bil značilen le za San Francisco, kjer je avtocesta št. 101 (Highway 101) dejansko presekala slovensko naselbino na dva dela, ampak takorekoč za vse slovenske naselbine v večjih ameriških mestih. Podobno se je dogajalo tako v Clevelandu kakor tudi v Indianopolisu. Iz poročila za leto 1947 je še razvidno, da je dal župnik Vodušek za posodobitev cerkvene dvorane in župnišča (nov grelni sistem) 3.170 dolarjev. Kupil je tudi 4 nove stole za pisarno in 2 za hišo, hladilnik in magnetofon za potrebe cerkvenega zbora in nekaj nove posode, kar ga je skupno stalo 686,92 dolarja.¹⁵⁷

Poročilo za leto 1948 ponovno govori o izseljevanju družin spričo gradnje avtoceste ter o ponovnih nakupih nekaterih artiklov za cerkev ter župnišče. Pri teh nakupih je zanimiv zlasti podatek o nakupu pisalnega stroja, za katerega je pobudo dal prav gotovo Jurij Trunk.¹⁵⁸

Iz poročila za leto 1949 je razvidno, da je župnijo obiskal ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, ki je tedaj kot begunec živel v Clevelandu.¹⁵⁹ Škof dr. Rožman je v San Franciscu misijonaril marca 1949. V njegovo čast so priredili banket v hotelu San Francis. Avgusta tega leta so pričeli s ponovno predelavo cerkvene dvorane in dela župnišča, vendar ga do januarja 1950 še niso zaključili. Spričo predelave cerkve so imeli maše od oktobra do božiča v dvorani pod cerkvijo.¹⁶⁰

¹⁵³ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1945. ANSF-CN.

¹⁵⁴ Več o življenju in delu Jurija Trunka v knjigi Matjaža Klemenčiča *Jurij Trunk...*

¹⁵⁵ Sever, Pok. Father Vital Vodušek, 249.

¹⁵⁶ Prav tam, 250.

¹⁵⁷ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1948. ANSF-CN.

¹⁵⁸ Parish Historical Report za Church of Nativity, 17. januarja 1949. ANSF-CN.

¹⁵⁹ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland...*, 154.

Poročilo za leto 1950 govori o večjem številu novih faranov, ki so v San Francisco prispeli kot begunci, ter o nadaljevanju bega Slovencev s Kranjskega hriba nad Potrerom zaradi gradnje avtoceste. Tega leta so okrog velike noči dokončali obnovitvena dela na cerkveni zgradbi kakor tudi na župnišču. Tega leta je dramski klub župnije pripravil dve predstavi, ki sta bili zelo dobro obiskani. Tako so morali božično predstavo celo nekajkrat ponoviti.¹⁶¹

Med begunci, ki so leta 1950 prišli v San Francisco, je bil tudi brat prvega župnika, dr. Joseph Turk, ki je umrl 3. maja 1950 in ga je pokopal sam škof Gregorij Rožman. Zanimiv je tudi podatek o Tomyju Sroku, ki je bil eden od oltarnih fantov pred desetimi leti in je bil oktobra 1951 ubit v Koreji, pokopali pa so ga januarja 1952 na pokopališču v San Franciscu. Zanimivi sta še analizi župnijskih aktivnosti ter demografskega položaja v župniji. Po teh podatkih se večina prebivalstva župnije stara in tako so od prihoda župnika Voduška dalje pokopali v okviru župnije prek 500 ljudi. Novih priseljencev, z izjemo beguncev, praktično ni bilo več, pa tudi večina beguncev je obiskala cerkev le nekajkrat letno.

Poročilo še omenja, da so mnoge slovenske družine, ki so se morale zaradi gradnje nove avtoceste umakniti s slovenskega hriba nad Potrerom, za majhno ceno prodajale svoje domove. Ker za ta denar niso mogle kupiti novih domov v mestu, so se bile primorane preseliti dalje proti jugu. Tem družinam so sledili tudi mnogi drugi prebivalci slovanske naselbine, v glavnem upokojenci. V okviru župnije so še naprej nadaljevali s številnimi investicijami; tako so za 700 dolarjev nabavili novo zaveso za oder v cerkveni dvorani, uredili so električno napeljavo in luči, postavili so nove zavese v klubskih sobah ob cerkveni dvorani, kupili nove mize in nabavili precej kuhinjskega pribora.¹⁶²

Leta 1953 je pel novo mašo Joseph Turk, nečak takrat že pokojnega Francisa Turka, ki se je kasneje preselil v Honolulu na Havaje. Še naprej se je nadaljeval eksodus prebivalstva iz slovanske naselbine, čeprav je bila nova avtocesta že zgrajena. Tega leta so kupili 50 novih stolov za cerkveno dvorano, nove zavese, sesalec, novo pisalno mizo s stolom, veliko stvari, ki so jih rabili pri mašah, ter zamenjali vse luči.¹⁶³

Leta 1953 je bila tudi zlata obletnica same cerkve, ki so jo praznovali 15. marca; oktobra tega leta so praznovali tudi 50-letnico slovanske župnije. Slovesnosti se je udeležil tudi nadškof iz San Francisca, John J. Mitt, ki je tudi blagoslovil farane, govoril pa je tudi župnik Vodušek. Zvečer so v Palace Hotelu pripravili tudi slavnostni banket, ki se ga je udeležilo okrog 350 ljudi. Meseca decembra je v zadnjem tednu adventa v okviru misijona pridigal tudi škof Gregorij Rožman. Poleg starih članov župnije se je misijona udeležilo tudi veliko beguncev. Zlati jubilej župnije so izkoristili tudi za zbiranje denarja; župnik Vodušek je od konca leta 1952 do začetka leta 1954 obiskal skoraj vsako družino. Tako so za župnijo nabrali prek 9.000 dolarjev.¹⁶⁴

Poročilo za leto 1954 navaja, da je umrlo precej faranov in da se je tudi tega leta spričo nove avtoceste nekaj starih faranov preselilo na deželo, zaradi česar je župnja že v preteklih letih izgubila veliko slovenskih faranov. Kljub vsemu župnije to ni oviralo, da ne bi še naprej posodabljala župnijskega ter cerkvenega poslopja in v tem namene investirala precejšnje vsote denarja. Tega leta so pričeli tudi z dnevnimi mašami in sicer ob 7.45 na

¹⁶⁰ Parish Historical Report za Church of Nativity, 20. januarja 1950. ANSF-CN.

¹⁶¹ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1951. ANSF-CN.

¹⁶² Parish Historical Report za Church of Nativity, 17. januarja 1952. ANSF-CN.

¹⁶³ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1952. ANSF-CN.

¹⁶⁴ Prav tam.

svete obligacijske dneve in vsak prvi petek v mesecu; pri mašah je bila po poročilih župnije zelo dobra udeležba. Decembra 1954 sta bili tudi dva adventna misijona; eden za Hrvate, pri katerem je pridigal župnik Joseph Milkulich - frančiškanski menih, eden pa za Slovence, pri katerem je zopet sodeloval škof Gregorij Rožman.¹⁶⁵

Župnijsko poročilo za leto 1955 poroča o nabavi nekaj nove liturgične opreme ter opreme za cerkveno dvorano in za župnišče. Žene iz *Ladies' Sodality* so pripravile dve kosili, na katerih so nabrali 250 dolarjev. Poročilo omenja tudi praznovanje srebrnega jubileja župnika Voduška junija in diamantnega jubileja nove maše župnika Trunka julija 1955.¹⁶⁶

Za naslednje leto 1956 izvemo le, da sta bila dva farana v St. Joseph Seminary in da so morali popraviti vodovodno inštalacijo.¹⁶⁷ Zato je bilo precej daljše poročilo za leto 1962, ko so morali mdr. zamenjati tudi celotno streho ter s pomočjo begunskega sobopleskarja prepleskati celotno župnišče kakor tudi klubske sobe v cerkveni dvorani in pročelje cerkve. Poleg tega so zamenjali tudi zavese, mize, luči ter preproge v treh sobah in na stopnišču. S temi obnovitvenimi deli niso pomagali le sebi, ampak tudi nekaterim beguncem, ki so jim dali delo. Po teh obnovitvenih delih so leta 1963 nameravali prepleskati tudi cerkveno notranjost.¹⁶⁸

Vendar poročilo za leto 1964 ne govori o pleskanju notranjosti cerkvenega poslopja, pač pa o tem, da je bil Viktor Lampe posvečen v duhovnika in da se je nadaljeval tudi eksodus iz mesta v predmestja in na podeželje. Tega leta so v župnišču nabavili nove stole, v cerkvenem posloppju pa modernizirali prostor za cerkveni zbor. Za izgradnjo katedrale v mestu San Francisco so farani obljubili 52.757 dolarjev in do začetka leta 1965 nabrali že skoraj 43.000 dolarjev.¹⁶⁹

Poročilo iz leta 1965 omenja smrt najstarejšega farana, Johna Starihe. Govori tudi o nadaljevanju izseljevanja slovanskih prebivalcev na podeželje in v predmestja. Govori tudi o praznovanju 70-letnice Trunkove posvetitve v duhovnika, ki je potekalo 25. julija 1965 ob maši, ki jo je vodil nadškof J.T. McGucken, pridigal pa je Trunkov prijatelj, pomožni škof Guilfoyle.¹⁷⁰ Tudi v tem letu so morali investirati precej denarja v zgradbo župnišča.¹⁷¹

Tudi leta 1966 se je nadaljeval eksodus iz mesta in sicer od »Kranjskega hriba« proti jugu. Zaradi večje oddaljenosti je trpel obisk cerkve pa tudi *Slovenskega doma*. Poročilo navaja še smrt Josepha Goicha, ki je cerkvi zapustil 1.000 dolarjev, in da je septembra 1966 obiskal San Francisco ljubljanski nadškof Jožef Pogačnik.¹⁷²

Značilnost poročila za leto 1967 je ponovno veliko število pogrebov in nadaljevanje izseljevanja v predmestja in na deželo. Poročilo tudi navaja, da farani prispevajo manj za cerkev, ker denar pošiljajo raje v obubožano domovino, in da je 4. junija mlad hrvaški jezuit John Cindori bral svojo novo mašo ter da so Hrvatje pripravili sprejem.¹⁷³ Leta 1969 so dodali nove luči v cerkveni dvorani, obiskal jih je slovenski škof Stanislav Lenič.¹⁷⁴ Leta

¹⁶⁵ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1955. ANSF-CN.

¹⁶⁶ Parish Historical Report za Church of Nativity, 18. januarja 1956. ANSF-CN.

¹⁶⁷ Parish Historical Report za Church of Nativity, 16. januarja 1957. ANSF-CN.

¹⁶⁸ Parish Historical Report za Church of Nativity, 15. januarja 1953. ANSF-CN.

¹⁶⁹ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1965. ANSF-CN.

¹⁷⁰ Fr. J. Trunk 70 let duhovnik. *Ave Maria, let. 56, št. 9.* Lemont 1965, str. 271.

¹⁷¹ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1966. ANSF-CN.

¹⁷² Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1966 (sic! - v resnici 1967). ANSF-CN.

¹⁷³ Parish Historical Report za Church of Nativity, 20. januarja 1968. ANSF-CN.

1970 so zgradili novo streho na cerkvi in na župnišču, obiskal jih je tudi nadškof Kuharić iz Zagreba.¹⁷⁵ Tega leta je meseca junija župnik Trunk praznoval tudi 75-letnico svojega posvečenja in nove maše. *Ave Maria* je ob tem jubileju zapisala, da je

»želel opraviti »železno mašo« popolnoma privatno; le župnik Vital (Vodušek - op. M.K.) mu je stal ob strani za slučaj potrebe. Poleg običajnih dveh sveč je pa gorela ob tabernaklju 40 cm visoka in 10 cm debela sveča, z v vosek vdrelano barvno sliko baškega jezera z gorami v ozadju..., delo sester karmeličank v Mengšu...«¹⁷⁶

Leta 1970 je 1. septembra Trunk praznoval še en jubilej in sicer svoj stoti rojstni dan. Ob tej slovesnosti so ga obiskali številni znanci, med njimi tudi nadškof in kardinal O. Boyle.¹⁷⁷ Veliko ljudi je Trunka obiskalo tudi 1. septembra 1971, ko je praznoval 101. rojstni dan. Kljub starosti tako Voduška kakor tudi Trunka so leta 1971 nadaljevali z vzdrževanjem župnišča ter cerkve. Tako so novembra formirali klub za pleskanje in zbrali 2.250 dolarjev, tako da so končali pleskanje cerkve teden dni pred božičem.¹⁷⁸

Omeniti še velja, da je župnik Vital Vodušek leta 1971 iz Slovenije prinesel v Združene države podobo brezjanske Matere Božje in jo namestil v slovenski kapeli, ki so jo na pobudo Cirila Žebota zgradili v washingtonski katedrali.

Leto 1973 za župnijo ni bilo ravno srečno, saj je že 11. marca 1973 v stotretjem letu starosti umrl Jurij Trunk. Kot je ob njegovi smrti zapisala *Ave Maria*, je Trunk

»zadnjikrat maševal ob lanski Veliki noči... Takrat je začel vidno pešati in je le prihajal k sv. maši in za sv. obhajilo. Z veliko ljubeznijo in skrbno je bdel nad že močno sključenim starčkom dobri župnik Vital vse mesece do zadnje jeseni..., dokler nepričakovano ni sam omagal... Nenadna in kritična bolezen župnikova je že onemoglega starega gospoda Trunka še bolj potrla in je popolnoma opešal ... in odšel v veselje svojega Gospoda - 11. marca 1973.«¹⁷⁹

Pokojnega Trunka so pokopali 14. marca 1973 na pokopališču pri sv. Križu v prisotnosti slovenskih in hrvaških duhovnikov ter mnogih meščanov. Pogrebne slovesnosti je vodil Trunkov prijatelj škof Guilfoyle iz Stocktona ob asistenci župnikov Žitka in dr. Alojzija Dabovića, udeležil se jih je tudi pomožni škof W. McDonald, ki je zastopal službeno odsotnega nadškofa J. McGuckna. Zadnjega slovesa od svojega prijatelja Trunka pa se ni mogel udeležiti Vital Vodušek, ki je bil takrat že hudo bolan.¹⁸⁰

Umril je le dobra dva meseca (27. maja 1973) za Trunkom. Pogrebne slovesnosti sta vodila nadškof iz San Francisca J. McGucken ter škof iz Stocktona M. Guilfoyle ob asistenci štiridesetih duhovnikov. Z Voduškovno smrtjo so Slovenci, kot je zapisala *Ave Maria*

»izgubili prijazno in gostoljubno središče, edino na Zapadu, saj je bilo njegovo župnišče vedno vsem na široko odprto... Pri njem so se redno, vsako sredo shajali slovenski in hrvaški duhovniki, da so se razgovorili o vseh tekočih problemih in črpali nov pogum in nove ideje...«¹⁸¹

¹⁷⁴ Parish Historical Report za Church of Nativity, 19. januarja 1970. ANSF-CN.

¹⁷⁵ Parish Historical Report za Church of Nativity, 20. januarja 1971. ANSF-CN.

¹⁷⁶ RLK, Jurij M. Trunk. *Ave Maria*, let. 65, št. 6. Lemont 1973, str. 185.

¹⁷⁷ Parish Historical Report za Church of Nativity, 20. januarja 1971. ANSF-CN.

¹⁷⁸ Parish Historical Report za Church of Nativity, 20. januarja 1972. ANSF-CN.

¹⁷⁹ RLK, Jurij M. Trunk ..., 185-186.

¹⁸⁰ Prav tam, 187.

¹⁸¹ L. V., Pokojnemu župniku Vitalu Vodušku v spomin. *Ave Maria*, let. 65, št. 8. Lemont 1973, str. 251-252.

Življenje v župniji Rojstva Gospodovega po smrti Jurija Trunka in Vitala Voduška

Župnijo Rojstva Gospodovega je po Voduškovi smrti prevzel hrvaški župnik John Mihovilovich,¹⁸² ki je že pred tem deloval v cerkvi kot kaplan. Leta 1973 je postal tretji župnik v slovanski cerkvi v San Franciscu. Mihovilovich se je rodil v Istri in je študiral v Rimu, preden je bil posvečen leta 1952. V župniji Rojstva Gospodovega je župnikoval vse do začetka 90-ih let 20. stoletja, ko so spričo pomanjkanja vernikov (zaradi številnih izselitev tako slovenskih, kakor tudi ostalih slovanskih družin v primestne predele San Franciscisca) slovansko cerkev »Rojstva Gospodovega« za nekaj let zaprli. Do obnovitve delovanja slovanske cerkve je prišlo znova leta 1997, ko so se ji pridružili tudi pripadniki poljske skupnosti v mestu. Dobili so tudi poljskega duhovnika Czesława Rybackega.¹⁸³

Kljub temu, da je minilo že več kot sto let, odkar so se prvi Slovenci naselili v San Franciscu, in se je zaradi gradnje avtoceste večina Slovencev preselila iz »Kranjskega hriba« na ostala območja na področju zaliva, se Slovenci druge, tretje in četrte generacije še vedno zbirajo okrog *Slovenskega progresivnega doma*. Dom se poleg dejavnosti, ki so povezane s slovensko kulturo, ukvarja tudi z oddajanjem prostorov v komercialne namene, za kar danes veljajo striktna pravila.¹⁸⁴ Na ta način se dom vzdržuje. Njegovo dejavnost omogoča tudi dejstvo, da leži dom na lepi lokaciji, tik ob avtocesti številka 101, kar na eni strani omogoča, da je komercialno zanimiv, na drugi pa ravno ta avtocesta, zaradi katere so se v preteklosti številni Slovenci izselili iz »Kranjskega hriba«, omogoča lahko dostopnost.

Vse to omogoča slovenski skupnosti v San Franciscu, da je tudi ob začetku 21. stoletja še vedno živa. Čeprav živijo danes nekateri člani slovenske skupnosti tudi več kot 150 km stran od *Slovenskega naprednega doma*, so se vendarle udeležili praznovanja ob prvi obletnici slovenske neodvisnosti, ki so ga organizirali v tem domu.¹⁸⁵

Druge slovenske naselbine

Kljub temu, da se je sprva večina Slovencev, ki so se priselili v Kalifornijo, naselila v San Franciscu, je potrebno iz obdobja prve priselitve omeniti še nekatera druga naselja; med njimi na prvem mestu **Placerville**, kjer naj bi – po pisanju Anne Fabian – prvi Slovenci iskali zlato že sredi 19. stoletja.¹⁸⁶ O kraju, ki leži okrog 60 km zahodno od Sacramenta v okraju El Dorado, ni na razpolago nobenih oprijemljivejših pisnih podatkov, iz katerih bi bilo mogoče izvedeti več o zgodovini tamkajšnjih slovenskih izseljencev. Znano je le, da je v 80-ih letih 20. stoletja na območju okraja živelo še okrog 20 oseb slovenskega porekla.¹⁸⁷ Iz splošno znanih dejstev zgodovine slovenskega izseljenstva v Kaliforniji lahko tudi sklepamo, da so se posamezni Slovenci v drugi polovici 19. stoletja naselili tudi v drugih rudarskih krajih Kalifornije, kot na primer v kraju **Angelos Camp** ob vzhodni Sierre

¹⁸² Parish Historical Report za Church of Nativity, 14. januarja 1974. ANSF-CN.

¹⁸³ *Church of the Nativity of Our Lord*, let. 33, št. 44. San Francisco, 16. novembra 1997, str. 1.

¹⁸⁴ *Duties and Instruction for the Manager. Slovenian Progressive Home*. Arhiv Slovenskega naprednega doma v San Franciscu; *Rental Contract for the Slovenian Progressive Home*. ASND-SF.

¹⁸⁵ *Slovenian Independence Day*. Arhiv Slovenskega progresivnega doma v San Franciscu; A Salute to the Slovenian People of the San Francisco Bay Area and a Celebration of the First Anniversary of the Independence of Slovenia. ASND-SF.

¹⁸⁶ Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji...*, 73.

¹⁸⁷ Allen - Turner, *We the People ...*, 232.

Nevade, kjer naj bi delali v rudniku zlata.¹⁸⁸ Očitno je šlo v tem obdobju le za posamične priselitve, zato tudi (z izjemo nekaterih redkih pripovedi, ki sta jih kasneje zabeležila Zavertnik in Fabianova) ni na razpolago pisanih virov, ki bi nam pomagali podrobneje osvetliti zgodovino prvih slovenskih priseljencev.

Več podatkov je na razpolago šele iz obdobja po letu 1880, ko se je v San Franciscu izoblikovala prva pomembnejša slovenska naselbina v Kaliforniji. Verjetno v istem obdobju (vsekakor pa že pred začetkom 20. stoletja) so se pričeli Slovenci naseljevati tudi v drugih okoliških naseljih. Nekaj slovenskih priseljencev se je v teh krajih verjetno naselilo zaradi ugodnih pogojev za kmetijstvo, nekaj po potresu, ki je opustošil San Francisco leta 1906, nekaj pa jih je verjetno pritegnila tudi industrija, ki se je pričela v teh krajih razvijati spričo omejenih prostorskih možnosti v San Franciscu. Nekatere od teh je v knjigi *Amerika in Amerikanci* opisal že Jurij Trunk. Po Trunkovih navedbah naj bi takrat največ Slovencev izven San Franciscu živelo v kraju **Crockett** (okrog 25 km severovzhodno od San Franciscu ob zalivu San Pablo). Kot je zapisal, so »Slovenci ... prišli sem okrog l. 1897 iz Semiča. Zdaj (leta 1910/11 - op. M.K.) ima 12 družin lastne domove; duš je nad 50. Zaposleni so v topilnicah za zlato in srebro ... Društvo sv. Jožefa št. 14 J.S.K.J. ima 45 članov...«¹⁸⁹

Iz relativno nizke zaporedne številke društva lahko sklepamo, da je bila slovenska skupnost v Crockettu ena najstarejših ob tihomorski obali (že leta 1901 je štelo društvo 17 članov).¹⁹⁰ Po razpoložljivih podatkih naj bi društvo imelo največ članov leta 1907 (skupaj 65),¹⁹¹ kar se sklada s predvidevanji, da se je po potresu leta 1906 priselilo iz San Franciscu kar precej Slovencev. Kasneje je z upadanjem števila članstva (leta 1920 naj bi bilo v društvo včlanjenih še 26 oseb)¹⁹² verjetno upadalo tudi število Slovencev v tem naselju. Predvidevamo lahko, da so se mnogi verjetno preselili nazaj v San Francisco, potem ko so obnovili v potresu poškodovana ali porušena bivališča. Kljub vsemu je društvo delovalo še v 30-ih letih 20. stoletja. Po navedbah Ivana Mladinea so društvo vodili: Bernabič (?), predsednik), Frank Gregorič (blagajnik) in Michael Nemanič (tajnik).¹⁹³

Poleg Crocketta so se Slovenci naselili tudi v drugih naseljih v širši okolici San Franciscu. Tako že Trunk omenja, da so živeli »Slovenci ... še v krajih Oakland, Alameda, Richmond, San Jose...«¹⁹⁴ Največ jih je živelo v mestu **Oakland** (na vzhodni strani zaliva San Francisco), kjer je že v začetku 30-ih let 20. stoletja delovalo društvo »*Land of Palms*« št. 594 *SNPJ*, ki je poslovalo v angleškem jeziku, vodili pa so ga Anton Tomšič (predsednik), Frank Slaby (tajnik) in Anton Gersich (blagajnik).¹⁹⁵ Sredi 30-ih let pa so bili v vodstvu društva N. Stokovič (predsednik), Catherine Slaby (blagajničarka) in Frank Slaby (tajnik).¹⁹⁶ Društvo je pod vodstvom Marka Russa delovalo še v 80-ih letih 20. stoletja.¹⁹⁷ Kar nekaj Slovencev je živelo tudi v **Richmond**, kjer je pred drugo svetovno vojno

¹⁸⁸ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 466; Zavertnik, *Ameriški Slovenci ...*, 268.

¹⁸⁹ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 466.

¹⁹⁰ Friš, *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev ...*, 296.

¹⁹¹ Prav tam, 296.

¹⁹² Prav tam, 296.

¹⁹³ Mladineo, *Narodni adresar ...*, 53.

¹⁹⁴ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 466.

¹⁹⁵ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanov u Kaliforniji. *The Slavonic Pioneers of California...*, 99.

¹⁹⁶ Mladineo, *Narodni adresar ...*, 73.

¹⁹⁷ Cecilia Dolgan, *Slovene National Directory*, str. 53.

delovalo tudi društvo »*Delavska Sloga*« št. 638 *SNPJ*. V začetku 30-ih let so društvo vodili George Barich (predsednik), Anton Schukle (tajnik) in Andrew Bartulovich (blagajnik),¹⁹⁸ sredi 30-ih let 20. stoletja pa Anton Schukle (predsednik), Joseph Ružič (blagajnik) in Andrija Bartulović (tajnik).¹⁹⁹

Ob zgoraj naštetih krajih, ki jih je v svoji knjigi omenil tudi Zavertnik,²⁰⁰ je potrebno omeniti še mesta **San Mateo, San Jose, Los Gatos in Cupertino**, kjer so se prvi Slovenci naselili po potresu v San Franciscu leta 1906, največ pa v letih po drugi svetovni vojni. Šlo je za prebivalce iz slovenske naselbine na »Kranjskem hribu« v San Franciscu, od koder so se izseljevali zaradi gradnje avtoceste št. 101, ki je to tradicionalno slovensko naselbino razdelila na dva dela.²⁰¹ Slovensko prebivalstvo se je v teh krajih ohranilo vse do danes. Tako je po podatkih Allena in Turnerja živelo v 80-ih letih 20. stoletja v okraju San Mateo (mesto San Mateo ter okoliška naselja) 120 oseb slovenskega porekla, v okraju Santa Clara (mesta San Jose, Los Gatos, Cupertino itd.) pa 131 oseb.²⁰² Ker so nekateri od omenjenih krajev oddaljeni od San Francisca tudi več kot 80 km, so tamkajšnji prebivalci ustanovili svoje bratsko podporno društvo – *društvo št. 241 Ameriške bratske zveze* v Los Gatosu, ki deluje še danes (tajnica društva je v 80-ih letih 20. stoletja bila Katherine Stout).²⁰³

Poleg širše okolice San Francisca so se Slovenci do konca drugega desetletja 20. stoletja naselili tudi v nekaterih mestih ob obali Tihega oceana ter v široki dolini rek Sacramento in San Joaquin. Tako Zavertnik in Fabianova že konec 20-ih oziroma na začetku 30-ih let 20. stoletja omenjata Slovence v obalnih mestih **Eureka, Samoa, Crescent City**, v priobalnem pasu pa tudi v **Sebastopolu in Calpelli**. Šlo je za manjša mesta severno od San Francisca, kjer so se posamezni slovenski izseljenci spričo ugodnih naravnih razmer ukvarjali v glavnem s kmetijstvom in vinogradništvom,²⁰⁴ nekaj pa je bilo tudi obrtnikov. Tako je po podatkih Ivana Mladinea sredi 30-ih let v Eureka imel svojo avtomehanično delavnico Mate Smrekar.²⁰⁵ Z izjemo Sebastopola (okrog 90 kilometrov severno od San Francisca), kjer naj bi sredi 20-ih let živelo okrog 120 Slovencev, je bilo število Slovencev v drugih omenjenih naseljih zanemarljivo.²⁰⁶

Več Slovencev se je naselilo v široki dolini rek Sacramento in San Joaquin, kjer Zavertnik in Fabianova navajata mesta **Grass Valley, Sheridan, Roseville, Sacramento, Big Creek, Fresno** in Portersville (pravilno: **Porterville**). Tudi na teh območjih se je večina Slovencev (vsaj v prvih desetletjih 20. stoletja) ukvarjala s kmetijstvom. Tako na primer Trunk piše, da se je v **Portersvillu** (!?), okrog 320 km jugozahodno od San Francisca, »nekaj slovenskih farmerjev ... naselilo že pred 17 leti (okrog leta 1895 - op. M.K.); tedaj je bila zemlja še cena (sic!), ker je še niso namakali. Pečali so se bolj z živinorejo; zdaj jo namakajo in so dolino izpremenili v pravi vrt...«²⁰⁷ Tudi v **Fresnu** (okrog 80 km severno od

¹⁹⁸ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanov u Kaliforniji..., 100.

¹⁹⁹ Mladineo, *Narodni adresar* ..., 76.

²⁰⁰ Zavertnik, *Ameriški Slovenci* ..., 268.

²⁰¹ Klemenčič, *Jurij Trunk* ..., 405.

²⁰² Allen - Turner, *We the People* ..., 232.

²⁰³ Dolgan, *Slovene National Directory* ..., 35.

²⁰⁴ Zavertnik, *Ameriški Slovenci* ..., 268; Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji*..., 75.

²⁰⁵ Mladineo, *Narodni adresar* ..., 58.

²⁰⁶ Zavertnik, *Ameriški Slovenci* ..., 268; Fabian, *Zgodovina Slovencev v Kaliforniji*..., 75.

²⁰⁷ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, 466.

Porterville) so se Slovenci ukvarjali s kmetijstvom. V tem kraju naj bi imel »rojak g. Štefančič ... krasen vinograd, kjer so zaposleni sami Slovenci...«²⁰⁸

Najpomembnejša slovenska naselbina na tem območju se je razvila v mestu **Grass Valley** (okrog 90 km severovzhodno od Sacramenta), kjer sta pred prvo svetovno vojno delovali dve podporni društvi. *Društvo št. 147 SSPZ* je bilo ustanovljeno junija 1917. V začetku 30-ih let je imelo 23 članov, vodili pa so ga Peter Christman (predsednik), Louise Petach (tajnica) in Frank Petach (blagajnik).²⁰⁹ Nekaj let kasneje (sredi 30-ih let 20. stoletja) pa so društvo vodili P. Christman (predsednik), Frank Petach (blagajnik) in Louise Petach (tajnica). Društvo »*Golden Valley*« št. 745 *SNPJ* so sredi 30-ih let vodili Mary Moneta (predsednica), Frank Dolinar (blagajnik) in Alice Astesana (tajnica).²¹⁰ Ker je v začetku 80-ih let 20. stoletja v mestu in okolici še vedno živelo 115 prebivalcev slovenskega porekla,²¹¹ je svoje aktivnosti ohranilo tudi društvo »*Golden Valley*« št. 745 *SNPJ*. Ob tem je potrebno poudariti, da je bila tajnica še vedno Alice Astesana.²¹²

Svoje podporno društvo (*Društvo št. 549 SNPJ*) so imeli tudi Slovenci v **Sacramentu**. Na začetki 30-ih let 20. stoletja so vodilne funkcije v društvu opravljali Mate Bartolac (predsednik), Dragan Leka (tajnik) in Marko Radakovich (blagajnik),²¹³ nekaj let kasneje pa Tony Radman (predsednik), Mike Cankovič (blagajnik) in Alec Uzelac (blagajnik).²¹⁴ Čeprav naj bi v 80-ih letih 20. stoletja po podatkih Allena in Turnerja živelo v Sacramentu in okolici še vedno okrog 80 prebivalcev slovenskega porekla,²¹⁵ pa društvo takrat ni bilo več aktivno. V mestu je deloval edino slovenski harmonikarski orkester »Northern California Button Box Club«, ki ga je vodil Mel Preszler.²¹⁶

V ostalih naseljih, ki jih omenjata Zavertnik in Fabianova (**Roseville** in **Sheridan** v okraju Placer ter **Big Creek** v okraju Fresno), je živelo le nekaj Slovencev, o katerih ni na razpolago pisnih virov. Kaj več bi lahko zvedeli o njih le, če bi pregledali podatke ameriških ljudskih štetij za leto 1910 in 1920, ki so v obliki mikro-filmov na razpolago pri zveznem statističnem uradu (Bureau of the Census). Podobno velja tudi za večino drugih krajev, kjer so se Slovenci naselili le v manjšem številu in o katerih ni nobenih pisnih virov.

Glede na časovno razporeditev naseljevanja Slovencev v Kaliforniji predstavljajo zgoraj omenjeni kraji severne in srednje Kalifornije območje najstarejše poselitve Slovencev v tej zvezni državi. Večina, če ne celo vsi kraji, so bili bolj ali manj povezani s San Franciscom, ki je predstavljal središče slovenske poselitve vse do druge svetovne vojne. Po njej se je središče slovenske poselitve premaknilo na jug Kalifornije – v Fontano in Los Angeles ter nekatera okoliška naselja.

Mesto **Fontana**, ki leži v okraju San Bernardino, okrog 70 km vzhodno od Los Angelesa, se je pričelo razvijati šele po letu 1920. O nastanku mesta je Mario Pillepich zapisal:

»Pred tem je bilo to ozemlje gola puščava, pokrita s kupi kamenja ..., na kateri so rasle le

²⁰⁸ Prav tam, 466.

²⁰⁹ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanova u Kaliforniji..., 101.

²¹⁰ Mladineo, *Narodni adresar* ..., 60.

²¹¹ Allen - Turner, *We the People* ..., 232.

²¹² Dolgan, *Slovene National Directory* ..., 35.

²¹³ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanova u Kaliforniji..., 99.

²¹⁴ Mladineo, *Narodni adresar* ..., 77

²¹⁵ Allen - Turner, *We the People* ..., 232.

²¹⁶ Dolgan, *Slovene National Directory* ..., 35.

puščavske rastline. Ker je bila tako brez vrednosti, te dežele niti niso zarisali na zemljevide prvih priseljencev.

Fontana se je začela razvijati okoli leta 1924 na pobudo privatnega podjetja Fontana Farm Company, ki je po zelo nizkih cenah nakupilo tisoče akrov (1 akre = 0,4 ha - op. M.K.) zemlje, jo očistilo velikega kamenja in zravnalo ter napeljalo vodo iz doline Lytle Creek ob vznožju gorovja Sierra Madre... Nato so na okoli ... zasadili evkaliptova drevesa za zaščito pred vetrom, v notranjosti pa oranže, limone in grapefruit. Na mnogih kmetijah so zgradili hleve za rejo kokoši in zajcev ... in v vsej državi največji ranč za svinjerejo...

Ljudi, ki so prišli v Fontano in si tam kupili kmetije, je privabilo obširno oglaševanje v časopisih in brošurah, ki so preplavili vse Združene države in Kanado in v katerih so prvi Fontančani opisovali v besedi in sliki ugodno podnebje ter srečno in uspešno življenje tistih, ki bodo tu kupili zemljo. Zato so mnogi prišli, kupili zemljo in ustanovili kmetije...²¹⁷

Lepim obljubam o velikem dobičku ter lahkem življenju so verjeli tudi mnogi Slovenci, ki jih je predstavnik »Fontana Farm Company« pregovoril k naselitvi v ta kraj. Predstavnik omenjene družbe, ki naj bi se po navedbah Pillepicha pisal List in naj bi govoril tudi slovenščino, je obiskoval številne slovenske naselbine na vzhodu Združenih držav in nago-varjal Slovence k selitvi v Fontano. Tako naj bi se v letih 1924–1930 kar precej Slovencev odločilo za to dejanje. Vendar so tisti, ki so v Fontani kupili kmetije, hitro spoznali, da slabo rodovitna zemlja ne bo nudila tako opevanega lahkega življenja. Predvsem izdatki namakanja, ki je bilo nujno spričo (pol)puščavskega podnebja, in umetnega gnojenja so bili tako visoki, da so s prodajo sadja kmetije pokrili komaj polovico izdatkov. Zato so nekateri pričeli gojiti tudi živino, mnogi so se zaposlili kot delavci ali pa so ustanovili lastna podjetja (trgovine, gostinske lokale, bencinske črpalke itd.).²¹⁸

Razmere za zaposlitev so se izboljšale leta 1943, ko je podjetje »Kaiser Steel Company« zgradilo veliko jeklarno, ki je še sredi 60-ih let 20. stoletja nudila zaposlitev okrog 10.000 delavcem. Ker je predvsem v začetnem obdobju obratovanja jeklarna potrebovala številne izkušene jeklarje, ki jih v Fontani takrat ni bilo, so se priselili številni delavci iz železarskih območij iz okolice Pittsburgha, Buffala, Chicaga in Calumeta. Med njimi je bilo tudi nekaj Slovencev.

Iz zgoraj navedenega je razvidno, da so se Slovenci v Fontani naseljevali v dveh obdobjih: ob koncu 20-ih letih 20. stoletja, ko se je priseljevalo v glavnem agrarno prebivalstvo, in v 40-ih letih, ko so se priseljevali jeklarski delavci. Omeniti je potrebno tudi številne upokojevence, ki so se v Fontano preselili zaradi zdravju blagodejnega suhega podnebja. Tako naj bi sredi 60-ih let živelo v Fontani in njeni okolici okrog 3000 jugoslovanskih priseljen-cev. Večina naj bi bila Slovencev, precej pa je bilo tudi Hrvatov in Srbov. Kot je zapisal Pillepich, »večine teh ljudi ne moremo smatrati za prave izseljence. Nekateri so v resnici prišli iz dežel današnje Jugoslavije, pa so se najprej naselili v vzhodnih državah in se šele kasneje preselili v Fontano. Za njimi pa so prišli tudi v Ameriki rojeni sinovi in hčere...«²¹⁹

Slovenci, ki so se v velikem številu naselili v Fontani, so se hitro organizirali na družbenem področju. Tako so že nekaj let po naselitvi ustanovili društvo št. 723. SNPJ, ki sta ga v začetku 30-ih let 20. stoletja vodila Albina Pečnik in Frank Russ,²²⁰ nekaj let

²¹⁷ Mario Pillepich, Jugoslovanski izseljenci v Fontani, Calif. Slovenski izseljenski koledar 15 (1968). Ljubljana 1967, str. 311-312.

²¹⁸ Prav tam, 312.

²¹⁹ Prav tam, 314.

²²⁰ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanova u Kaliforniji..., 100.

kasneje pa Stanley Potepan (predsednik), Joseph Richtar (blagajnik) in Mary Pickl (tajnica).²²¹ Na eni od svojih sej so se že leta 1929 odločili za gradnjo svojega narodnega doma. Dom, ki so ga zgradili na Cypress Street v središču mesta in ga imenovali *Slovene Hall* je kmalu postal premajhen, zato so ga bili že čez nekaj let primorani povečati. Dom, ki je bil s prostovoljnim delom članov zgrajen na zemljišču, ki sta ga društvu darovala Tony in Anna Hochevar, ima več sob in dvoran (največja med njimi sprejme okrog 300 ljudi). Gostje tega narodnega doma so bili številni ugledni ljudje iz domovine in tujine. Tako je dom večkrat gostil slikarja Božidarja Jakca, pisatelja Louisa Adamiča in Antona Ingoliča, Slovenski oktet itd.²²² *Slovene Hall* deluje še danes in ob osamosvojitvi Slovenije je avtorja teh vrstic oktobra 1991 ob priliki predavanja o Sloveniji in Slovencih pričakalo okrog 200 poslušalcev.

Leta 1959 so vodilni člani *SNPJ* (Frank Alesh in Minka Alesh, ki sta takrat že živela v Fontani, ter Peter Benedict, ki je takrat živel v El Cajunu) pričeli v bližini narodnega doma (prav tako na Cypress Street) tudi z gradnjo doma upokojencev. Dom, ki ga je vodila *Slovenian Rest Home Association*, je deloval do leta 1993. Od srede 80-ih let dalje je v njem bivalo le malo Slovencev (3 ali 4), medtem ko so bili ostali stanovalci neslovenskega porekla. Leta 1993 so dom prodali, izkupiček od prodaje (okrog 100.000 ameriških dolarjev) pa so namenili *Slovenski ženski zvezi* oziroma njenemu fondu za šolnine. Frank Vidergar je bil od leta 1992 dalje zadnji predsednik odbora *Slovenian Rest Home Association*, v obdobju 1995-2000 pa se je z uradom kalifornijskega državnega pravobranilca pogajal o načinu izplačila denarja eni od slovenskih organizacij.²²³

V 60-ih letih 20. stoletja je odbor *Slovenskega narodnega doma SNPJ* kupil še eno poslopje, ki je bilo namenjeno delovanju mladinskega odseka – *SNPJ Youth Circle št. 70*, ki ga je v 80-ih letih vodila Mary Vidergar.²²⁴

Z naraščanjem števila slovenskih izseljencev so se v Fontani nastajala tudi druga društva in organizacije. Tako so maja 1944 ustanovili še *Društvo sv. Jožefa*. Poleg pobudnika Franka Horzna so bili ustanovitelji društva še Cecilia Horzen, John in Mary Zdravje, Frank Sterbentz, Frank Sternad ter John in Gertrude Rupert. Člani prvega odbora društva so bili John Zdravje (predsednik), Frank Sterbentz (podpredsednik), Frank Horzen (tajnik, blagajnik) in Gertrude Rupert (zapisničarka). Društvo se je združilo s *KSKJ* oziroma z *Kranjsko-slovensko katoliško jednoto* in dobilo številko 253. V začetku leta 1952 je imelo 77 članov. Članstvo se je kasneje potrojilo, v zadnjih desetletjih pa počasi upada.²²⁵ Člani društva so maja 1955 pričeli na pobudo Johna in Gertrude Rupert z gradnjo svojega lastnega narodnega doma, ki je bil zgrajen avgusta 1957.²²⁶ Dom na Arrow Street, ki so ga zgradili s prostovoljnim delom in so ga na kratko poimenovali *KSKJ Hall*, deluje še danes, tako kot tudi društvo št. 253, ki se je med tem preimenovalo v društvo »*St. Joseph*« št. 253 *KSKJ*. V 80-ih letih 20. stoletja je bila tajnica društva, ki je imelo svoj sedež na Madrone Streetu, Cynthia Horzen.²²⁷

²²¹ Mladineo, *Narodni adresar* ..., 58.

²²² Pillepich, *Jugoslovanski izseljenci v Fontani*..., 313-314.

²²³ Intervju s Frankom Vidergarjem.

²²⁴ Dolgan, *Slovene National Directory* ..., 56.

²²⁵ Alvina Horzen, *100 Years of Strength through Unity. The History of the American Slovenian Catholic Union 1894-1994*. Joliet 1994, str. 151-153; S.M., *Short History of St. Joseph's Society No. 253, KSKJ Fontana, California. Souvenir Program for the Grand Opening of the new Fontana KSKJ Lodge Hall*. Fontana 1956.

²²⁶ S.M., *Short History of St. Joseph's Society No. 253*...

²²⁷ Dolgan, *Slovene National Directory* ..., 56.

Kasneje so svoje društvo ustanovile tudi slovenske izseljenke iz Fontane – *Društvo št. 100 Slovenske ženske zveze /Slovenian Women's Union/*, ki ga je v 80-ih letih 20. stoletja vodila Rosemary Mlakar.²²⁸

Poleg društev bratskih podpornih organizacij so v Fontani delovala še nekatera druga društva ter organizacije. Med njimi je potrebno omeniti zlasti harmonikarski orkester *Fontana Slovene Button Box Club*, ki je bil ustanovljen leta 1972, v 80-ih letih pa deloval pod vodstvom Josepha C. Umeka ml.²²⁹ Poleg tega sta slovenske izseljence iz Fontane združevala še *Fontana Slovene Pensioners Club* in *Fontana Slovene Women's Club*. Oba sta bila aktivna tudi v 80-ih letih 20. stoletja.²³⁰

Ker je bila slovenska skupnost v Fontani po drugi svetovni vojni ena večjih etničnih skupnosti, so se nekateri tamkajšnji Slovenci uveljavili tudi v družbenem življenju mesta. Med njimi velja na prvem mestu omeniti Rudija Gazvodo (lastnik trgovine z avtomobili), ki je v letih 1952-54 prišel v zgodovino kot prvi župan Fontane, potem ko je bila inkorporirana kot mesto.²³¹ Župan mesta je bil v letih 1974-82 tudi Frank Horzen (šef obrata v tamkajšnji jeklarni in podpredsednik KSKJ).

V življenju mesta so se uveljavili tudi nekateri drugi posamezniki slovenskega porekla. Tako je na primer »*Leonard Zagorc, trgovec s kmetijskim orodjem in bencinom, ... postal prvi župan v mestu Barstow. ... En sin pionirja Antona Blatnika (je postal) poštni ravnatelj v mestu Cucamonga, drugi pa podpredsednik Ameriške nacionalne banke v San Bernardinu. ... Tony Germ, čigar oče je bil rudar v rudnikih premoga in železa v Biwabiku, Minnesota, ... je sedaj eden ... priljubljenih pravnih zastopnikov...*«²³²

Omeniti je potrebno tudi Franka Vidergarja, ki je bil do upokojitve leta 1994 vodja okrajnih uradov ameriške zvezne davčne službe za okraje San Bernardino in Orange. Vidergar je bil v letih 1975-89 tudi predsednik *Citizens Participation and Advisory Committee for the City of Fontana* - organizacije, ki se je ukvarjala z vprašanji izboljševanja življenjskih razmer v Fontani. Omenjena organizacija je v času svojega delovanja (14 let) prejela s strani ameriške administracije okrog 270.000 ameriških dolarjev letne subvencije. Le-to so porabili v glavnem za izgradnjo rekreacijskih površin (bazenov, parkov) ter za izboljšanje bivališč revnejšega prebivalstva.²³³

Kot ugledni meščani so se pojavljali tudi številni podjetniki, ki so – vsaj v prvih letih po drugi svetovni vojni – prevladovali med tamkajšnjimi slovenskimi izseljenci.

Čeprav je v zadnjih desetletjih »primat najpomembnejše slovenske naselbine« v Kaliforniji prevzel Los Angeles, pa predstavlja slovenska naselbina v Fontani še danes eno največjih slovenskih naselbin na ameriškem Zahodu. V začetku 80-ih let 20. stoletja je v Fontani še vedno živelo skoraj 250 oseb slovenskega porekla,²³⁴ pa tudi večina omenjenih društev in organizacij je bila še vedno aktivna.

Kot je bilo že omenjeno, je v zadnjih desetletjih največ Slovencev živelo v **Los Angelesu**. Mesto in njegova okolica, ki sta nudila številne možnosti zaposlitve, sta prve slovenske priseljence privabila že v prvih letih 20. stoletja. Njihovo število je nato hitro

²²⁸ Prav tam, 30.

²²⁹ Prav tam, 3.

²³⁰ Prav tam, 61.

²³¹ Pillepich, *Jugoslovanski izseljenci v Fontani...*, 315.

²³² Prav tam, 314-315.

²³³ Intervju s Frankom Vidergarjem.

²³⁴ Allen - Turner, *We the People ...*, 232.

narščalo in po podatkih ljudskega štetja leta 1920 je v Los Angelesu in bližnji okolici živelo že okrog 1.270 priseljencev s slovenskim maternim jezikom.²³⁵ Tako ni nič nenavadnega, da je že v začetku 30-ih let v mestu delovalo nekaj društev bratskih podpornih organizacij. Po podatkih Fabianove naj bi bila tedaj v mestu tri slovenska društva (*Društvo »Priroda« št. 462 SNPJ, Društvo št. 124 SSPZ ter Društvo št. 234 SSPZ*).²³⁶ Do leta 1935 sta bili ustanovljeni še dve društvi *SNPJ* in sicer št. 615 in št. 743.²³⁷

Društvo »Priroda« št. 462 SNPJ so na začetku 30-ih let vodili Joe Jukl (predsednik), Frank M. Granchan (tajnik) in John Pisceovich (blagajnik),²³⁸ sredi 30-ih let pa Milan Milkov, (predsednik), Tomo Ružič (blagajnik) ter Božica M. Ružič (tajnica).²³⁹ *Društvo št. 615 SNPJ*, ki je bilo ustanovljeno sredi 30-ih let 20. stoletja, so vodili Mary Krušlin (predsednica), Frances Ravnjak (blagajničarka) in Frank Hrastar (tajnik), *društvo št. 743 SNPJ*, ki je poslovalo v angleškem jeziku, pa John Jesky (predsednik), Helen Grachan (blagajničarka) in Frank M. Grachan (tajnik).²⁴⁰ *Društvo št. 124 SSPZ*, ki je bilo ustanovljeno aprila 1912 in je v začetku 30-ih let štelo okrog 60 članov, sta vodila Frank Miloševich (predsednik) in Frank Zagorc, ki je opravljal tajniška in blagajniška dela.²⁴¹ Sredi 30-ih let, ko je postal Zagorc predsednik, je dela blagajničarke in tajnice opravljala Anna Zagorc.²⁴² *Društvo št. 231 SSPZ*, ki je poslovalo v angleškem jeziku, je bilo ustanovljeno julija 1931 in je štelo okrog 20 članov. Na začetku sta društvo vodila Joseph Parkel (predsednik), Andrew Krajczer (blagajnik in tajnik), sredi 30-ih let 20. stoletja pa predsednik Peter J. Besselo ter tajnik in blagajnik Joe Parkel.²⁴³

Tudi nekateri slovenski izseljenci iz Los Angelesa so dosegli velik ugled. Med njimi je potrebno omeniti zlasti zdravnika dr. Paula in dr. Vincenta Arnericha.²⁴⁴

Čprav je pričelo število Slovencev v mestu počasi nazadovati (mnogi so se izselili v okoliška, v glavnem letoviška naselja), naj bi v okraju Los Angeles v začetku 80-ih let še vedno živelo več kot 500 oseb slovenskega porekla (največ v vsej Kaliforniji).²⁴⁵ Vzporedno z upadanjem števila Slovencev so prenehala z delovanjem tudi nekatera prej omenjena društva. Tako sta v 80-ih letih 20. stoletja delovali le še *Društvo št. 615 SNPJ* (sekretarka Emily Goyeneche)²⁴⁶ in *mladinski odsek SNPJ Youth Circle št. 65*, ki ga je vodil Jean Koci.²⁴⁷ Obe organizaciji sta poslovali v angleškem jeziku.

Kot smo že omenili, se je precej prebivalcev izselilo v okoliške, zlasti letoviške kraje. Tako je na primer v naseljih, ki ležijo v okraju Orange (npr. Long Beach), v 80-ih letih živelo okrog 120 prebivalcev slovenskega porekla, še več (skoraj 150) pa v sosednjem okraju San Diego,²⁴⁸ kjer v mestu **El Cajon** (nekaj kilometrov vzhodno od San Diega) še danes deluje društvo *»Valleyites« št. 784 SNPJ* (sekretar Woodrow Bole).²⁴⁹

²³⁵ Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji ...*, 68.

²³⁶ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanova u Kaliforniji..., 99-101.

²³⁷ Mladineo, *Narodni adresar ...*, 64.

²³⁸ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanova u Kaliforniji..., 99.

²³⁹ Mladineo, *Narodni adresar ...*, 64.

²⁴⁰ Prav tam.

²⁴¹ Popis saradnika jugoslavenskih potpornih ustanova u Kaliforniji..., 101.

²⁴² Mladineo, *Narodni adresar ...*, 64.

²⁴³ Prav tam.

²⁴⁴ Mladineo, *Narodni adresar ...*, 67.

²⁴⁵ Allen - Turner, *We the People ...*, 232.

²⁴⁶ Dolgan, *Slovene National Directory ...*, 53.

²⁴⁷ Dolgan, *Slovene National Directory ...*, 56.

Slovenci v južni Kaliforniji so bili v letih 1991/92 aktivni tudi v propagandni borbi za priznanje Slovenije kot samostojne in neodvisne države. Med njimi je potrebno ponovno omeniti Franka Videgarja, ki je bil takrat regionalni podpredsednik SNPJ in je skupaj s pripadniki tamkajšnje hrvaške skupnosti organiziral protestne shode v centru Los Angelesa; na njih so udeleženci izražali zahtevo po priznanju neodvisnosti Republike Slovenije s strani Združenih držav. V okviru omenjenih prizadevanj velja omeniti še Marka E. Ryavca, ki je svoje znanje »profesionalnega lobista« uporabil tudi za to, da je skupščina mesta Los Angeles že julija 1991 sprejela posebno resolucijo v podporo neodvisnosti Slovenije in Hrvaške; besedilo resolucije je tudi sam sestavil.²⁵⁰

Seveda so bili posamezni Slovenci v preteklosti naseljeni in živijo še danes tudi v številnih krajih, ki v tem pregledu niso imenovani, zlasti v krajih širše okolice San Francisca in Los Angelesa. Samo za primerjavo: v 80-ih letih 20. stoletja so bili Slovenci naseljeni v 35 od 58 kalifornijskih okrajev.²⁵¹

S u m m a r y

On the History of Slovene Settlements in California

Matjaž Klemenčič

In the article the author deals with the history of the Slovene settlements in California (San Francisco, Fontana, Los Angeles etc.) from the mid 19th century until the 1990's. The history of the settlements in historical and geographical framework, history of the Slovene immigrant organizations (fraternal organizations, church organizations and Slovene National Homes) is described.

The author also treats the history of Slovene entrepreneurs in the above mentioned Slovene immigrant settlements in California as well as factories in which Slovene workers found their workplace.

Special emphasis is given to the religious life and the history of the Slavic Church of Nativity. History of Slavic Catholic parish in San Francisco represents an important part of the history of Slovenes who lived in San Francisco because until Rev. Vital Vodušek died in 1973 it represents not only religious but also cultural center of the Slovenes on the West coast in the United States.

Slovenes of California were also very active at the crossroads of the nineties when they reacted to the events in the old homeland and demanded the U.S. recognition of Slovenia as an independent state.

The Slovene settlements in San Francisco, Fontana and Los Angeles exist even today. Slovenes found their homes in the circle of 100 miles but they still today attend meetings in Slovene Progressive Home in historic settlement on »Kranjski hrib« in San Francisco as well as in Slovene SNPJ Hall in Fontana.

²⁴⁸ Allen - Turner, *We the People ...*, 232.

²⁴⁹ Dolgan, *Slovene National Directory ...*, 60.

²⁵⁰ Matjaž Klemenčič, Immigrant communities and the establishment of new states in East-Central Europe: the case of the Slovenians in North America. V: Kaliterna Ljiljana (ur.): *Srednjeeuropska emigracija i nove demokracije*, (Društvena istraživanja 7, št. 1-2). Zagreb 1998, str. 68. Prim. tudi: isti, Izseljenske skupnosti in ustanavljanje novih držav v vzhodni Srednji Evropi: primer Slovencev. *Zgodovinski časopis*, let. 50/1996, št. 3 (104) in 4 (105), posebej str. 406.

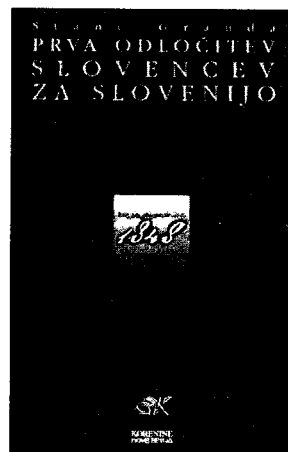
²⁵¹ Allen - Turner, *We the People ...*, 232.

Stane Granda

PRVA ODLOČITEV SLOVENCEV ZA SLOVENIJO

Po letu 1848, pomladi narodov, so Slovenci prvič množično pokazali, da hočejo živeti v skupni upravni enoti. Tega leta so zahtevali združeno Slovenijo in še marsikaj, zahteve pa izražali v peticijah, ki so jih sestavljali najzavednejši in najbolj razgledani izobraženci. Obravnaval naj bi jih dunajski parlament in odobril novo upravno organiziranost cesarstva, tako da bi se dežele z večinskim slovenskim prebivalstvom (razen Prekmurja in Beneške Slovenije) povezale v zaokroženo enoto. Po revolucionarnem vretju leta 1848 je v avstrijskem cesarstvu padel fevdalizem, napovedal pa se je čas demokracije in s tem večja svoboda za avstrijske narode.

Prav tem dogodkom je posvečena knjiga Staneta Grande *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*, ki vsebuje ne le obsežno avtorjevo študijo o programu Zedinjene Slovenije, ampak tudi 51 pol peticij s podpisi v podporo Združeni Sloveniji. Te peticije je avtor na Dunaju odkril šele leta 1991, saj so bile označene kot "slavonske" in jih slovensko zgodovinarje doslej ni poznalo. "Prizadevanje za združeno Slovenijo je imelo množično podporo. To ni bila stvar desetih, petnajstih izobražencev niti kakšnega ilegalnega odbora ali organizacije. O tem govorijo tisoči podpisov, med katerimi so številni uradno potrjeni, marsikje so navedene tudi priče." (Stane Granda, pogovor v *Magu*)

588 strani, trda vezava, Običajna cena: 13.500 SIT
Za bralce Zgodovinskega časopisa samo: 10.800 SIT

N A R O Č I L N I C A

Naročam knjigo

PRVA ODLOČITEV SLOVENCEV ZA SLOVENIJO

po ceni 10.800 SIT

Plačal bom:

po povzetju

v _____ obrokih (največ štirih).

Ta naročilnica zavezuje založbo in naročnika.

Informacije in naročila na telefon:

01 433 43 06, fax: 01 433 42 50,

e-mail: info@nova-revija.si.

Naslov: NOVA REVIIJA d.o.o.,

Dalmatinova 1, p.p. 1705, 1000 Ljubljana

Moj naslov: _____

Ime in priimek _____

_____

Ulica _____

Poštna številka _____

Kraj _____

EMŠO _____

Datum _____

Telefon _____

Podpis _____

Branko Marušič

Dopisovanje med Henrikom Tumo in Valentinom Pittonijem

Po smrti Carla Ucekarja (11.5.1902) je Valentino Pittoni postal »nesporni voditelj«¹ italijanske socialdemokratske stranke v avstrijskih deželah ob Jadranu (od kongresa v Trstu, januarja 1902, je nosila ime Partito operaio socialista in Austria, Sezione italiana-adriatica). Njegova politična osebnost je dozorela v kratkem času, med leti 1902 in 1905.² Med tržaškimi socialisti je bil teoretično najbolj pripravljen in pod njegovim »odličnim vodstvom«³ je stranka izkazovala velik družbeni vzpon. Konec leta 1903 je stranka ustanovila organizacijo konsumnih Delavskih zadrug (Cooperative operaie di Trieste, Istria e Friuli) s središčem v Trstu in poslovalnicami (skladišči, magazini) v mestu in na podeželju. Pittoni, ki je bil sekretar direkcije teh zadrug, je leta 1904 postal odgovorni urednik lista *Il Lavoratore*. Tri leta nato je bil izvoljen v dunajski državni zbor, ponovno leta 1911. Izvoljen je bil tudi v tržaški mestni svet (1909, 1913) in bil član predsedstva poslanskega kluba avstrijskih socialistov v dunajskem parlamentu.

V razlikovanju med »meščanskim iredentizmom« in »iredentizmom proletariata« je Pittoni zagovarjal slednjega, ker naj bi bil njegov temelj »povezava zatiranih narodov proti skupnemu zatiralcu za doseg končne emancipacije.«⁴ Tako je mogoče razumeti tudi njegova stališča do vprašanja Trsta, zlasti med dogajanji prve svetovne vojne, ko je še vedno sodil, da mora Trst postati popolnoma svobodno mesto pod mednarodnim patronatom. Tudi taki pogledi, pa tudi pogledi na vojno in njene zmagovalce, so ga zbližali z dr. Henrikom Tumo, ki je potrdil, da je bila izjava italijanskih in slovenskih socialistov na Primorskem iz aprila 1915 zgrajena na Pittonijevih in na njegovih premisah.⁵ Pittoni je imel prav zaradi tega veliko nasprotnikov, zlasti v italijanskem nacionalističnem taboru.

Med vojno se je ukvarjal predvsem z Delavskimi zadrugami. Pomladi 1916 je bil vpoklican v avstrijsko armado; po krajšem služenju se je zaradi bolezni vrnil v Trst. Po obnovitvi delovanja parlamenta je bil znova na Dunaju.

Po končani vojni se je vrnil v Trst, ki je tedaj živel v »radikalno spremenjenih razmerah«,⁶ kajti v tem času je tržaški socializem prevečala filoliberalna struja dr. Edmonda Puecherja. Pittoni se ni znašel, ne le zaradi nacionalističnega navdiha, ki ga je bilo veliko v socialistični stranki, temveč tudi zaradi revolucionarnega ekstremizma tretje internacionale. Sledila je »Pittonijeva likvidacija,« kot je zapisal v svojih spominih na tisti čas Aldo Oberdorfer.⁷ Prenehal je delovati pri redakciji časnika *Il Lavoratore*, pri stranki in pri Delavskih zadrugah. Maja 1920 se je preselil v Rim oziroma Milano, da bi se tu posvetil

¹ Marina Cattaruzza, *Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della Monarchia asburgica 1888-1915*. Manduria 1998, 58.

² Elio Apih, *Il socialismo italiano in Austria*. Saggi. Trieste 1991, 40.

³ Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, 292.

⁴ Elio Apih, o.c., 48.

⁵ Henrik Tuma, o.c., 410.

⁶ Giuseppe Piemontese, *Il movimento operaio a Trieste*. Milano 1974, 152.

⁷ *Il socialismo del dopoguerra Trieste*. Firenze 1922, 53.

Valentino Pittoni (okoli leta 1910)

socialističnemu združenstvu; občasno se je vračal v Trst. Od poletja 1923 je stalno živel na Dunaju, kjer je s pomočjo dunajskega župana, socialista Karla Seitza, nastopil službo v upravi dnevnika *Arbeiter Zeitung*. Na Dunaju je umrl 11. aprila 1933.

* * *

V dvojezičnem zborniku *Slovenski in italijanski socialisti na Primorskem 1900-1918: Socialisti sloveni e italiani nel Litorale* (Ljubljana-Trst 1979)⁸ je tržaški zgodovinar Elio Apih objavil nekaj gradiva iz zapuščine dr. Henrika Tume. Gradivo mu je oskrbel dr. Dušan Kermavner, ki naj bi bil Tumov osebni tajnik, kot Apih napačno navaja.⁹ Objavljeno gradivo vsebuje odlomke Tumovih pisem (koncept, kopiji) Valentinu Pittoniju (4.8.1916, 11.8.1916 in 29.5.1917), tri pisma Valentina Pittonija Tumi (pismo z 8.8.1916 v celoti, pismi z 16.8.1916 in 21.1.1917 v odlomkih) in odlomek pisma Valentina Pittonija uredniku časnika *Il Lavoratore* Giuseppeju Passigliju (junij ali julij 1916).

Ponovni pregled Tumove zapuščine (ZHT) je pokazal, da dopisovanje med Pittonijem in Tumo obsega 10 Pittonijevih dopisov (poleg treh omenjenih še sedem in sicer s 3.6.1917, 26.3.1918, 2.4.1918, 27.12.1919, 3.1.1920, 21.4.1920 in 14.9.1920) ter 13 Tumovih dopisov (poleg omenjenih še 10 drugih: 14.1.1917, 23.3.1918, 29.3.1918, 9.4.1918, 29.11.1919, 30.12.1919, 24.1.1920, 24.2.1920, 27.4.1920 in 9.12.1924). V celoti gre za triindvajset dopisov, vsi so napisani v italijanskem jeziku. Trije Tumovi dopisi (z dne 29.5.1917, 24.1.1920 in 24.2.1920)¹⁰ so bili v izvirmiku že objavljeni. Vsa korespondenca med Tumom in Pittonijem je v nadaljnjem objavljena v celoti - v slovenskem prevodu.

⁸ Posebni odtis iz: Prispевki za zgodovino delavskega gibanja 17/1979.

⁹ Alcuni documenti sull'opera di Tuma a Trieste (159-168); Nekaj dokumentov o Tumovem delovanju v Trstu (169-178).

Dr. Henrik Tuma (okoli leta 1918)

Objavljeno gradivo govori o namerah iz leta 1916 za ponovno izhajanje slovenskega socialističnega glasila *Zarja*, ki je izhajalo v Trstu od maja do septembra 1915; v celoti je izšlo 17 števil. Pisma poročajo o Tumovih prizadevanjih, da bi se za skupni nastop združili avstrijski socialisti (»avstrijska Internacionala«), o pripravah na stockholmsko konferenco pomladi in poleti 1917, kamor naj bi kot delegata odpotovala tako Pittoni kot Tuma. V bolj nepolitični del pa sodi njuno medsebojno korespondiranje o povezovanju socialističnega združenja v Trstu in na Kranjskem (Delavske zadruge–Cooperative operaie in Konsumno društvo za Slovenijo) in o njegovi ureditvi, zlasti po končani vojni. Objavljena pisma iz leta 1919 in 1920 govorijo tudi o zelo konkretnih problemih socialističnega združenja in socialističnega političnega gibanja po prvi svetovni vojni na Primorskem (v Julijski krajini).

Poleg že omenjene je Apih pripravil tudi objavo 19 Pittonijevih pisem iz let 1904–1922 različnim naslovnikom (Viktor Adler, *Il Lavoratore*, Augusto Avancini, Cooperative Operaie, Cesare Battisti, Silvio Pittoni, Cecilia Pittoni, Angelo Treves, Angelo Cabrini, Marina Pittoni) in pet Adlerjevih pisem Pittoniju.¹¹

¹⁰ Henrik Tuma, *Pisma. Osebnosti in dogodki (1893–1935)*. Ljubljana–Trst 1994, 340–341.

¹¹ E. Apih, *Il socialismo italiano in Austria. Saggi*. Udine 1991, 81–100.

1. Tuma piše Pittoniju¹²

4.8.1916

Cenjeni prijatelj!

Pred tedni me je na neki naši seji tov. Petejan¹³ presenetil s predlogom italijanskega odbora, da bi ponovno pričeli z izdajanjem časnika »Zarja«, ki bi se financiral s pomočjo denarja »Il Lavoratore«.

Ko je bila ljubljanska »Zarja« ob začetku vojne ukinjena, sem bil zelo srečen, vedoč, da se zaradi avstrijske cenzure ni mogoče primerno izražati. Ko so Petejan in tovariši pričeli list ponovno izdajati v Trstu, sem bil zelo gotov, da list zaradi različnih razlogov ne bo mogel dejansko vztrajati, ko bomo imeli 3-4 številke.

Tudi si nisem mislil, da se bo pred koncem vojne politično gospodarski položaj tako umiril, da bi mogli imeti demokratičen list. »Il Lavoratore«, po mojem urejajo dobro, kot je edino mogoče. In »Zarja« ne bi mogla biti boljša.

Kljub vsemu bi bil naklonjen sprejetju predloga italijanskih tovarišev, če ga obravnavam, rekel bi, z moralnega stališča. Bil sem vedno nasproten ostri razdelitvi stranke po narodnostih in sem vedno želel skupno delovanje v vseh vprašanjih. Gotovo Vam je znano, da smo Tuntar in Callini¹⁴ v Gorici ustvarili novo organsko ustanovo, to je skupen odbor iz obeh strank kot višji kontrolni organ in tudi kot organ, ki naj bi dajal pobude v temeljnih vprašanjih. Deloval je najbolje vse do vojne, brez najmanjših težav.

Po vojni je neizogibno tesno sodelovanje med Istro in Gorico in predvsem med obema tržaškima strankama. Skupna ustanova za oba časnika in z bodočim tretjim hrvaškim v Trstu bi bil prvi korak za realne stike. Prepričan sem tudi, da bi oba slovanska lista, ki bi imela skupno upravo z italijanskim listom, postala kmalu aktivna. Upam, da Vas s tem pismom ne nadlegujem pri Vašem miru v Hallu¹⁵ in da mi boste sporočili Vaše mnenje ne samo v povezavi z »Zarjo« na predlagani način, ampak tudi o skupni politični organizaciji na Primorskem, ki se more v naslednjem razširiti še na Dalmacijo.

Petejan je govoril, da bi začela »Zarja« s prvim septembrom. Ker je potrebno pripravljati pogoje, bi imel rad Vaš odgovor čimprej mogoče.

Spoštljivo pozdravljam

2. Pittoni piše Tumi¹⁶

Bad Hall 8.8.1916

Spoštovani tovariš!

Šele včeraj¹⁷ sem prejel Vaše zaželeno pismo z dne 4. avgusta¹⁸ in Vi ste v tem času gotovo že izvedeli moje mnenje o skorajšnjem izidu Zarje, mnenje, ki sem ga sporočil Passigliju¹⁹ z

¹² Pismo je ohranjeno v konceptu, na katerem ni naveden niti naslovnik niti pošiljatelj. O imenu naslovnika in o datumu pisma je mogoče sklepati na podlagi Pittonijevega pisma z dne 8. 8. 1916, na tem mestu objavljeno pod številko 2. Tumovo pismo je Apih (l.c., 163, 173) objavil v odlomku.

¹³ Josip Petejan (1883-1960) je bil odgovorni urednik *Zarje*, ki je izhajala v Trstu z vmesnim premorom od 1. maja do 19. septembra 1915. Ustanovitev novega socialističnega lista oziroma obnova izhajanja *Zarje*, o čemer sta si tudi dopisovala Tuma in Pittoni, se ni uresničila. Petejan je od septembra 1917 deloval v Ljubljani pri listu *Naprej. Il Lavoratore* je bil glasilo italijanske socialistične stranke v Avstrijskem primorju, izhajal je v Trstu od 20. februarja 1895. Izhajal je tudi med prvo svetovno vojno, od 26. julija 1915 tudi kot dnevnik z dvema izdajama.

¹⁴ Giuseppe Tuntar (1882-1940) in Alfredo Callini (1880-1954), italijanska socialista, pred prvo svetovno vojno sta v Gorici delovala pri okrajni bolniški blagajni.

¹⁵ V Bad Hallu pri Welsu (Zgornja Avstrija) je bil Pittoni na zdravljenju.

¹⁶ Pittonijevo pismo Tumi z dne 8. avgusta 1916 je bilo v celoti objavljeno v omenjenem Apihovem članku v izvirniku (l.c., 162-163) in v slovenskem prevodu (l.c., 172-173). Ker so se v tej objavi pojavile nekatere razlike med izvirnikom, je na tem mestu še enkrat objavljeno.

¹⁷ V Apihovi objavi: danes.

¹⁸ V Apihovi objavi: 4. april.

nalogo, da o tem obvesti slovenske in italijanske tovariše. V svojem pismu sem navedel tudi štiri predloge, za katere bi morali že vedeti.

Zelo hvaležen Vam bom, če mi boste sporočili na Dunaj (jutri od tu odpotujem) Vaše mnenje o vsem, kar sem razložil in predlagal.

Računam, da bom v Trstu 20. ali 21. avgusta in da bova imela priložnost sestaviti skupaj nekaj lepega.

Že več mesecev premišlujem o slovenskem socialističnem listu, toda nikoli nisem pomislil na kak listič, marveč na velik list, ki bi se mogel hitro razširiti med slovenskim delavstvom in postati dejavnik ljudskega mnenja v jugoslovanskem svetu.

Če doslej nisem imel priložnosti, da bi se pogovarjal s slovenskimi tovariši, razen kakega slučajnega omenjanja, je bilo to zato, ker sem mislil, da je še vedno čas. V glavi pa sem sestavil že ves načrt, ki bo, upam, v celoti po vaših željah.

Sedaj želim, da bi se čimprej je mogoče sestali predstavniki obeh strank, da bi razpravljali in sklepali. Upam, da mir že ni več tako neskončno daleč in sodim, da je potrebno storiti vse pravočasno. Gradim na predpostavki, da so bili in da bodo moji predlogi sprejeti.

Ker je znesek, ki je po mojem mnenju potreben, da z njim razpolagamo, mnogo večji od tistega, ki ga je predvidel politični odbor, boste tudi Vi zagotovo soglašali z mano, da morata obe strani med sabo skleniti najbolj jasne pogodbe, da bodo dale največje mogoče jamstvo za dober izid in za dosego naših skupnih namenov.

Naša dolžnost je, da uredimo stvar na način, da si naši dve stranki ne bosta ničesar očitali in da v naših najboljših skupnih namenih ne bodo mogli onemogočiti morebitnih bodočih vodstev, tako ene kot druge strani.

Kolikor bolj bomo previdni in oprezni ob ustanovitvi lista, toliko manj bodo mogoči bodoči nesporazumi in nesoglasja.

Zame je »conditio sine qua non«, da slovenski list ne nastane le kot pobuda slovenskih tovarišev na Primorskem, ampak s polnim in absolutnim sporazumom vseh slovenskih tovarišev. Sem popolnoma gotov, da bo do soglasja prišlo in predvidevam, da bo sporazum sprejet z navdušenjem. Toda dati moramo priložnost obema izvršnim odboroma, da razpravljata o projektu v vseh njegovih podrobnostih.

Če pa slučajno še niste bili obveščeni o tem, kar sem pisal Passigliju, Vas prosim, da si ogledate moje pismo,²⁰ tako mi boste prihranili dolgo ponavljanje.

O politični organizaciji se bova lahko izčrpno pogovarjala ob moji vrnitvi, ki ni več tako daleč. O potrebi nekega tesnejšega sodelovanja med socialisti različnih narodov sva v polnem soglasju. Na poti bomo naleteli na ovire različnih separatizmov, toda naši bomo dobro pot ne le za nas z juga, temveč za vse socialiste v Avstriji. Z bratskimi pozdravi!

V. Pittoni

3. Tuma piše Pittoniju²¹

11.8.1916

Cenjeni tovariši!

Najbolje bi bilo počakati na Vaš prihod v Trst, a naj mi je dovoljeno dati bolj natančen pismeni odgovor.

Zdi se, da je Vaše izhodišče nek gospodarsko politični vidik, ki domnevno potihoma spoznava tak rezultat vojne, iz katerega naj bi izšle centralne sile kot zmagovalke. Trst bi v primeru neke

¹⁹ Giuseppe Passigli (1881-1953), odgovorni urednik tržaškega *Il Lavoratore* in milanskega *Avanti*; pismo iz junija ali julija 1916. Del Pittonijevega pisma Passigliju je objavil Apih (l.c., 161-162). V njem je Pittoni tudi zapisal: »Takošninja ustanovitev slovenskega tednika s predvideno mesečno izgubo 400-600 kron pa nas prav nič ne mika.«

²⁰ Pittoni je to pismo očitno priložil v pismu Tumi. V ZHT ni ohranjeno, čeravno ga je Kermavner, najverjetneje v prepisu, posredoval Apihu.

²¹ Pismo je ohranjeno v kopiji, na kateri je označen še kraj Tumovega stanovanja v Trstu (Via Domenico Rossetti 23). To pismo je Apih (l.c., 164) objavil v odlomku.

absolutne zmage centralnih brez dvoma postal svetovni trgovski emporij za Hamburgom in Carigradom.

Tako bi se socialistična organizacija na Primorskem v nekaj letih razvila v pomembno silo. Il Lavoratore ne bi bil le glasilo italijanskih delavcev, temveč tudi intelektualne in neodvisne strani v mestih in na Primorskem. Po takih korakih bi se morda bolj razvijala tudi slovenska stranka in torej Vaš predlog meri na močno in ustrezno glasilo.

Sicer se problem predstavlja tudi za obraten slučaj.

Il Lavoratore bo imel težko premagljivo konkurenco in je morda tudi verjetno, da bo moral prestajati obupen boj za svoj obstoj.

Nemogoče je potem govoriti o slovenskem glasilu območju, ki ne zadostuje in ki se more omejiti zgolj na mesto Trst, v katerem pa slovenski element precej izginja.

Ni več govora o bodočih zadevah, ampak o aktualnem notranjem problemu skupne organizacije in v povezavi z našim časnikom kot sredstvu za priprave. Gre za združitev duha naših razpuščenih tovarišev, za združitev industrijskega delavstva, ki je raztreseno po slovenskem ozemlju, ne da bi uživalo najmanjšo duhovno pomoč stranke. Res je, da se ne moremo svobodno obračati k javnosti, toda moremo pretehtano vplivati na duha naših tovarišev. Pripravljati moramo tla za slovensko glasilo po vojni in za skupno omejeno upravljanje, ki nam bo potem služilo kot temelj za širše upravljanje industrijskega podjetja.

Zame sta odločilna skupno napredovanje in skupna organizacija, ne pa podpora. Če ne bomo uresničili skupnega podjetja, bi želel začeti s tednikom z lastnim tveganjem, seveda samo v primeru, da združimo sile naših vodilnih tovarišev.

V obratnem slučaju je vprašanje brez dvoma zaključeno.

Živa je želja za kritiko naših prejšnjih ukrepov, kritiko, ki bi se morala pokazati v bodoči akciji na temeljih, ki so bolj zasnovani v teoriji in bolj uresničljivi v praktičnem življenju. Danes so nacionalni, ekonomski in demokratični problemi ter problemi reform in revolucije med nami tako nejasni, da se velik del tovarišev ne zna več orientirati.

Zaradi cenzure bo težko govoriti o teh problemih, toda, če jih obravnavamo v sklopu pogovorov, bo morda mogoče misliti na začetek [sodelovanja] političnih strank na splošno.

Pišem vam te skromne vrstice, da bi lažje pristopili k ustnim pogovorom, pričakujoč od nas vseh Vašo močno zaželeno vrnitev.

Z največjim spoštovanjem

4. Pittoni piše Tumi²²

Dunaj, 16.8.1916

Spoštovani tovariši!

Prejel sem Vaše pismo z dne 11. t.m. Popolnoma prav imate: vsi moji predlogi temeljijo na predpostavki, da vojni dogodki ne bodo menjali političnega položaja Trsta, v tem slučaju tako kot Vi predvidevam pomembnost časnika in stranke. Zaradi previdnosti morajo predstavniki neke stranke računati na vse mogoče možnosti in prav te mogoče možnosti take ogromne katastrofe, kot je svetovna vojna, so, kar je najbolj samoumevno, obupne in uničujoče. Če sem se za začetek omejil le na eno od možnosti, je to zato, ker mislim, da je najbolj verjetna tudi v nekem bodočem izgledu Evrope, ki se bo moral, čeravno v najmanjši meri, razlikovati od prejšnjega stanja; pa tudi zato, ker bi v nasprotnem bil konec moje politične dejavnosti v naših deželah in bi torej pustil drugim, da skrbijo za bodočnost stranke in njenih organizacij. Moja politika je bila vedno usidrana: na najbolj tesni mednarodni solidarnosti v okviru države in potem med različnimi državami; na dolžnosti, da se prepreči vojna med Avstrijo in Italijo in da se borimo zoper vse tiste politične usmeritve, ideološke in trgovske, ki merijo na vojno in ki so jo uspele izzvati; in končno na svobodi ob Jadranu za vse narode, ki sem gravitirajo.

²² To pismo je Apih objavil v odlomkih (l.c., 173-174).

Če bodo rezultati vojne taki, da bodo omogočili nadaljevanje take moje politike, bom nadaljeval in ponudil stranki naše dežele vso svojo aktivnost z željo in upanjem, da prispevam k takojšnji odpravi škode, ki jo je povzročila vojna na gospodarskem, političnem in moralnem področju.

Če pa bodo vojni dogodki služili mojim nasprotnikom in bodo vodili k zmagoslavju imperilizma, ne bom imel več česa početi v Trstu in bom šel drugam iskat mesto za svojo aktivnost, morda na področju združništva.²³

Zato torej nimam v mislih nobenega bodočega načrta zaradi teh možnosti.

Kar pa potem zadeva takojšnje delo pri pripravah, so razmere preveč negotove in naša predstavništva so preveč utesnjena, da bi začela nove stvari v novih oblikah. Zdi se mi, da niti z ene niti z druge strani v teh pogojih sedaj ne moremo zavezati zadevne stranke. Najboljša stvar se mi zdi, da ohranimo najboljše možne stike in skladnost med predstavniki v korist delovanja obeh strank, da se pripravi skupni načrt za bodočo akcijo in da se naredi v najboljši obliki vse, kar bi bilo potrebno, da se slovenskim delavcem pojasni vse težke probleme sedanjega in bodočega časa. Zdi se mi, da bi skorajšnja ponovna izdaja Zarje ne bila zadostno sredstvo in niti ne v skladu s sedanjim stanjem razmer. Morda bi me v pogovoru prepričali o nasprotnem. Toda tudi v tem slučaju bi me skrbelo nasprotovanje nekaterih delov slovenske stranke in sedanje težave, da bi ga lahko premostili s prepričevanjem.

Upamo, da se vojna bliža svojemu koncu in da nam bo dano, da raziščemo in rešimo različne probleme in da jih utemeljimo na bolj trdni podlagi, kot je sedanja.

Z najboljšimi pozdravi

V. Pittoni

5. Tuma piše Pittoniju²⁴

14.1.1917

Spoštovani tovariš!

Na zaupnem sestanku zaupnikov naše stranke smo sklenili, da pričnemo izdajati tednik »Zarja« z namenom združevanja in notranje preobrazbe. Med tovariši tu in zunaj je zelo veliko zanimanje in upamo, da bomo uspeli z lastnimi silami. Te dni bomo na naše člane naslovili manifest in ga poslali tudi redakcijam časnikov Il Lavoratore in Arbeiter-Zeitung,²⁵ vendar v dvomu, če bo v celoti po volji cenzuri.

Tretji sklep sestanka se nanaša na organizacijo naše stranke v odnosu do italijanske in nemške stranke. Pomanjkanje vsake zamisli in taktike ni bilo nikdar tako občutno kot danes, ne samo v pogledu na obstoječe stanje, ampak bolj na bodoči razvoj, ki ga moramo predvideti in se nanj pripravljati. Ne moremo zanikati, da smo po avgustu 1914 razdeljeni na dva v temeljih različna dela in da je nesoglasje tudi med nami v Trstu in na Dunaju. Že danes je naša dolžnost, ne da bi čakali na izid vojne in mir – ta naj se zaključi tako ali drugače -, da zgladimo ali pa vsaj ugotovimo nesoglasje in da spodbudimo predstavnike različnih skupin. Vojna je nastala in tudi mir bo sklenjen brez nas in povem, da ni potreba, da se s tem ukvarjamo, meni so to dovolj tuje stvari. Naša taktika se mora v resnici prilagoditi političnim dogodkom, tisto, kar pa me tišči in kar mora ostati neodvisno od političnih dogodkov, so pa notranja vprašanja, ki se jim moramo odločno izogniti. Na sestanku sem sprejel dolžnost, da z navedenimi nameni začnem dogovore z italijansko stranko v Trstu in stranko na Dunaju. Okoliščina, da se nahajate na Dunaju, se mi zdi najbolj primerna, da se obrnem na Vas. Gre predvsem za to, da začnemo pogovore s tovariši, ki niso povsem odločeni, a med najbolj inteligentnimi in najbolj odgovornimi v stranki, da bi

²³ Po vojni je Pittoni še deloval v Trstu, toda leta 1920 se je preselil v Rim oziroma Milano, a se je še vračal v Trst (glej na tem mestu objavljeno Pittonijevo pismo s 14.9.1920).

²⁴ Pismo je ohranjeno v kopiji. Pismo ima še izpisan Tumov tržaški naslov.

²⁵ Arbeiter-Zeitung: od leta 1889 glasilo avstrijske socialne demokracije, od 1895 dnevnik.

sestavili odbor, ki v prvi fazi dela razpravlja o temeljnih problemih, da jih združi in končno izloči opozicijo. In sedaj je čas, ki nam dovoljuje neko podobno in neizogibno diskusijo, ki bo kasneje nemogoča, ker bodo stranke zaposlene s praktičnim političnim delom. Skratka: za Trst je potrebno izbrati omejeno število 3 do 5 in tudi na Dunaju, naj Adler²⁶ izbere podobno število, tako bodo tvorili odbor za razpravo kot prvo stopnjo za bodoče priprave.

Ali bi mi lahko sporočili vaše mnenje in v slučaju pristanka določili, da bo v kratkem prvi diskusijski sestanek v Trstu ali na Dunaju.

Z največjim spoštovanjem in tovariškim pozdravom

Gospod Pittoni Valentino

Državni poslanec, Grosseinkaufsgesellschaft

Wien IX.

6. Pittoni piše Tumi

Dunaj, 21.1.1917

Spoštovani tovariši!

Šele včeraj zvečer sem imel priložnost, da govorim s tovarišem dr. Adlerjem o pobudi slovenskih tovarišev, kar ste mi sporočili z Vašim pismom z dne 14. t.m. Že pred meseci sem skušal spodbuditi nemške tovariše z namero, da bi se sestali tovariši drugih narodov na nek izčrpen pogovor. Povedati Vam moram, da je bil rezultat popolnoma negativen. Češki separatizem, vstop Poljakov v poljski klub in končno ustanovitev češke zveze²⁷ s sodelovanjem socialistov sedaj onemogočajo skupno akcijo. Ti dogodki so tudi nemškimi tovarišem vzeli vsako voljo, da bi začeli karkoli, kar bi znova združilo in kar bi moglo voditi k obnovitvi delovanja avstrijske Internacionale.²⁸ Vladata pasivnost in pritisk in vsakdo se ukvarja le z lastnimi problemi. Veliko vpliva vojna, ki ne daje znakov, da bi se končala, ter neznosna negotovost in sprenevedanje pri obnovi ustavnega življenja. Razkol, ki se vedno bolj kaže v nemški stranki, moralno pritiska tudi na tukajšnje tovariše.

Adler, ki je izjavil, da je vedno pripravljen poslušati slovenske tovariše in se z njimi pogovarjati, daje istočasno vedeti, da iz česa takega ne more nastati skupni program in niti usmeritev za bodočnost, ki se mu zdi tako negotova. Prepričan sem, da bo to le izmenjava mnenj, kot sem jih že imel z nemškimi tovariši, ne da bi prišli do kakega praktičnega rezultata.

Glede na obstoječe razmere in tako negativno stanje duha, si ne ustvarjam nobenih iluzij in prihajam v zadevi odločitev slovenskih tovarišev do naslednjih zaključkov:

1. Tudi sam ocenjujem za potrebno, da pride čimprej do izmenjave mnenj med slovenskimi in italijanskimi tovariši. V kratkem pridem v Trst in se o tem dogovorimo. Na tem srečanju bom lahko bolj obširno govoril o tistem, o čemer sem zgoraj.
2. Sodim, da sedaj ni mogoča ustanovitev delovnega ali organizacijskega odbora ali pa celo le diskusija z nemškimi tovariši.
3. Če bi slovenski tovariši želeli navezati stike z nemškimi tovariši na Dunaju, bom upošteval njihovo stališče in bom sestanek pripravil.

S socialističnim pozdravom

Vaš V. Pittoni

²⁶ Viktor Adler (1852-1918), vodilni politik avstrijske socialdemokratske stranke.

²⁷ Český sváz (18.11.1916) je bila združitev vseh čeških državnozbornskih poslancev, pristopili so tudi socialni demokrati.

²⁸ Tako imenuje Pittoni združitev vseh socialno-demokratskih strank avstrijske polovice Avstro-Ogrske.

ABGEORDNETENHAUS

Egregio compagno!
 Appena ieri sera ho avuto occasione
 di parlare col comp. dott. Adler della
 iniziativa dei compagni sloveni come
 iniziativa sulla gradita sua del 14 corr.
 Però già da parecchi mesi tentavo
 di spingere i compagni tedeschi ad
 un'iniziativa tendente a riunire i
 compagni delle altre nazioni per una
 esauriente discussione. Dico hile
 purtroppo che il risultato è com-
 pletamente negativo. Il separatismo
 cresce, l'entrata dei polacchi nel Club
 polacco e da ultimo la sostituzione
 della Unione cresca sulla partecia,
 parione dei socialisti rende per ora
 impossibile ogni azione comune.
 Ma questi avvenimenti hanno tolto
 pure ai compagni tedeschi ogni
 volontà di iniziare qualcosa
 che si potesse nuovamente in-
 nire e che potesse contribuire alla
 ricostituzione della Internazionale
 austriaca. Regna pessimismo e
 depressione e ognuno tende a
 preoccuparsi soltanto dei casi
 propri. Influisce molto natural-
 mente la guerra che non accenna

Del Pittonijevega pisma Tumi (21.1.1917)

7. Tuma piše Pittoniju²⁹

Trst, 29. maja 1917

Spoštovani tovariši!

Vedno bolj sem neodločen, da bi šel v Stockholm.³⁰ Vesti, ki prihajajo od dne do dne od posameznih časnikov, so zmedene, tako da je stockholmska konferenca, ki naj bi v resnici pove-zala vse mednarodne socialdemokratske organizacije, zelo problematična. Doslej se je prijavilo skromno število delegatov, povečini iz nevtralnih držav in iz držav centralnih sil. Ni mogoče niti

²⁹ Pismo je ohranjeno v kopiji. Izvirnik je bil objavljen (Henrik Tuma, Pisma ..., 340).

predvideti, če bodo sodelovali tudi italijanski, francoski in angleški socialisti, kar je po mojem mnenju odločilno.

Po pravici povem, da me je prizadela pripomba dr. Adlerja med obravnavo, ki se je tikala delegatov za Stockholm, češ da ne bodo drugega kot »commis voyageurs« centralnih sil.³¹

Ni toliko zaradi mojega odvetniškega poklica, zaradi moje odgovornosti do družine in za kolego dr. Šolarja³² in tudi mi niso važni toliko stroški, čeravno so pomembni, kar mi pa da misliti že od začetka, je, da ne bi storili koraka, ki bi ga mogli kasneje razumeti na zgoraj navedeni način. Kot delegat bi želel biti povsem neodvisen in čutim dolžnost, da bi na konferenci sodeloval le v slučaju, ko bi jo sklical samo mednarodni urad, ne da bi vplivali drugi.

Pogovori, kolikor poročajo časniki, se mi zdijo preveč raztrgani in brez vsebine. Zaradi tega sodelovanje na konferenci ocenjujem za nepotrebno, če nam ta ne pokaže drugega programa. Končno pa je prava konferenca napovedana za 15. julij. Ne ustreza mi, da bi ostal v tujini dva meseca in še manj, da bi se dvakrat podal na isto pot. Ali bo odveč sodelovati na pripravljalnih konferencah ali pa bo glavna konferenca zgolj formalnost.

Ker imate stike s frakcijami različnih strank in z državnimi poslanci, bi mogli v vsakem slučaju z gotovostjo potrditi, če ima konferenca v Stockholmu resničen pomen za mednarodno socialno demokracijo ali ne in ali bo vsaj mogoče odločati, ko bo potrebno tja oditi. Obračam se na Vas, da bi mi blagovolili poslati Vaše mnenje: ali naj odidem nemudoma na pripravljalne konference ali pa je bolje čakati na sklic glavne konference.

Pričakujem Vaš skorajšnji cenjeni odgovor.

S tovariškim pozdravom

8. Pittoni Tumi

Dunaj, 3.6.1917

Spoštovani tovariš!

Odgovarjam na Vaše pismo z dne 29. maja.

V tem trenutku si ni mogoče ustvariti nekega jasnega koncepta o poteku stockholmskega srečanja. Nepričakovano je prišla tudi vest, da je francoska vlada odklonila izdajo vizumov. Negotovo je torej, če bo konferenca dosegla svoj namen in vzpostavila stike med vsemi socialisti. Še vedno upam, a tudi sam odklanjam svoj odhod, dokler stvari ne bodo bolj jasne.

Iznajdbe mojega prijatelja Fritzja Adlerja so pretirane in se nanje ni ozirati, ker nihče ne more trditi, da stockholmska konferenca ni nastala na pobudo nevtralnih držav, brez slehernega sumljivega vpliva.

Zdi se mi, da bo potrebno na vsak način sodelovati na pripravljalnih konferencah in morda tudi na plenarni. Toda tudi o tem si nisem povsem na jasnem.

Za zdaj se mi zdi najboljše počakati na nadaljnje vesti.

Ko bom izvedel kaj novega in pomembnega, Vam bom to sporočil.

Z najlepšimi pozdravi

V. Pittoni

³⁰ Tuma misli na sodelovanje na mednarodnem socialističnem mirovnem kongresu v Stockholmu, na njegova predhodna zborovanja in na zaključni, plenarni del. Kongres je sicer začel s svojim delom, vendar ga ni zaključil zaradi nesoglasij znotraj socialističnega gibanja in zaradi bojkota držav antante. Konferenca je bila najprej sklicana za 15. maj 1917, nato ponovno sklicana za 15. september in nato odložena *sine die* (Francesco Marin, *Pacifisti e socialpatrioti. La socialdemocrazia austriaca alla conferenza per la pace di Stoccolma – 1917. Trento 1996, 7, 11*).

³¹ Zaradi atentata na ministrskega predsednika grofa Karla Stürgkha je bil Friedrich (Fritz) Adler, sin Viktorja, postavljen pred sodišče. Na procesu (18.–19.5.1917) je izjavil, da bodo socialisti Nemčije in Avstrije na stockholmskem kongresu le trgovski potniki (commis voyageurs) zunanjih ministrstev obeh držav. Vest so, kljub cenzuri, priobčili časopisi, zato je zanjo izvedel tudi Tuma.

³² Odvetnik v Trstu. V Tumovih spominih (Iz mojega življenja. Ljubljana 1937, 343-345) je skrit za inicialko I.

9. Tuma Pittoniju³³

23. marec 1918

Spoštovani tovariš!

V Ljubljani smo končno razpravljali o vprašanju, da bi organizirali konsumne zadrug skupaj s kmečkimi zadrugami. Gre za uresničenje zamisli umrlega dr. Kreka,³⁴ da bi neposredno združili kmečko proizvodnjo s konsumnimi zadrugami in tako izključili posredniško trgovino. Tako konsumnih zadrug ne bi oskrbovali direktno, ampak bi te mogle prevzeti grosistično trgovino vseh izdelkov, ki bi jih mogli izvažati oziroma ne bi služili potrebam zadrug; ti izdelki so bili že prej vključeni v izvoz, na primer fižol, kisló zelje s Kranjske in Spodnje Štajerske.

Zveza konsumnih zadrug v Ljubljani, pravzaprav njen predstavnik tovariš Kristan,³⁵ je poudaril, da je potrebno najprej upoštevati Delavske zadrug v Trstu.³⁶ Te imajo ne le znatno potrebo po nabavah, ampak bi lahko prevzele tudi izvozno trgovino. Govorilo se je o organizaciji mlekarn, pekarn in končno o lastni proizvodnji živil za prvo potrebo. Predvsem pa je bilo poudarjeno tesno sodelovanje ljubljanskih zadrug s tržaškimi in v ta namen potreba, da se ustvarijo skupni stiki. V ta namen bi bilo potrebno imeti na sedežih tržaških zadrug osebo, ki bi bila posredovalec med tržaškimi in ljubljanskimi zadrugami in ki bi istočasno prevzela organiziranje zadrug po Krasu, Vipavski dolini, Goriškem in Dolenjskem, medtem ko bi organiziranje po Gorenjskem in Spodnji Štajerski prevzele ljubljanske zadrug. Na slovenskem delu Goriške in v Istri bi se morale ustanoviti nove delavske zadrug in se pridružiti tržaški zvezi. Če bi se posvetovali o osebi, ki naj bi vstopila v ravnateljstvo tržaških Delavskih zadrug, potem predlagam sebe, sklicujoč se na svoje poznavanje in izkušnje. Moral bi si ustvariti dom v Trstu, odpreti tu svojo odvetniško pisarno in biti Vaš namestnik. Tako bi dosegli predvideni namen, da bi zblížali dve združni zvezi in bi istočasno dali priložnost za vse slovenske dele Goriške in Istre, da pridejo v krog delovanja tržaških zadrug, ter bi dosegli istočasno predstavništvo za slovensko gospodarsko organiziranost.

Čeravno sem vpisan v goriško odvetniško zbornico bi bil znova pripravljen izbrati Trst za sedež svoje odvetniške pisarne, če naj bi bil uresničen načrt zame največjega gospodarskega in političnega pomena. V vsakem primeru je potreben pogovor, da bi si o zadevi povedali stališča.

Vljudno prosim, da bi se o tem izrazili in v Trstu določili sestanek, da bi dosegli skupni sporazum.

S tovariškim pozdravom

Spoštovani gospod
Valentino Pittoni, poslanec - Dunaj

10. Pittoni Tumi

Dunaj, 26.3.1918

Spoštovani tovariš,

kar zadeva Vaše načrte o razvoju združništva v naših krajih, sem tudi sam pripravil več načrtov za bodočnost, ki imajo isti končni namen, to je čim tesnejši stik med proizvodnjo in potrošnjo. Ob priliki pogovora s Kristanom na Dunaju se je poudarila tudi potreba, da bi iz primorskih in kranjskih zadrug ustanovili eno samo veliko zadrugo. Gre za smel projekt, ki bi se mogel v bodočnosti uresničiti, toda sedaj je še zagotovo prezgodaj. Toda mislim, da pri sedanjih predlogih Kristan ne pričakuje take združitve, marveč nekaj drugega in sicer neko bolj krepko povezanost v blagovni menjavi med velikim zadrugami na Kranjskem in neko veliko zadrugo na

³³ Pismo je ohranjeno v kopiji.

³⁴ Janez Evangelist Krek (1865-1917), politik, začetnik krščansko-socialnega združništva na Slovenskem.

³⁵ Anton Kristan (1881-1930), politik, socialdemokrat, gospodarstvenik.

³⁶ Delavske zadrug v Trstu (Cooperative operaie di Trieste, Istria e Friuli) so bile ustanovljene leta 1903 prav na pobudo Pittonija.

Primorskem, tako da bi se obe razširili tudi na kmetijsko proizvodnjo ali vsaj na direktno nabavljanje pri kmetijskih proizvajalcih.

Kar pa zadeva Delavske zadruge v Trstu, Istri in Furlaniji, ki se bodo morda v bodočnosti imenovala [Delavske zadruge] za Trst, Istro in Goriško, so moje zamisli za bližnjo prihodnost naslednje:

- 1. V prvih letih po končani vojni bo potrebno paziti bolj kot na povečanje obsega na notranjo utrditev, to je, da na kongresu dosežemo povečanje deleža od 20 na 50 kron z obvezo. Da člani ne unovčijo dividend, vse dokler se s temi ne doseže garancijskega zneska za naslednjih 50 kron, tako da vsak član sodeluje pri ustanovi s 100 kronami kapitala, torej več intenzivnega kot ekstenzivnega delovanja.*
- 2. Pri tržaški centrali je potrebno ustanoviti kmetijsko sekcijo s poglobljenim nalogom, da oskrbi za člane v mestih zadostne količine zelenjave, ki jo nabavi naravnost od kmetov, in tudi tiste, ki je bila proizvedena na lastnih kmečkih posestvih.*
- 3. Izgradnja velike mehanične delavnice v Trstu.*
- 4. Izgradnja velikih lastnih skladišč in lastnih mlinov v Trstu.*
- 5. Izgradnja velikega skladišča za gnojila v primernem kraju.*
- 6. Povečanje skladišča za obleke, po možnosti z oblačilnim in čevljarskim obratom.*
- 7. Nabava in izgradnja mlekarn za oskrbovanje mleka za člane v Trstu in morda Pulju.*

Velika grosistična trgovina, za naše kot tudi za druge zadruge, bi morala biti vedno boljje organizirana pri dunajski centrali »Grosseinkauf«,³⁷ ki bi morala imeti svoje nabavne centre v vseh proizvodnih krajih monarhije, torej tudi na Kranjskem. Če pa »Grosseinkauf« ne bi mogel pravočasno postaviti takih nabavnih centrov, potem bi mogli pomisliti na direktne sporazume med predstavniki zadrug dveh ali več dežel. Vsi ti načrti so že bili predstavljeni centrali in so o njih že razpravljali, toda začasno je bila odložena razprava za utrditev dokončnega načrta, ker ne vemo, za katera živila in za koliko časa bo še potreben sistem državnega monopola.

Za boljše stike med kranjskimi in primorskimi zadrugami se mi ne zdi najboljša tista oblika, ki jo je zasnoval Kristan in sicer, da en tovariš vstopi v izvršni odbor zadrug za Trst, Istro in Furlanijo, da se ustvarijo stiki. Če pa želijo primorske in kranjske zadruge v njihovem recipročnem interesu razviti posle, ki presegajo njih lasten statut, kot bi bil izvoz in prodaja za nečlane, bi bilo potrebno med obojimi zadrugami ustanoviti sindikat in v tem sindikatu bi morala biti predstavnika obeh zadrug. Zdi se mi, da je v bistvu prav to Kristanova ideja, da bi ustanovili sindikat, ki bi moral biti nad konsumnimi zadrugami in bi moral zajeti tudi kmečke zadruge. Prav v tem sindikatu bi tudi Vi imeli mesto za aktivnost, ki bi jo želeli opraviti, česar pa ne bi našli v direkciji Delavskih zadrug.

Ves problem je tako širok, da ga ni moč predstaviti v pismu in po mojem zahteva sestanek med predstavniki zadrug obeh dežel. Mislim pa, da je, preden utrdimo naše odnose med zadrugami južnih dežel, potrebno počakati na načrt aktivnosti, ki ga mora sprejeti Grosseinkauf, ker po določbah načrtov zvez, zadruge, ki so včlanjene v zveze, nimajo pravice ukrepati, ne da bi se posvetovale s centralami, da si ne bi prisvojile nalog, ki pripadajo zvezam.

S tem pa razprava gotovo še ni izčrpana, pač pa sem samo opozoril na obsežne sklope, ki se kot problemi kažejo v bližnji prihodnosti.

Z najlepšimi pozdravi!

V. Pittoni

11. Tuma Pittoniju³⁸

29. marec 1918

Spoštovani tovariš!

Potrijem prejem Vašega cenjenega pisma z dne 26. tekočega meseca. Z zadovoljstvom sem

³⁷ Grosseinkaufgesellschaft je bila grosistična (velenakupna) družba avstrijskih konsumnih društev s sedežem na Dunaju.

³⁸ Pismo je ohranjeno v kopiji.

bral Vaše načrte o akciji zadrुžne organizacije in spoznavam, da se Vam kot predstavniku tržaških zadrug zdi primernejši obstoj dveh samostojnih zadrुžnih zvez, italijanske in slovenske. Ponudil sem svojo pripravljenost v prepričanju, da je nujno potrebno začeti popolnoma solidarno in skupno akcijo za vse tržaško ozemlje in njegovo zaledje. Nisem pa mnenja, da se akcija začne šele, ko bo sklenjen mir, ker je notranje delo zelo nujno že sedaj in je potrebna agitacija na podeželju in v posameznih krajih, kjer bodo ustanovljene nove zadruge.

Nočem se niti najmanj dotakniti Vašega načrta o tržaških zadrugah, toda upoštevajte, da bi bili slovenska in italijanska zveza ločeni, ocenjujem za primerno, da se združita Goriška in na splošno slovenski del z ljubljansko zvezo. S tem v zvezi se obračam na tov. Kristana, da bi mi poveril aktivnost v tem primeru.

Obračam se na Vas, preden zapustim Trst in sedaj že izdelujem predlog za premestitev svoje pisarne v Gorico.

Problem bom reševal v soglasju s tov. Kristanom in Vas bom seveda obveščal o rezultatih, ki Vas morejo na kak način zanimati.

Z najboljšimi pozdravi

Spoštovani gospod

Valentino Pittoni, poslanec

Dunaj - Parlament

12. Pittoni Tumi

Dunaj, 2.4.1918

Spoštovani tovariš!

Iz Vašega odgovora z dne 29. marca razberem, da je zadeva najine korespondence res take narave, da jo je nemogoče v celoti pojasniti v pismu. Kljub svojemu dolgemu pismu, nisem uspel, da bi me razumeli. Ker imam pred seboj Vaše pismo, bom lažje bolj jasen in natančen.

Nisem v resnici mnenja, da mora biti zadrुžna organizacija narodnostno razdeljena, pač pa menim, da zadrुžna organizacija, ki je v bistvu gospodarsko trgovska organizacija, ne sme poznati narodnostnih meja. Nasprotno, koncept vztraja na strogi ozemeljski porazdelitvi; zato naj se ves kompleks podružnic in ustanov vključuje k tistemu centru, h kateremu gravitirajo zaradi zemljepisnih, gospodarskih razlogov in zaradi železnic. Ne verjamem, da je za sedaj mogoča združitev primorskih zadrug s kranjskimi, združitev, ki bo morda nekega dne primerna in potrebna, zato, ker se morajo kranjske zadruge, preden bodo zrele za združitev s primorskimi, poenotiti v njih sistemih in v njih dejavnostih. Saj veste za poskus, da bi združili Hrastnik, Zagorje ob Savi, Idrijo in Ljubljano; toda žal je propadel pred kakim letom. Poleg tega pa v rudarskih zadrugah in v zadrugah, v katerih prevladujejo železničarji, velja še vedno kreditni sistem, ki ga je potrebno absolutno odpraviti. Zaradi vseh teh razlogov se mi zdi zamisel o popolni združitvi v en organizem prezgodnja. In tako je prišlo, pa ne zaradi narodnosti posameznih skupin ali posameznih dežel - saj tudi zadruge za Trst, Istro in Furlanijo delujejo na območju povsem slovanskih skupnosti, kot na primer Bertoki pri Kopru in Volosko in mnogo drugih narodnostno mešanih okolij -, ampak samo zaradi praktičnih razlogov in predvsem zaradi železniških povezav ter zaradi naravne gospodarske gravitacije, kar se je razvijalo spontano, do tega, da se je med primorskimi in kranjskimi zadrugami vzpostavila razmejitev vplivnih območij. Ta razdelitev se ne sme ozirati niti na deželne meje v tistih primerih, ko so jih zemljepisna lega, železniške povezave in gospodarski odnosi danes praktično že prešli. Na osnovah teh principov, ki se mi zdijo edini razumni, morajo primorske zadruge na eni strani razširiti svojo aktivnost na primer vse do Razdrtega, Senožec in Pivke, medtem ko morejo kranjske zadruge zaobseči celotne gorate predele Goriške. Če in v kolikor bo mogoče potem izven lastne specifične akcije, upoštevajoč svoje članstvo, da obe zadrugi vstopita v medsebojne odnose, da bi izmenjavali pridelke ali pa vsaj da bi prevzeli kako širšo proizvodnjo in izvoz, mora v ta namen

nastati tisti sindikat, o katerem sem govoril v zadnjem pismu. Nastanek takega sindikata bi mogel zaradi trajanja državnih monopolov zamujati tudi še nekaj časa po končani vojni.

Če naj povzamem, se mi zdi, da bi bilo med nami predvsem potrebno pojasniti sledeče točke:

1. *Je mogoča in zaželeno neka bodoča in na hitro izvedena popolna združitev vseh konsumnih zadrug s Primorske in Kranjske v en sam organizem?*
2. *Ker Delavske zadruge za Trst, Istro in Furlanijo sedaj v svojih rokah združujejo vse zadruge na ozemlju, ki gravitira k Trstu, in ima ljubljanska zadruga združene vse zadruge, ki gravitirajo h Kranjski, je potrebno s pristankom Osrednje zveze³⁹ priti do skupnega sporazuma o razmejitvi lastnega ozemlja za aktivnost in razširitev.*
3. *Katere skupne akcije moreta opraviti obe zvezi še v bližnji prihodnosti? V katerih oblikah se morejo opraviti morebitne akcije in kje naj bi bil sedež?*
4. *Mislím, da morate kmalu potem, ko bodo pojasnjene vse te točke, z jasno zamislijo povedati, kje naj bi bil sedež za Vašo dejavnost in ne da bi Vam vsiljeval nasvete, mislim, da je Vaša odločitev, da zapustite Trst in da se znova vrnete v Gorico, za sedaj prezgodnja.*

Z najlepšimi pozdravi

V. Pittoni

13. Tuma Pittoniju⁴⁰

9. april 1918

Spoštovani tovariši!

Popolnoma soglašam, da vprašanja reorganizacije zadrug ni mogoče pojasnjevati s pismi. Sodim, da bi sedaj bilo tudi nekoristno, ker sem, kakor sem Vam že sporočil, napovedal preselitev svoje pisarne v Gorico in bom začel tedensko dvodnevne izlete.⁴¹ Za sedaj še ne morem preseliti pisarne v Gorico in jo moram še imeti v Trstu, dokler ne bodo razmere v Gorici normalne. Poleg tega se ne morem preseliti z vso svojo družino, ker bodo realne šole le s težavo začele delovati 1. septembra 1919. Tako bo moj položaj dvojen in se bom težko odločil pred svojo dokončno preselitvijo v Gorico jeseni 1919.

Obrnil sem se na Vas, da bi bil povsem odkrit o svojih osebnih interesih, preden bi najavil svoj odhod v Gorico in tudi potem, ko sem slišal o načrtovani reorganizaciji tržaških in ljubljanskih zadrug, sem sodil, da je primerno, če ponudim svoje sile. In če so bile te naravnost ali brez obotavljanja potrebne za delo v Trstu, sem bil pripravljen, da tu odprem odvetniško pisarno. Kot razumem iz Vašega pisma, da kaka taka Vaša odločitev kot odločitev tržaških zadrug trenutno ni mogoča, sem sklenil, da se s to zadevo na ubadam več, in se odločil tako, kot sem povedal zgoraj.

V zadevi sem govoril s tovarišem Gasparijem⁴² z namenom, da bi za Vas sestavil bolj natančno ustno poročilo, ki pa bo imelo le malo vpliva v danem trenutku.

O problemu in o nadaljnjih odločitvah bom govoril s tovarišem Kristanom.

Z najboljšimi pozdravi

Spoštovani

Gospod Valentin Pittoni

Poslanec

Dunaj, Parlament

³⁹ Verjetno gre za Osrednjo zvezo avstrijskih konsumnih društev na Dunaju.

⁴⁰ Pismo je ohranjeno v kopiji.

⁴¹ Po nalogu goriškega deželnega odbora je raziskoval vojno škodo po planinah na Bovškem in Tolminskem.

⁴² Avgust Gaspari (1877-1923), socialistični aktivist v Trstu.

14. Tuma Pittoniju⁴³

Gorica, 29. novembra 1919

Spoštovani tovariši!

Pred časom sem se obrnil na Vas v zadevi vprašanja tovarišev iz Solkana,⁴⁴ ki bi želeli ustanoviti podružnico Delavskih zadrug. Podjetje bi prevzel absolvent prava tov. Srebrnič,⁴⁵ ki pa zaradi vpoklica v vojsko za šest let ni mogel študirati in sedaj tudi nima več namena, da bi se posvetil študiju prava. Kot vojni ujetnik v Rusiji je prišel v tesne stike z boljševističnimi gospodarskimi zadrugami. Srebrnič je sposoben in pošten in bila bi primerna priložnost, da bi ustanovili prvo podružnico v slovenskem delu. Prepričan sem, da bodo solkanskemu zgledu sledili drugi kraji, kjer je veliko slovenskih delavcev.

Prosim za sporočilo o pogojih za ustanovitev podružnice in za tiskano gradivo. Ker vem, da ste zelo zaposleni, bi mi lahko posredovali naslov osebe, ki vas zamenjuje.

Pričakujem skorajšnji odgovor.

S tovariškimi pozdravom

15. Pittoni Tumi

Trst, 27. decembra 1919

*Gospod**Dr. Henrik Tuma**Gorica**Spoštovani tovariši!*

Delo na pripravi poročila za kongres⁴⁶ in akcija za dunajske otroke sta me zavzela, da sem za nekaj časa zanemaril dopisovanje, tudi Vaše cenjeno pismo glede skladišča v Solkanu.

Govoril sem s kolegi iz direkcije. Pripravljeni smo na bližnje odprtje kakih trideset skladišč in imamo veliko težav. Ne moremo torej sprejeti obveze, za bližnjo ustanovitev skladišča⁴⁷ v Solkanu in ne moremo ga niti z mirno vestjo obljubiti za leto 1920. Stalno povpraševanje po novih skladiščih, razen tistih tridesetih, ki so sprejeta v program skorajšnje uresničitve, nas je prav sedaj v teh dneh napotilo k raziskavam o možnostih, ali ne bi bilo mogoče odpreti tudi vrsto zasilno urejenih začasnih skladišč z najbolj potrebnimi živili, da bi jih pozneje dopolnili; postopoma bi se potem lahko uredili primerni prostori in oprema. Prav tako so v teku raziskave za študij razvoja našega osrednjega aparata, administracije in distribucije, tako da bi lahko služili povečanemu delovanju. Če bomo uspeli problem rešiti v tem duhu, kar predstavlja danes težave, bomo takoj vključili tudi Solkan v program skorajšnjih realizacij.

Kar zadeva osebnost tov. Srebrniča, absolventa prava, zanj ne bi bila primerna služba v enem od takih skladišč, pač pa morebiti mesto na osrednji upravi, ker je namreč upravljanje naših skladišč zmanjšano na tako stopnjo poenostavitve, da nam ni potreben noben uradnik. Za mnoge potrebne vpise je predviden le en uslužbenec, ki mora biti trgovski pomočnik.

Z bratskimi pozdravi

V. Pittoni

⁴³ Pismo je ohranjeno v kopiji.

⁴⁴ Tumovo pismo ni ohranjeno.

⁴⁵ Jože Srebrnič (1884-1944), politik, leta 1924 na listi Italijanske komunistične stranke izvoljen v rimski parlament.

⁴⁶ Pittoni misli na kongres italijanskih socialistov v Bologni (oktober 1919). Socialisti v Trstu so pripravili akcijo za dunajske otroke, da so jih povabili na obisk v Trst. Prvi vlak z otroki je prišel v Trst 11. januarja 1920.

⁴⁷ V izvorniku magazzino, kar pa je potreba razumeti kot skladišče in tudi kot prodajalno, trgovino.

16. Tuma Pittoniju⁴⁸

30. december 1919

Spoštovani tovariš!

Potrjujem prejem Vašega cenjenega pisma z dne 16. t.m. Dobro vem, da je pri postavljanju družbenih skladišč potrebno slediti natančnemu načrtu. Ne želim torej tu nadlegovati direkcije Delavskih zadrug zaradi skladišča v Solkanu, ko vidim, da je to vsaj za sedaj zunaj programa. Dovolim si pa opozoriti, da bi imela zadeva v Solkanu velik pomen. Gre za to, da bi vključili v krog dejavnosti Delavskih zadrug slovenski del, ki ima 250.000 prebivalcev. In najbolj učinkovito pridobivanje javnosti bi bila poklicna gospodarska organizacija. Doslej je bil slovenski del povsem zunaj skupne organizacije in sedaj je v združeni Julijski krajini najbolj potrebno začeti s sistematičnim delovanjem v slovenskem delu. Zato se obračam še enkrat na upravo, ako bi bilo mogoče v najkrajšem času postaviti skladišče v Solkanu. Ne bi bilo prav koristno začeti z manjšimi zadrugami za ločeni slovenski del, medtem ko sedanje okoliščine to narekujejo drugače.

*Pričakujem Vaš odgovor v kratkem.**S tovariškim pozdravom***17. Pittoni Tumi**

Trst, 3. januarja 1920

*Gospod**Odvetnik dr. Henrik Tuma**Gorica**Spoštovani tovariš,*

V odgovor na vaše cenjeno pismo z dne 30. decembra preteklega meseca vas opozarjam, da so v načrt bližnje ustanovitve 30 skladišč vključena tudi nekatera skladišča v slovenskem delu dežele in da sami vemo za absolutno nujno potrebo, da pridemo na ta spregledana ozemlja. Tudi pri ustanovitvi naše kmetijske sekcije smo začeli z obljubo, da se mora to delo začeti tako v italijanskem kot v slovenskem delu dežele, in smo v resnici že predvideli namestitvev slovenskih strokovnjakov in izdajo časnika za kmečko združništvo tudi v slovenskem jeziku.⁴⁹ In verjetno tudi v hrvatskem.

V specifičnem primeru solkanskega skladišča Vas bo naš inšpektor Simsig v bližnji bodočnosti obiskal s prošnjo, da boste sodelovali pri ogledu na licu mesta, da bi preučili predvsem razmere v kraju. Prebivalcem ne moremo dati preveliko obljub za skorajšnje odprtje magazina, ker ga nismo sposobni vzdrževati, dokler nam ne bo uspelo, kar pa bo zelo težko, uresničiti načrta odprtja velikega števila začasnih magazinov, ki jih moramo na hitro postaviti na bolj enostaven način.

Z bratskimi pozdravi

V. Pittoni

18. Tuma Pittoniju⁵⁰

Gorica, 24. januarja 1920

*Delavske zadruge za Trst, Istro in Furlanijo**V roke Valentinu Pittoniju**Trst*

Kot sem bil seznanjen s pismom z dne 3. t.m., mi je inšpektor Simsig potrdil ustanovitev zadrug tudi v slovenskem delu.

⁴⁸ Pismo je ohranjeno v kopiji.⁴⁹ V Trstu je v letih 1921-1926 izhajal mesečnik *Vestnik Delavskih zadrug za Trst, Istro in Furlansko*.⁵⁰ Pismo je ohranjeno v kopiji. Izvirnik je objavljen (Henrik Tuma, *Pisma ...*, 341).

Solkanci so mi obljubili, da bodo našli ustrezne prostore. Pravijo, da bo težko najti kako dovolj nepoškodovano hišo in da bo skoraj gotovo treba poskrbeti za popravilo. Obljubili so mi, da bodo našli lastnika, ki mu bo treba priskrbeti vojno odškodnino, dokler hiše ne bo usposobil za potrebe Delavskih zadrug. Če se bo le obnovitvena zadruga pobrigala za ta slučaj, bo mogoče lokale dobiti že v kratkem času.

V pismu je tudi omenjeno izdajanje časnika v slovenskem jeziku za kmečke zadruge. S tem v zvezi sem poročal v redakciji tednika *Delo* tov. Regentu⁵¹ in drugim, ki jih zadeva zanima. Ker je v listu dovolj prostora in smo že določili rubriko za obravnavo kmečkih vprašanj in združništva ter delavskih zadrug, bi nam moglo mnogo koristiti, ko bi nam dali vse časopisno gradivo z namenom propagande in nam dali potreben denar za fond istega časnika. Tako bi prihranili stroške z obeh strani in združili delo. Vse komercialne oglase, ponudbe kmetijskih naprav, gnojila, itd. bi mogli objaviti v listu »*Delo*«, kar bi služilo učinkoviti propagandi med kmeti slovenske narodnosti in bi po drugi strani imele od tega korist tudi italijanske ustanove.

Pričakujem Vaš takojšnji odgovor
Z bratskimi pozdravi

19. Tuma Pittoniju⁵²

Gorica, 24. februarja 1920

Delavske zadruge

V roke gospoda Valentina Pittonija

Trst

Tov. Regent mi je sporočil, da imajo *Delavske zadruge* namen, da se bodo zavzele za organiziranje slovenskega kmečkega delavstva, tako da bodo ustanovili kmečke zadruge, in da v ta namen potrebujejo izkušenega propagandista. Iskal me je, da bi poiskal primerno osebo. Našel sem jo v *Justu Ušaju*,⁵³ sedaj v *Plačah* pri *Svetem Križu*, *Ajdovščina* - absolviral je kmetijsko šolo v *Klosterneuburgu* -, in v inženirju geometru, pedologu *Karlu Gustinčiču*,⁵⁴ sedaj v *Ljubljani*.

Ušaj nima nobene politične barve, *Gustinčič* pa je privrženec komunistične stranke. Z njim sem govoril osebno in pripravljen je, da se takoj preseli v *Julijsko krajino*, kamor je pristojen, rojen v *Vipavi*. Obračam se naravnost na Vas, da bi prejel odgovor, če naj ali pa naj ne interveniram pri obeh navedenih strokovnjakih.

V pričakovanju Vašega hitrega odgovora

20. Pittoni Tumi

Trst, 21. aprila 1920

Gospod

odvetnik dr. Henrik Tuma

Gorica

Spoštovani tovariši!

Prejel sem vaše cenjeno pismo z dne 19. in Vam zagotavljam, da je ena naših največjih skrbi, da bi dobili čim prej mogoče vsaj najpomembnejše pozicije na *Krasu* in v goratih predelih *Goriške*. Tudi na prvi seji novega administrativnega sveta sem imel priložnost, da predstavim aktivnost na tem novem območju. Vsi so z mano složni, toda volja ne zadostuje!

Kakor mi poroča kolega *Gergich*,⁵⁵ se približuje zaključku vsaj vprašanje *Solkana* in v nadalje bomo gledali, da pridobimo predvsem najvažnejše pozicije, kot smo storili tudi v *Istri* in

⁵¹ Ivan Regent (1884-1967), takrat slovenski socialistični aktivist v Trstu in urednik glasila *Delo*.

⁵² Pismo ohranjeno v kopiji. Izvirnik objavljen (Henrik Tuma, *Pisma ...*, 341).

⁵³ Just Ušaj (1890-1971), kmetijski strokovnjak, strokovni pisec.

⁵⁴ Dragotin Gustinčič (1882-1974), politik, gospodarstvenik, publicist.

v Furlaniji. Žal nam naša tehnična sredstva in nezmožnost, da bi čim hitreje povečali naše urade, naša centralna skladišča in prevozna sredstva, kakor tudi finančne težave ne omogočajo, da bi šli dalje s takim tempom, kot bi bilo potrebno. Vsak novi magazin danes zahteva investicijo kapitala v višini 100.000 lir. Danes imamo predloge za trideset novih prehrabnih magazinov, ne da ni upoštevali druge zahteve naših članov. Bilo bi nam ljubo, če bi nas ob kakem Vašem prihodu v Trst obiskali, da bi vam lahko izčrpno obrazložili zelo velike težave, s katerimi se ubadamo. Zagotovo Vas bomo uspeli prepričati, da na naši strani absolutno nič ne zanemarjamo, ampak da so žal naše sile omejene.

Če želijo skupine, katerih nepotrpežljivost opravičuje napor, da se rešijo privatne špekulacije, nadaljevati aktivnost za to, da se ustvarijo avtonomne zadrug, jih seveda mi ne smemo ovirati. Sodimo pa, da je to potrebno absolutno odsvetovati zaradi velikih težav, ki bi jih imele te male zadrug, da bi se lahko zadosno oskrbovale z živili. Po drugi strani pa ne bi bilo lahko za te male avtonomne skupine zbirati kapital, ki je danes potreben za neko napravo.

Z upanjem, da Vas bom videl v kratkem v Trstu, Vas pristrčno pozdravljam

V. Pittoni

21. Tuma Pittoniju⁵⁶

Gorica, 27. aprila 1920

Direkciji
Delavskih zadrug, v roke tov.
Valentina Pittonija
v Trstu

Potrjujem prejem Vašega cenjenega pisma z dne 21. t.m. in tvegam, da bom nadležen; znova vztrajam pri ustanovitvi Delavskih zadrug v slovenskem delu Julijske krajine. Želja prebivalstva, da bi se osvobodilo trgovcev in nacionalistov, je tolikšna, da je potrebno izkoristiti trenutek. So težave, kot so; zadrugi v Tolminu in Bovcu bi morali vsekakor skrbeti za preskrbo z živili. Za sedaj upoštevajte vse te okoliščine in najvažnejše je, da bi imeli v goratem svetu tri zadrug. Bile bi bolj aktivne od vseh drugih, ker bi lahko dajale tržaškim zadrugam odlične mlečne izdelke in meso. Najboljše goveje in prašičje meso se pridobi v tolminskih občinah in izvoz odličnega sira in masla je bil že pred vojno pomemben dohodek hribovskega prebivalstva.

V najkrajšem času bo mogoče vzpostaviti povezavo s pomočjo posebnega avtomobila, ki bo pripeljal maslo, sir in meso naravnost v Trst.

Čutim potrebo, da se z Vami osebno pogovorim in bom prišel v četrtek s hitrim vlakom in naslednji petek.

Sporočite mi uro in kraj, kjer Vas bom mogel srečati.

S tovariškim pozdravom

22. Pittoni Tumi⁵⁷

Trst,⁵⁸ 14. septembra 1920

Gospod odvetnik dr. Henrik Tuma
Gorica

Dragi tovariš,

V posesti Vašega pisma z dne 8. t.m.⁵⁹ Vas želim izčrpno obvestiti v zadevi treh problemov, ki ste jih predlagali:

⁵⁵ Edoardo Gergich, član direkcije Delavskih zadrug.

⁵⁶ Pismo je ohranjeno v kopiji.

⁵⁷ Pismo je deloma objavljeno (Henrik Tuma, Pisma ..., 44-45).

⁵⁸ Pittoni je bil očitno takrat v Trstu le začasno, ker je v tem času deloval v Milanu.

Trbiž: Absolutno nemogoče je, da bi za sedaj in v bližnji prihodnosti v naš program vključili razširitev naše dejavnosti vse do Trbiža, ker imamo toliko nujnih nalog, da z zaželeno naglico ne moremo zadovoljiti potreb na sedanjem ozemlju naše aktivnosti.

Ugotovili smo še, da je v Trbižu odprla podružnico naša najboljša sestra »Cooperativa Carnica di Tolmezzo«, ki bi mogla biti v stanju, da zadosti združnim potrebam tega območja. Karnijsko zadrugo upravljajo zelo resno in pošteno in zato smo gotovi, da bo svojim uporabnikom v Trbižu dobro služila.

Tolmin: Ravnatelj tov. Gergich je po našem nalogu opravil ogled celotnega tolminskega okraja; dolgo in večkrat je govoril z učiteljem Kašco⁶⁰ in ugotovil, da se morajo Delavske zadruge za ta okraj pobrigati tako, da naredijo v Tolminu veliko skladišče in prostor za menjavo izdelkov. Obvestil je tistega tovariša, da uresničitev tega projekta ne mora biti takojšnja, bodisi ker mora biti centralni aparat Delavskih zadrug sposoben, da lahko prenese razširitev dela, bodisi ker razdalja in težave s transportom zahtevajo ukrepe, ki so različni in ki veljajo za ostale predele našega trenutnega delovnega območja.

S stroški za transport s tovornimi vozili absolutno ni mogoče misliti na tako rešitev; stvar bi uspela le, če bi v Tolminu ustvarili preskrbovalno središče, kamor bi lahko usmerjali blago z železniškimi vagoni. Tov. Gergich je obvestil tovariše v Tolminu, da so prvi problem, ki ga je treba rešiti, prostori, ki bi zadostovali potrebam. Zadolžil jih je, da opravijo potrebne raziskave, in jih še obvestil, da bodo Delavske zadruge šele v teku prihodnjega leta sposobne delovati na tem pomembnem ozemlju.

Od istega tovariša spodbujeni, da je treba za kmeta vsaj nekaj storiti, smo poslali na teren vodjo kmetijske sekcije prof. Dramisa,⁶¹ ki se je večkrat pogovarjal s tolminskimi prijatelji, da bi čimprej postavili magazin za oskrbovanje s kmetijskimi izdelki in gnojili. Sedaj, ko imamo na voljo slovenskega kmetijskega strokovnjaka tov. Gustinčiča, ga bomo poslali v Tolmin, da vzpostavi stike s kmetovalci.

Kar zadeva Tolmin moram sporočiti še, da je naše prepričanje, da je ta okraj preveč oddaljen od Trsta, da bi lahko tu naredili center za redno oskrbo z mlekom. Naš program za oskrbovanje z mlekom predvideva venec mlekarn okoli Trsta in se ne bo širil preko Senožec in Razdrtega, ker bi večje razdalje podražile in bile manj varne za transporte tega občutljivega živila. Namerala vamo pa razširiti organizacijo mlekarn tudi v tolminskem okraju, od koder pa bi se oskrbovali z mlekom samo v času velike porabe in pičle dobave mleka iz drugih mlekarskih območij, medtem ko bi mlekarn na Tolminskem za nas proizvajale maslo in sir.

Višnjevnik: Privlačen predlog gospoda Ivan Kristančiča ima dve neprimernosti, ker Višnjevnik ni eden izmed takih centrov, ki bi ga morali vključevati, in potem še problem posojilodajalca; postati bi moral tudi naš funkcionar, ni simpatičen in bi lahko povzročil različne nevšečnosti v bodoče. V vsakem slučaju bo tov. Gergich v nekaj tednih pri Vas, da razišče ta dogodek in da morebiti obišče tudi teren.

Ponoviti moram, kar sem Vam poročal že pred meseci, da so najvažnejše naloge Delavskih zadrug tolikšne, da vsak nov predlog za ustanovitev skladišč prestraši direkcijo in svet. Z našim nezadostnim osrednjim aparatom zaradi povečanja dela nismo v stanju, da bi oskrbovali, kot bi bilo potrebno, niti že obstoječih skladišč. Da ne bi privedli v težave celotne ustanove, moramo napraviti nekajmesečni premor pri odpiranju novih skladišč in se resno združiti pri delu za dopolnitev in za ponovno organizacijo naših upravnih uradov, za ustvaritev glavnih skladišč v Trstu in Gorici in za zgraditev pekarn v Trstu, kjer smo v težavah, ker pekarna, ki deluje sedaj in je naš dobavitelj, vsak hip ne bo več sposobna obdržati proizvodnje. Prav zato je potrebno imeti pogum in jasno povedati tistim, ki vztrajajo pri zahtevah za nova skladišča, da Delavske zadruge vsaj v bodočih dvanajstih mesecih niso sposobne sprejemati nalog in bi napravile

⁵⁹ To pismo je Tuma naslovil na direkcijo Delavskih zadrug in je objavljeno (Henrik Tuma, Pisma ..., 44).

⁶⁰ Franc Kašca (1865-1945), učitelj, organizator socialističnega združništva na Tolminskem.

⁶¹ Francesco Dramis (r. 1881), organizator kmečkega gibanja v socialistični stranki.

izjemo le za izredno priložnost, in sicer le v večjih centrih, ki jih je treba pravočasno obvladati, kot sta primer tudi Komen in Pazin.

Verjemite mi, spoštovani tovariš, da je za nas zelo boleče zaustaviti čudoviti prodor naše ustanove, toda ta potreba se nam absolutno postavlja, da ne bi zašli v prevelike težave.

Zahvaljujoč se Vam najbolj za Vaše zanimanje in s prisrčnimi pozdravi

V. Pittoni

23. Tuma Pittoniju⁶²

Ljubljana, 9. decembra 1924

Dragi tovariš!

Fašistična vlada mi je odklonila italijansko državljanstvo z motivacijo, da ni dolžna, da navede kakršenkoli razlog. Kar sem mogel izvedeti po zaupni poti, je zadnji razlog preprost, da noče plačati vojne odškodnine za vse, kar sem si pridobil skozi trideset let. Preteklega avgusta sem se moral z vso svojo družino preseliti v Ljubljano, kjer sem rojen, čeravno sem odšel leta 1876 in od takrat dalje vedno bival na ozemlju Julijske krajine. Vseh sedem mojih otrok je bilo rojenih in vzgojenih v Gorici in moja soproga je po rojstvu in narodnosti Italijanka.⁶³ Proti svoji volji sem se bil prisiljen naseliti v Ljubljani, ker je bil ves moj trud, da bi našel mesto v Beogradu ali na Dunaju, zaman; predvsem ni bilo mogoče pravočasno dobiti stanovanja za mojo družino. Odprl sem odvetniško pisarno, da ne bi bil nezaposlen, toda po približno štiridesetih letih odvetniške prakse nimam prav potrebne volje, da bi s tem delom nadaljeval. Vsaj v takih bednih političnih in družbenih razmerah, ki vladajo v Ljubljani. Večkrat sem posredoval na Dunaju pri tovariših Rennerju,⁶⁴ Seitzu,⁶⁵ in Ellenbognu,⁶⁶ ki so mi zagotovili svojo pomoč, toda nisem mogel priti do nobenega rezultata glede stanovanja, ki bi ga mogel najti na Dunaju. Imam še štiri otroke študente, starejši študira trgovino,⁶⁷ drugi za inženirja elektrotehnike,⁶⁸ tretji je določen, da bo gradbeni inženir,⁶⁹ četrti pa konstrukcijski inženir.⁷⁰ V Ljubljani deluje visoka tehniška šola, toda brez vrednosti, medtem ko manjka visoka trgovska šola. Izguba celotnega mojega premoženja ustvarja moj težaven položaj, zlasti pa vzdrževanje dveh študentov na Dunaju najmanj še šest let. Zaradi teh razlogov še vedno želim, da bi se preselil na Dunaj, za sedaj le z dvema starejšima sinovoma in zadostovala bi nam le ena soba. Župan Seitz mi je svetoval bivanje za eno leto, da bi mogel sprejeti nemško-avstrijsko državljanstvo in v tem času bi mogel dobiti potrebno stanovanje. Dr. Ellenbogen me je potem napolnil do Vas za morebitno pomoč.

Kot odvetnik, ki pozna avstrijske, italijanske in jugoslovanske zakone, kot poznavalec nemškega, italijanskega, francoskega in vseh slovanskih jezikov, deloma angleščine in madžarščine, mislim, da bi mogel najti ustrezno mesto na Dunaju. Ustanovil in vodil sem Trgovsko obrtno zadrugo v Gorici⁷¹ in torej mi ni tuje sodelovanje v kaki trgovski ali industrijski ustanovi. Res je, da imam 66 let, toda čutim še vedno vso svojo moč za delo.

Obračam se na Vas z vprašanjem, če bi mogel s svojimi kvalitetai najti zaposlitev, morda

⁶² Pismo je ohranjeno v kopiji.

⁶³ Tumova soproga Marija Gianola (1877-1928) je bila po materi Slovenka, oče pa je bil Italijan. Rojena je bila v Aleksandriji v Egiptu.

⁶⁴ Karl Renner (1870-1950), avstrijski socialdemokratski voditelj. Po prvi in drugi svetovni vojni je opravljal pomembne državniške službe.

⁶⁵ Karl Seitz (1869-1950), socialdemokratski politik, avstrijski državnik.

⁶⁶ Wilhelm Ellenbogen (1863-1951), avstrijski socialdemokratski politik, državni poslanec, minister.

⁶⁷ Branimir Tuma (1904-1991).

⁶⁸ Ostož Tuma (1906-1972).

⁶⁹ Boris Tuma (1909-1945).

⁷⁰ Zoran Tuma (1912-1945).

Dr. Henrik Tuma pozdravlja udeležence skupnega izleta članov ljubljanske in zagrebške podružnice socialistične planinske organizacije »Prijatelji prirode« (Lisca, 19.10.1930)

pri socialdemokratski stranki. Vem, da je konkurenca izjemna, toda po drugi strani mislim, da bi mi poznavanje jezikov in stroke lahko zagotovilo izjemno mesto.

Brž ko bom prejel Vaš odgovor, bi bil pripravljen priti osebno na Dunaj.

Pričakujem vaš naklonjeni odgovor, z vsem spoštovanjem

Riassunto

La corrispondenza tra il dott. Henrik Tuma e il Valentino Pittoni

Branko Marušič

La corrispondenza tra il politico ed ideologo socialista sloveno dott. Henrik Tuma (1852-1935) ed il leader dei socialisti triestini Valentino Pittoni (1872-1933) negli anni 1916-1924 comprende 11 lettere scritte da Tuma e 10 da Pittoni. Nell' articolo sono pubblicate interamente, tradotte in lingua slovena (la lingua dell' originale è italiano).

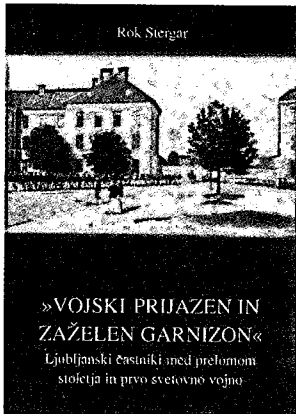
Nelle lettere i due socialisti rassegnano le sue opinioni e posizioni sulla pubblicazione di un giornale socialista sloveno nell'anno 1916, le possibilità di una stretta collaborazione tra le cooperative operaie slovene e le Cooperative operaie di Trieste, Istria e Friuli nel 1918 ed infine sulla problematica del cooperativismo operaio del dopoguerra nella Venezia Giulia.

Alcuni brani della corrispondenza Tuma-Pittoni sono usciti nella redazione del prof. Elio Apich nella pubblicazione *Socialisti sloveni e italiani nel Litorale* (Ljubljana-Trst 1979).

⁷¹ Denarni zavod, ustanovljen leta 1897 z namenom, da vzpodbuja širjenje slovenskega kapitala. Leta 1912 je zadruga zašla v likvidacijo.

Tri novosti v Zbirki Zgodovinskega časopisa

V zadnjem letu so v *Zbirki Zgodovinskega časopisa* izšli trije novi zvezki (od 19 do 21), ki so na voljo – tako kot vsi ostali zvezki knjižne zbirke in komplet revije – na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon + 1 / 2411-200, e-pošta zgodovinski.casopis@uni-lj.si).

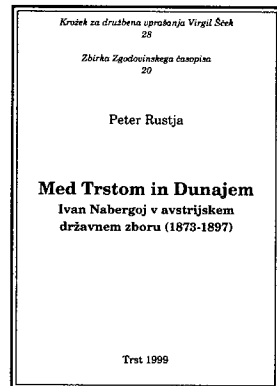

Štev. 19: **Rok Stergar:** *»Vojski prijazen in zaželen garnizon«* : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno. Ljubljana 1999, 88 strani. – 880 SIT.

Prikaz vojaških enot v mestu, oris narodnostne, verske in socialne sestave častniškega zbora ter vojaškega poklicnega, družinskega in živahnega družabnega življenja.

Štev. 20: **Peter Rustja:** *Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897)*. Trst 1999, 336 strani. – 2800 SIT.

Knjiga je izšla v sodelovanju s tržaškim Krožkom za družbena vprašanja Virgil Šček in objavlja predvsem Nabergojeve poslanske govore ter poročila o njegovem delu. Spremna beseda Vasilija Melika.

Štev. 21: **Herbert Grundmann:** *Zgodovinisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti*. Ljubljana 2000, 84 strani. – 1600 SIT.

Priročnik je izšel v sodelovanju z zbirko Skripta Študentske založbe. Prevajalec Janez Mlinar je oskrbel še poglobljeno spremno besedo in izčrpen bibliografski pregled novejšje literature.

Člani ZZDS imajo tudi pri nakupu najnovejših publikacij pravico do 25-odstotnega, študentje pa 50-odstotnega popusta na navedene cene, ki že vključujejo DDV.

Marko Zupanc

Gosarjeva ekonomska misel

Kratek življenjepis dr. Andreja Gosarja

Andrej Gosar se je rodil 30. novembra 1887 v skromni čevljarški družini v Dolnjem Logatcu. Sprva je bil pri očetu dve leti zaposlen kot čevljarški vajenec, leta 1902 pa se je vpisal na drugo državno gimnazijo v Ljubljani, kjer je leta 1910 maturiral. Istega leta se je vpisal na pravno fakulteto dunajske univerze, kjer je leta 1915 diplomiral in leto kasneje doktoriral. Leta 1918 se je zaposlil pri Deželni vladi za Slovenijo kot strokovnjak za socialna vprašanja in si prizadeval za socialne reforme v prid delavstvu. Politično se je udeleževal v stranki SLS (Slovenska ljudska stranka) in pri sindikatu Jugoslovanska strokovna zveza. Leta 1920 je bil izvoljen za poslanca v ustavodajno skupščino Jugoslavije.¹ 1925. leta je bil ponovno izvoljen v parlament in bil v letih 1927 in 1928 minister za socialno politiko.² Jugoslavijo je zastopal v generalni skupščini Društva narodov, od leta 1929 do 1931 pa je bil član vrhovnega Državnega zakonodajnega sveta. Od leta 1929 je bil izredni in od leta 1935 redni profesor prava, ekonomije in sociologije Univerze v Ljubljani, v letih 1936–39 tudi dekan Tehniške fakultete.³

Že med študijem je v *Slovincu*, *Domoljubu* in *Zlati dobi* objavljal članke o socialnih in vzgojnih vprašanjih, od leta 1921 pa je bil med vidnimi publicisti *Novega časa* in *Pravice*. V tem času je začel izdajati revijo *Socialna misel*, objavil je tudi nekaj knjig, kot so: *Narodnogospodarski eseji* (1920), *Za krščanski socializem* (1923), *Socialna ekonomija* (1924) in druge.

V SLS je veljal za enega izmed voditeljev krščansko-socialističnega delavstva. 1922. leta je bil na jesen med propagatorji Zveze delovnega ljudstva; kot minister je priskrbel sredstva za zidavo Delavske zbornice v Ljubljani. Proti koncu dvajsetih let so ga mladi radikalni krščanski socialisti zmeraj ostreje napadali. V svojem najobsežnejšem in najbolj znanem delu *Za nov družbeni red 1 in 2* (1933, 1935) je propagiral »krščansko socialni aktivizem«. Kritizirali so ga zlasti liberalni in socialistični publicisti, posebej še Ivan Kovač (Edvard Kardelj). Zadnja leta pred 2. svetovno vojno je bil zaradi nekakšne sredinske krščansko-demokratske usmerjenosti politično osamljen. Svaril je namreč pred avtoritarnim korporativizmom, povezanim s fašizmom, se zavzemal za »samoupravno stanovsko solidaristično« krščansko družbo ter avtonomijo Dravske banovine. Leta 1941 se ni hotel pridružiti OF (Osvobodilni fronti), ker je začutil v njenem vodstvu komunizem, tega pa je iz verskih, ekonomskih in socialnih vzrokov zavračal.⁴ V času 2. svetovne vojne se tako ni pridružil nobeni strani, tudi beli gardi ne. S svojo skupino je aktivno deloval za osvoboditev do leta 1944, ko je bil aretiran in poslan v Dachau.

Po vojni je do leta 1958 predaval na Tehniški fakulteti, drugo javno delovanje pa mu je

¹ Andrej Gosar, *Za nov družbeni red*, sistem krščanskega socialnega aktivizma, skrajšana izdaja, Celje 1994, predgovor Lada Ločniškarja.

² *Enciklopedija Slovenije*, 3, Ljubljana 1987, str. 302.

³ Gosar, *Za nov družbeni red...*, predgovor Lada Ločniškarja.

⁴ *Enciklopedija Slovenije*, 3, Ljubljana 1987, str. 302.

bilo onemogočeno. Boris Kidrič je namreč v imenu komunistične partije javno obsodil medvojno zadržanje »katoliške sredine« kot narodno izdajalsko in tako dr. Gosarja avtomatično obsodil na dosmrtni molk in odvzem vsake besede v slovenski povojni stvarnosti.⁵

Dr. Gosar je bil umirjen, uglajen, izobražen, predvsem pa življenjsko izkušen in preizkušen človek, ki je ob dostojanstveni spoštljivosti krščanskega izobraženega laika znal izreči ob pravem času primerno besedo.⁶ Ob svoji 80-letnici je prejel posebno papeževo odlikovanje »Pro Ecclesia et Pontifice«.⁷

Umrl je 21. aprila 1970 v Ljubljani.

Obdobje, v katerem je živel dr. Andrej Gosar

»Gosarjeva doba«, dvajsetletje med prvo in drugo svetovno vojno, je na eni strani kljub strahotnim posledicam vojne videla nadaljnji razmah industrializacije, kapitalističnega gospodarstva in nastanek novih državnih tvorb, na drugi strani pa kot rezultat nasprotij, ki jih prva svetovna vojna ni rešila, izbruh revolucije v Rusiji ter fašističnega in nacističnega avtoritarnega režima v Italiji in Nemčiji. Zato ni nič čudnega, da je pri narodih, ki so prišli pod vpliv enega ali drugega totalitarizma, začelo pojemati zaupanje v parlamentarno strankarsko demokracijo. Problemi, kot so kapitalistično gospodarstvo s pozitivnimi in negativnimi spremljajočimi pojavi, marksistični kolektivizem na eni in fašistični korporativizem na drugi strani ter izguba zaupanja v parlament, se stalno pojavljajo v Gosarjevih razpravah in prizadevanjih »za nov družbeni red«.

Gospodarski razvoj je po eni strani omogočil gospodarsko rast Slovenije, po drugi strani pa je v ospredje postavil nove socialne probleme (problem prenegle urbanizacije, stanovanjske politike...). Dr. Gosar se je med prvimi zavedel, da postaja tudi v Sloveniji delavski problem vedno bolj pereč, zato je vanj posegel osebno, v glavnem kot socialni gospodarstvenik ter socialni poverjenik, minister za socialno politiko in jugoslovanski predstavnik v raznih mednarodnih forumih.⁸

V času, v katerem je dr. Andrej Gosar napisal svoja najbolj znana dela, to je v obdobju med obema vojnama, je bilo ekonomsko stanje v Kraljevini SHS zelo spremenljivo. Obdobju parlamentarizma, ki je državno gospodarstvo pahnilo na rob propada, je sledilo obdobje, ki je veliko obetalo, z novo vlado vred. Leta 1928 je Jugoslavijo zadel val svetovne gospodarske krize, čemur je botroval polom na Wall Streetu. Cene koruze in drugih žitaric na mednarodnih trgih so skokovito in drastično padle, zato so mnoge države pod pritiskom kmetov popustile in omejile uvoz jugoslovanskih pridelkov. V štirih letih se je seštevek uvoza in izvoza znižal za pet milijard dinarjev, narodni dohodek je padel iz 80 na 42 milijard dinarjev. Propadlo je mnogo tovarn in obrtnih delavnic, v velikih težavah pa se je znašlo tudi bančništvo. Zadolženih je bilo kar 35 % kmetij, obresti in davki pa so še povečali število tistih, ki so bili na robu preživetja. Srednji dohodek je v tem času znašal en sam dinar, kar je bilo dovolj komajda za škatico vžigalic.

Takšna situacija je v državi praktično odpravila denarno ekonomijo. Ukrepi, kot je bil državni monopol nad izvozom žitaric ter moke, in drugi, so ostali brez omembe vrednih in vidnih uspehov. Brezposelnost je skokovito naraščala, saj industrija ni bila sposobna zaposliti odvečne delovne sile. Izselski val se je celo obrnil in povzročil, da je bilo leta 1931 število povratnikov večje od števila emigrantov. Državo so bremenili zlasti: - močna vojska,

⁵ Tomaž Simčič, *Uvod v Gosarjev krščansko socialni nauk*, Revija 2000, št. 42/43, str. 143.

⁶ Andrej Gosar, *Sodobna socialna etika*, sociološke in gospodarske osnove, Ljubljana 1994, str. 7.

⁷ Simčič, *Uvod v Gosarjev krščansko socialni nauk*, str. 143.

⁸ Prav tam, str. 144, 145.

ki je zase terjala tretjino letnega proračuna; - številne pokojnine; - obresti za dolgove v tujini (milijarda dinarjev na mesec); - enoletna zamrznitev plačevanja vojne odškodnine Nemčije Jugoslaviji.

Nekje ob prehodu iz prve v drugo polovico 30. let so se gospodarske razmere popravile. Tako se je povečal pridelek žita in povpraševanje po surovinah na svetovnem tržišču. Pozitivni trendi so se kazali zlasti v trgovini, industriji in rudarstvu, saj je povečan izvoz izboljšal zunanjetrgovinsko bilanco, rastoče cene poljščin pa so povečevale likvidnost kmetov.⁹ Splošno gospodarsko rast je spodbudila oboroževalna tekma in gospodarsko povezovanje Jugoslavije in Slovenije z Nemčijo ter Italijo. Majhne kmetije v Sloveniji niso dajale možnosti za preživetje, zato je kmečko prebivalstvo iskalo zaslužek v industrijskih središčih, mnogo ljudi se je izselilo.¹⁰

Uvod v Gosarjev krščanski socialni aktivizem

Tričetrto stoletja je minilo, odkar je dr. Andrej Gosar zasnoval svoj sistem krščanskega socialnega aktivizma. Gosarjevo delo sovпада s časom velikih miselnih in socialnih sprememb, s časom, ko se je podiral režim demokratične družbe na račun komunizma, fašizma in nacizma. Čeprav sistemu krščanskega socialnega aktivizma tedaj ni bilo usojeno zaživeti, ima v sebi globlje korenine in sporočilo, ki bi tudi v današnjem času utegnulo prispevati svoj del pri nastajanju in urejanju družbe, ki je krenila na pot demokracije. V razmerah, ki so v marsikateri stvari podobne predvojnimi, skušamo namreč uvajati in vpeljovati demokratični red z vsemi tistimi napakami in pomanjkljivostmi, na katere je opozarjal že dr. Gosar, čeprav je njegovo razmišljanje pričakalo današnje čase zamolčano, pozabljeno in zatrto.

Največja vrednost Gosarjevega dela se brez dvoma skriva v sistemski obravnavi vseh družbenih vprašanj, ki jih skuša reševati kot celoto v medsebojni soodvisnosti. Krščansko socialni aktivizem je celovit, dognan in kompleksno zasnovan sistem ureditve družbe, predvsem temeljnih vprašanj, ki se pojavljajo v vsaki družbi. Na tej podlagi lahko brez pretiranega oklevanja in bojazni rečemo, da je dr. Gosar že pred desetletji odgovoril na nekatera vprašanja našega časa.

Enega glavnih vzrokov številnih nevšečnosti demokratičnega parlamentarizma je videl v proporcionalnem volilnem sistemu, ki vodi v razcepljenost in otežuje izvajanje vladnega programa. Na podlagi splošne in enake volilne pravice izvoljen parlament ostaja le organ političnega ljudstva in ne more biti tolmač številnih ljudskih potreb, zato se je dr. Gosar zavzemal za samoupravno ureditev družbe. Samoupravo pojmuje kot logično izpeljanko načela, da vsa oblast izhaja iz ljudstva, kar se bistveno razlikuje od lokalnih samouprav, ki jih uvajamo danes.

Zavzemal se je za družinske kmetije, medtem ko je malim kmetijam pripisoval vlogo pomembnega ekonomskega dopolnila v rednih, posebej pa kriznih razmerah. Marksistični in kapitalistični okviru družbenega življenja po njegovem mnenju ne morejo urediti medsebojnih razmerij ljudi in narodov. Družbene procese je namreč treba prepojiti z notranjimi silnicami, ki bodo zajele človekova dejanja in snovanja.

Vse Gosarjeve razprave in razmišljanja stalno spremlja brezpogojno priznavanje resnice, pravice in etike, tako v zasebnem kot javnem življenju.¹¹ »Današnjemu svetu

⁹ Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*; nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije, Koper 1995, str. 61, 62.

¹⁰ Božo Repe, *Naša doba*, oris zgodovine 20. stoletja, Ljubljana 1995, str. 110.

¹¹ Deloma povzeto po delu: Andrej Gosar, *Za nov družbeni red*, sistem krščanskega socialnega aktivizma, skrajšana izdaja, Celje 1994, str. 7-10.

preostaja prav za prav samo ena izbira: Ali pokažemo mi, katoličani, tisto zares pravo pot, ki vodi v obstoječih razmerah do pravičnega in zadovoljivega družabnega reda ali pa se bodo ljudske množice obračale proč od cerkve in se zgrinjale v komunistični oziroma boljševiski tabor.«¹²

Osnove Gosarjevega sistema krščanskosocialnega aktivizma

Kako reševati zapletene družbene razmere, je kronično in temeljno vprašanje vsake družbe, saj se v vsaki družbi kot algoritem prepleta pojavljanje problemov z njihovim reševanjem. Problem je vedno potrebno reševati v povezavi z drugim problemom in ne vsakega posebej, saj so le-ti med seboj odvisni. Če bi namreč neko vprašanje razrešili ločeno od ostalih, bi lahko potencirali vsa ostala vprašanja in probleme ter s tem povzročili mnogo več slabega kot dobrega. Reševanja družbenih razmer se je zato potrebno lotiti prefinjeno in z veliko mero občutka za stvarnost. »Tudi najbolj idealno zamišljena in teoretsko še tako dosledno in logično zasnovana družabna reforma ostane in mora ostati le beseda, le prazna obljuba, ako ne odgovarja resničnim gospodarskim razmeram in možnostim.«¹³ V zvezi s tem je potrebno poudariti tudi mišljenje sedanjega papeža, Janeza Pavla II., da niti marksistični niti kapitalistični okviri družbenega življenja ne morejo urediti medsebojnih razmerij ljudi, družb in narodov.¹⁴

Prizadevanje za dobiček kot osrednji problem modernega gospodarstva

Dokler zagovarjamo stališče, da se gospodarske dobrine vseh vrst proizvajajo za trg, kjer jih ljudje lahko svobodno kupujejo oziroma odklanjajo, toliko časa bo prizadevanje za čim večjim dobičkom edino mogoče in uporabno organizacijsko izhodišče gospodarstva.¹⁵ Pravilnost te ugotovitve se nam potrjuje že skozi naslednje vprašanje: Kako in po čem naj se namreč obrtnik ali podjetnik odloča, kakšno blago in koliko ga bo izdeloval, da bo z uspehom gospodaril, če se ne more ravnati po tem, kje se mu obeta največji dobiček? Po čem naj se nadalje odloča kmet, kaj bo sadil in sejal, katero živino bo redil, če se ne bi smel ravnati po tem, kje se mu obeta največji zaslužek?

Prizadevanje za čim večji dobiček velja celo v primeru, ko prevzame vso proizvodnjo za trg v svoje roke država. V narodnogospodarskem in socialnem pogledu so namreč splošno koristna le rentabilna podjetja. Podjetja, ki bi gospodarstvo uravnavala neposredno po ljudskih potrebah, bi namreč propadla ali pa bi jih morali podpirati in vzdrževati na račun ostalega gospodarstva. Ob upoštevanju kulturnih, socialnih in drugih vidikov je tudi to včasih potrebno in koristno, vendar je le pridobitno načelo tisto, ki zariše mejo med mogočim in nemogočim.

Zavračanje vsakršnega prizadevanja za dobiček bi pomenilo odpovedati se smotrnemu gospodarskemu ravnanju, nemogoče pa bi bilo prav tako zahtevati, naj bi se tržno gospodarstvo uravnavalo le po potrebah. To bi bilo namreč teoretično izvedljivo samo v popolnem kolektivizmu oziroma komunizmu. Vendar je pri prizadevanjih za čim večji dobiček neobhodno potrebno imeti in poznati pravo mejo. Gospodarimo namreč zato, da lahko živimo oziroma moremo živeti, ne živimo pa za to, da bi gospodarili. Neopravičljivo je tako

¹² Andrej Gosar, *Zakaj sem napisal knjigo »Za nov družabni red« in kaj bi rad z njo dosegel*, Književni glasnik, št. 4, december 1936.

¹³ Andrej Gosar, *Za nov družabni red*, sistem krščanskega socialnega aktivizma, prvi zvezek, Celje 1933, str. 297.

¹⁴ Gosar, *Sodobna socialna etika...*, str. 9.

¹⁵ Andrej Gosar, *Glas vpijočega v puščavi*. Dvajset let ideoloških trenj in težav v slovenskem krščanskem socialnem gibanju, Revija 2000, št. 37/39, str. 99.

truditi se, da bi bil dober, obziren in popustljiv do drugih ljudi izven svojega pridobitnega gospodarstva, ko pa v poslovnih zadevah ne poznaš meja in popustljivosti, kar se odraža v trdosti in neizprososti. Povsod tam, kjer kapitalistični delodajalci delavce kruto izkoriščajo in zelo slabo plačujejo, nastaja najbolj reven proletarijat, ki predstavlja najtežje breme na ramenih družbe in najhujšo nevarnost za družbo. Takšni delavci namreč telesno in moralno propadajo ter polnijo bolnišnice, domove za ubožne in ostarele, poboljševalnice, družbo napolnjujejo z množicami alkoholikov, prostitutk in tako dalje. Ta isti proletarijat pa je po drugi strani zelo dovzeten za revolucionarne nazore in gibanja, ki prinašajo družbi materialno in moralno škodo ter nesrečo.

Brezobzirno prizadevanje za dobiček je tako z vidika občje blaginje in socialne etike deležno najstrožje obsodbe. Vedeti je namreč treba, da prav najmočnejša kapitalistična podjetja, ki brezobzirno zasledujejo čim večji dobiček, za seboj potegnejo tudi vsa druga podjetja, ki so se pripravljena in bi se rada držala pravih meja. Zato je v takšnih primerih nujen poseg države, kot ena najpomembnejših nalog pa se smiselno pojavlja zahteva, da se gospodarsko življenje organizira tako, da bo ob zasebnem prizadevanju za čim večji dobiček čim bolj služilo tudi potrebam in zahtevam občje blaginje.

Vedno bolj prihaja v ospredje misel, naj bi se pravice, ki jih posameznik uživa v družbi, ravnale zlasti po delu, ki ga v nji in njej v prid opravlja. Neutemeljeno brezdelje in lenarjenje je socialno zlo in krivica, saj so zaradi tega drugi ljudje prikrajšani in oškodovani. V družbi je namreč vedno tudi dovolj ljudi, ki sami ne morejo delati in skrbeti zase, zato je dolžnost dela toliko bolj poudarjena.¹⁶ Na splošno tako velja, da je vsak človek dolžan z lastnim, osebnim, produktivnim ali splošno socialno koristnim delom pridobiti si to, kar potrebuje za svoje življenje. Vsi ljudje imajo enako naravno pravico do tolike mere naravnih dobrin, da lahko in morejo živeti človeka vredno življenje. Splošno se šteje, da ljudje živijo človeka dostojno življenje, v kolikor imajo dovolj dohodkov za primerno oblačenje, hranjenje in stanovanje. Preskrbljeni morajo biti za primer bolezni, nezgod, onemoglosti in starosti, imeti pa morajo tudi možnost ustvariti si družino ter jo primerno vzdrževati in zanjo skrbeti.¹⁷ Te dobrine si pridobe ali neposredno s primernim delom ali pa posredno od drugih v zameno.

Naravni produkti potemtakem niso osebna last gospodarja, v kolikor presegajo določeno mero. Ta mera je enaka »splošnemu deležu«, ki naj bi ga dobil sleherni človek od skupne zaloge naravnih neposrednih življenjskih potrebščin. Iz tega sledi, da je delo prvi in glavni vir osebne pravice do zadostnih življenjskih potrebščin, saj naravni, za vse ljudi enaki »skupni delež«, ne zadostuje za človeka vredno življenje. Prodreti bi morala ideja neizogibne dolžnosti dela, posameznika pa bi bilo treba ceniti po delu in ne po rojstvu in imetju. To navsezadnje zahteva tudi sama pravičnost.¹⁸

Socialni značaj dohodkov

Zavedati se moramo, da so dohodki med seboj sila povezani in odvisni. Kolikor več dohodkov ima kdo, tem manj jih more imeti kdo drug. Tako nihče ne more povečati svojih dohodkov, ne da bi bili zaradi tega prikrajšani in oškodovani drugi.¹⁹ Med opravljenim delom in denarnimi dohodki, ki jih posameznik prejme za opravljeno delo, ni neposredne vzročne zveze. To se zlasti odraža pri razlikovanju med delovnimi in brezdelnimi dohodki ter vprašanju pravičnega plačevanja delavcev. Te ugotovitve pridejo še toliko bolj do

¹⁶ Gosar, *Sodobna socialna etika...*, str. 106-119.

¹⁷ Prav tam, str. 131, 132.

¹⁸ Andrej Gosar, *Narodnogospodarski eseji*, Ljubljana 1920, str. 15, 18, 24.

¹⁹ Gosar, *Sodobna socialna etika...*, str. 129.

veljave, če pomislimo, da se različne vrste dela med seboj ne dajo primerjati. Zanje namreč ni nekega skupnega merila (primer je razmerje telesno – duševno delo).

Vprašanje o pravičnih cenah

Na splošno bi lahko rekli, da je cena blaga pravična, če ustreza oziroma je enaka njegovi objektivni menjalni vrednosti. Na prvi pogled je to jasno in utemeljeno, v svojem bistvu pa je zgrešeno in vodi do napačnih sklepov. V kolikor bi namreč hoteli ugotoviti pravičnost cene v smislu tega nauka, bi morali najprej ugotoviti objektivno menjalno vrednost. Če bi bila objektivna menjalna vrednost dobrin odvisna od njihove uporabne vrednosti, bi bilo železo dražje od zlata in podobno. Objektivna menjalna vrednost dobrin tudi ni odvisna od dela, potrebnega za njihovo proizvodnjo (kot je trdil Marx), kakor tudi ne od sočasnega vpliva različnih dejavnikov (dela, uporabnosti, redkosti, zaželenosti dobrine...), saj ne vemo, koliko vrednosti je dal vsak dejavnik. Posledica teh ugotovitev je, da je vsakršno iskanje objektivne menjalne vrednosti dobrin brezuspešno. Na podlagi tega je očitno in edino možno, da mora biti menjalna vrednost dobrin enaka njegovi običajni tržni ceni. To pa pomeni, da menjalna vrednost ni povsem določena, saj se giblje v okvirih vsakokratne tržne cene blaga. Napačno bi bilo misliti, da mora biti pravična cena blaga za vse odjemalce popolnoma enaka. Trgovec namreč lahko zaračuna blago bogatejšemu kupcu dražje kakor povprečnemu kupcu.

Vsaka tržna cena ni tudi že socialno pravična. Socialno pravične cene namreč omogočajo vsem ljudem človeka vredne in stanu primerne dohodke. Ker vsaka cena vpliva na cene drugega blaga, bi si bilo treba prizadevati za takšno razmerje cen in dohodkov, da bodo vsi ljudje v pravem obsegu deležni sadov skupnega dela in naporov.²⁰

Brezdelni dohodki

Brezdelni dohodki posameznih ljudi so lahko pravzaprav neomejeni, delovni dohodki pa so pri vsakem človeku sorazmerno ozko omejeni. En in isti človek lahko prejema hkrati razne vrste brezdelnih dohodkov, obresti, dividende, najemnine, posojila in tako dalje, brez vsake omejitve. Zato ima vprašanje o pravilni porazdelitvi in uporabi brezdelnih dohodkov izredno velik pomen. Od samih delovnih dohodkov si nihče ne more veliko prihraniti ali ustvariti omembe vrednega premoženja. Poglavitni vir za nastanek kapitala so namreč samo brezdelni dohodki.²¹

Poglavitno vprašanje, ki se tu zastavlja je, koliko brezdelnih dohodkov sme vsakdo imeti. Brezdelni dohodki, ki presegajo stroške skromnega življenja, gredo namreč vedno na račun pravičnega deleža drugih ljudi, zato so vselej socialno krivični. Edina izjema je dobičkonosno izkoriščanje naravnih sadežev, snovi in sil oziroma tehničnih naprav, priprav ali iznajdb, ki jih nihče drug noče ali ne zna izkoristiti. Slednje velja le ob pogoju, da se pri tem ne izčrpavajo nenadomestljive naravne dobrine, ki jih trenutno ni mogel nihče drug izkoristiti, oziroma se pri tem ne izčrpavajo najete delovne moči. Dokler ostaja kolikor toliko omembe vreden del pridobitnega gospodarstva v zasebnih rokah, bo treba v ljudeh vsakokrat znova buditi zavest, da obilnejši dohodki od imetja v resnici niso njihovi, temveč so jih po vesti dolžni na primeren način uporabiti v občo korist.²²

»Pecunia pecuniam parere non potest,« je latinski pregovor, katerega naziranje je preživelo že v Gosarjevem času, saj dr. Gosar pravi, da je brez pomena ugovor, da »denar

²⁰ Prav tam, str. 133-136.

²¹ Prav tam, str. 138.

²² Prav tam, str. 141, 142.

ničesar ne rodi. « Obrestovanje posojenega denarja je namreč na splošno upravičeno, vendar je menjalno upravičena le tista obrestna mera, ki splošno velja na vsakokratnem trgu kapitala. Krivično bi namreč bilo, če bi izposojevalec izkoristil stisko ali nevednost dolžnika in mu zaračunal višje obresti od običajnih. Država mora potemtakem kreditno politiko uravnavati tako, da bo obrestno mero zadržala na nivoju oziroma višini, ki najbolj ustreza dejanskim gospodarskim razmeram in potrebam (splošno znano je namreč, da obrestna mera regulira dotok kapitala v podjetja in panoge ter določa, koliki del celotnega narodnogospodarskega dohodka se sproti potroši za zadovoljitev ljudskih potreb in koliko se ga prihrani in porabi za ustvarjanje novega kapitala), prav tako pa mora dati na voljo ceneni kredit za namene, za katere bi bil običajni poslovni kredit predrag. Samo tako je mogoče zagotoviti zdrav razvoj in napredek gospodarstva, kakor tudi preprečiti izroditev obrestovanja.

Bistvo obrestnega vprašanja in brezdelnih dohodkov na sploh je tako, da naj bi nihče ne imel toliko brezdelnih dohodkov, da bi lahko živel samo od njih. Če pa jih kljub temu ima, vsi ti brezdelni dohodki niso njegovi, temveč je dolžan uporabiti v občo korist presežek prek vsote, ki je potrebna za najskromnejše preživljanje.²³

Potrošnja in razkošje

Vprašanju potrošnje se na splošno posveča premalo pozornosti. Res je sicer, da je vse gospodarstvo v prvi vrsti usmerjeno k pridobivanju, vendar so le konsumenti oziroma odjemalci tisti, ki najbolj vplivajo na tok in razvoj gospodarskega življenja. Ti so merodajni za to, koliko in kakšno blago se trajno proizvaja in prodaja na trgu. Če nam gospodarstvo nudi namesto najnujnejših stvari velike količine manj potrebnega ali nepotrebne dragega luksuznega blaga, je to posledica tega, da imajo ljudje za takšne manj potrebne stvari dovolj denarja in jih prostovoljno tako drago plačujejo. Drugim plastem medtem primanjkuje nujnih življenjskih potrebščin. Poglavitno odgovornost za to nosijo premožnejši odjemalci s tem, ko po takšnih stvareh povprašujejo in jih plačujejo po visokih cenah. Pridobitniku je namreč vseeno, kaj proizvaja (njemu gre le za dobiček), zato ni vseeno, kako in za kaj trošimo svoje dohodke.

Dr. Andrej Gosar pri tem poudarja, da se motijo vsi tisti, ki menijo, da se nikogar ne tiče, za kaj in za koliko brez prave potrebe trošijo. Vsak izdatek, ki gre prek potreb in zahtev človeka vrednega in stanu primernega življenja, je greh nasproti revežem, ki si najnujnejših stvari ne morejo privoščiti brez svoje krivde.²⁴ Denarna sredstva, ki se trošijo za nepotrebne ali manj potrebne stvari, bi se dala namreč uporabiti za koristnejše namene. Če bi si na primer v določenih razmerah lahko sezidal za eno enoto svojim družinskim razmeram primerno hišo, sezidam pa si jo za štiri enote, potem to ni prav. V kolikor bi namreč tri enote naložil v hranilnico, bi od tega denarja lahko trije drugi družinski očetje dobili vsak po eno enoto posojila za izgradnjo razmeram in potrebam zadostne hiše. Delavci (ki bi gradili hišo oziroma kar štiri hiše) bi prav tako zaslužili, denar bi prav tako prišel v promet in še tri družine bi dobile hišo.²⁵

Kritika gospodarske vede in ekonomskih osnov marksizma

Na podlagi klasične ekonomske šole je Marx zasnoval svoj gospodarski sistem v glavnem na teoriji vrednosti. Marx pravi, da je povprečno delo, ki je v družbi po vsakokratnem stanju njene tehnike potrebne za produkcijo, edini vir menjalne vrednosti. Če

²³ Prav tam, str. 144–146.

²⁴ Andrej Gosar, *Gospodarstvo in vera*, Ljubljana 1934, str. 16–18.

²⁵ Gosar, *Sodobna socialna etika...*, str. 154.

se namreč blago zamenja za blago, mora biti v obeh nekaj skupnega. To je delo. Tudi delovna moč ima le toliko vrednosti, kolikor dela je treba vložiti za njeno reprodukcijo. Kapitalisti od delavcev zahtevajo, da proizvajajo več, kot je potrebno za reprodukcijo njihove delovne moči. Tako pride do večvrednosti, ki si jo kapitalist prilasti, končna posledica je koncentracija vsega kapitala v rokah maloštevilnih kapitalistov. Število delavcev, ki ostajajo brez zaposlitve, pa se večja. Marx je na ta način pokazal, da ima delavec v bistvu dovoljenje živeti (delati za svoje lastno življenje) le v toliko, kolikor dela določen čas zastoj za kapitalista.²⁶

Dr. Andrej Gosar v zvezi s tem povsem nedvoumno ugotavlja, da Marxov nauk o večvrednosti ne drži. V vsakdanjem življenju namreč priznavamo posameznim dobrinam vsi mnogo večjo menjalno vrednost, kot bi jo imele, če bi sodili po delu, potrebnem za njihovo proizvodnjo.²⁷ Potemtakem je brezplodno celo vprašanje o menjalni vrednosti dobrin, v kolikor ga gledamo s stališča Marxa. Vrednost je namreč nekaj subjektivnega in se je ne da objektivno določiti (za revnega kmeta je kilogram krompirja tako več vreden kot za bogatega; ob slabi letini ceni kmet kilogram krompirja več kakor ob dobri). Ko govorimo o vrednosti te ali one stvari oziroma o vrednosti blaga v menjalnem gospodarstvu, v resnici mislimo na njegovo ceno. Le cena dobrin oziroma blaga je namreč tisto, kar resnično je in se da določiti. Kar nima cene tudi ni nič vredno v smislu objektivne gospodarske vrednosti, zato so v menjalnem gospodarstvu stvari vredne toliko, kolikor je mogoče na trgu zanje dobiti.²⁸

Cena blaga se tako ne ravna (vsaj izključno ne) po delu, ki je potrebno za njegovo proizvodnjo. Določajo jo namreč še mnoge druge okoliščine in dejstva, navsezadnje o ceni blaga odločajo samo njegovi potrošniki. Samo toliko časa, dokler ljudje cenijo neko dobro in so pripravljeni zanje nekaj dati ali se nečemu odpovedati, bo ta dobro imela neko vrednost (ali točneje ceno). Če namreč ni nikogar, ki bi povpraševal po tej dobrini, ali nikogar, ki bi mu bila ta dobro potrebna oziroma bi bil pripravljen zanje nekaj dati, je ta dobro brez ekonomske vrednosti, pa čeprav bi bila sama po sebi zelo dragocena in morda celo koristna. Zato moramo končni izvor cene iskati pri potrošnikih, to je v njihovih potrebah in denarnih sredstvih. Samo tisto blago, za katero imajo potrošniki denar za njegov nakup, ima svojo ceno. Blago, za katerega potrošniki nimajo sredstev, ostaja brez cene. Potrošniki se navadno ne zanimajo toliko za to, koliko dela, različnih surovin in drugega je bilo potrebnega za proizvodnjo nekega blaga. Oni blago pač cenijo glede na potrebe in sredstva, ki jih lahko zanj eventualno dajo.

Zato je napačno govorjenje o neki objektivni ekonomski vrednosti dobrin v prometu menjave, brezpredmeten mora ostati tudi vsak poizkus, da se ta vrednost določi ali odredi. S to ugotovitvijo se ruši klasična teorija, po kateri vrednost dobrin v menjavi izvira samo iz dela. Cena blaga sicer ima neko objektivno mejo (določajo jo proizvodni stroški proizvajalca, ki proizvaja pod najmanj ugodnimi pogoji), vendar je cena enakega blaga enaka ne glede na to, da so ob različnih okoliščinah proizvodni stroški enakega blaga različni. Posledica tega je, da je dobiček proizvajalcev v različnih primerih različen. Zato se cena blaga določa po proizvodnih stroških tega blaga pri najneprimernejšemu proizvajalcu, povečanih za običajni zaslužek. Iz tega se tudi vidi, kako se je Marx motil, ko je trdil, da je za vrednost dobrin v menjavi odločilna povprečna količina dela, ki je potrebna v družbi za proizvodnjo teh dobrin. Odločilni so potemtakem le najvišji proizvodni stroški.²⁹

²⁶ Gosar, *Za nov družabni red...*, str. 305-308.

²⁷ Gosar, *Sodobna socialna etika...*, str. 134.

²⁸ Gosar, *Za nov družabni red...*, str. 310, 311.

²⁹ Andrej Gosar, *Reforma društva, sociološki i ekonomski osnovi*, Beograd 1933 (v cirilici).

Druga Marxova temeljna zmeta je bila, da je celotno gospodarsko življenje in njegove pojave presojal tudi tam, kjer je šlo le za razlago tega, kako in po kakšnih zakonih nastajajo. Posledica je, da je Marx videl bistvo vprašanja v tem, kako zagotoviti porazdeljevanje dobrin med ljudi po njihovem delu (oziroma v čisto komunistični družbi po potrebah). Vprašanje bi bilo potemtakem pravilneje postaviti takole: kako urediti zasebno gospodarjenje ljudi tako, da bo vsak dobil to in le to, kar mu po pravici gre; nov družbeni red naj se išče šele, če bi se pokazalo, da to ni mogoče.

Reformo družbeno-gospodarskega reda bi bilo zato potrebno usmeriti in naperiti tudi proti tistim, ki trošijo (včasih velike vsote denarja za nepotrebno blago, s čimer odvrtaajo kapital, surovine in delovno silo od pomembnejše produkcije) in ne le proti producentom oziroma proizvajalcem.³⁰ Bistvo problema je zlasti pri dohodkih in ne na strani proizvodnje. Ob pravilni porazdelitvi dohodkov bi se vsa proizvodnja in gospodarska dejavnost sama uravnala tako, da bi lahko vsi ljudje v pravem razmerju zadovoljevali svoje potrebe.³¹ »Konsum določa produkcijo in ne kapitalist,« poudarja dr. Gosar v svojem delu *Za nov družbeni red*.³²

Marksizmu se nikoli ni posrečilo vzbuditi v ljudeh nekih pozitivnih sil, ki bi same gradile nov družbeni red. Največja moč marksizma je bila v tem, da je delavstvo usmerjal k rušenju obstoječega družbenega reda. V družbi je namreč videl le kapitaliste in proletarce, ne pa tudi drugih slojev in stanov. Potemtakem tudi ni mogel spoznati in presoditi števila elementov, ki tvorijo družbo.³³ Marx je videl rešitev problema v popolni razlastitvi kapitalistov in diktaturi proletariata ter kolektivizaciji oziroma poddržavljanju produkcije z odpravo meznega razmerja. Te ideje je dr. Gosar označil za revolucionarne in komunistične. Ne gre namreč le za to, da se popravijo in modernizirajo samo nekateri nauki marksizma; potrebno je mnogo več. Marksizem bi moral povsem opustiti svojo sociološko in ekonomsko osnovo ter jo zamenjati z novo, ki bi ustrezala družbeno-ekonomskemu življenju. Marksizem, ki bi to storil, pa bi s tem tudi prenehal biti marksizem.³⁴

Zveza med krščanstvom in marksistični pogledi na življenje je nemogoča. Popolnoma nesmiseln je vsak poskus (v krščanskem smislu) poduhoviti marksizem oziroma delavsko gibanje, ki sloni na marksistični socialni ali ekonomski osnovi.³⁵ Poduhovljeni marksizem je s svojim naukom o nadvrednosti in razrednem boju sanjarija, marksizem brez razrednega boja, razlastitve kapitalistov in diktature proletariata pa limonada, pravi Gosar. Zato bi bilo potrebno očistiti krščansko delavsko gibanje vseh primesi marksizma. Zavreči je torej treba marksizem ter na njegovo mesto postaviti gospodarskemu in družbenemu življenju prilagojeni krščanski socializem.³⁶

Prednost marksizma je v tem, da se je s svojo gospodarsko teorijo lepo izognil vsem nerešljivim družbeno gospodarskim vprašanjem, saj vprašanja pravične mezde, plače in obresti zanj ni bilo.³⁷

Krščansko-socialno gibanje se po splošnih pogledih na življenje bistveno loči od marksizma. Po marksizmu se usoda človeka začinja in končuje na Zemlji, nebesa pa po

³⁰ Gosar, *Za nov družabni red...*, str. 314-316.

³¹ Andrej Gosar, *Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi*, zbirka študij, Ljubljana 1938, str. 32.

³² Gosar, *Za nov družbeni red...*, str. 45.

³³ Prav tam, str. 34.

³⁴ Gosar, *Reforma društva...*

³⁵ Andrej Gosar, *Vprašanje krščanskega socializma po okrožnici »Quadragesimo anno«*, Čas, Ljubljana 1931/32, str. 146.

³⁶ Andrej Gosar, *Delavski pokret in krščanska reforma družbe*, Čas, Ljubljana 1927/28, str. 374-379.

³⁷ Gosar, *Za nov družabni red...*, str. 341.

Heinejevih besedah pušča vrbcem in angelom. Povsem drugačno je krščansko-socialno gibanje, ki v materialnem življenju in blagostanju vidi le neko pomožno sredstvo, ki je potrebno ljudem, da lažje dosežejo svoj končni življenjski cilj.³⁸ Težnja po materialnem blagostanju je zanj važna in pomembna le toliko in le zato, ker je to za večino ljudi pogoj moralnega življenja, izpopolnjevanja in napredka.³⁹

Dr. Gosar se je tudi zavzemal za dosledno ločevanje med zasebnim in narodno gospodarskim vidikom, kritiziral je tudi zamenjevanje gospodarjenja s produkcijo (»kakor da bi dobro proizvajati, morda celo z veliko izgubo, pomenilo tudi že dobro gospodariti!«). Gospodarjenje nima namreč samo po sebi nič opraviti s proizvajanjem. Tako je mogoče gospodarjenje z velikim uspehom, ne da bi se sploh kaj proizvajalo (prodajalec srečk). Zmota bi bila potemtakem misliti, da izhaja gospodarska vrednost oziroma cena dobrin iz njihovih produkcijskih dejavnikov, saj konsumenta navadno ne zanima, kateri dejavniki so pri produkciji blaga sodelovali. V tem smislu se ne strinja z Ušeničnikom, ko pravi, da ima stvar vrednost zato, ker je rabna; rabna vrednost daje tako menjalno vrednost. Šele potem je menjalna vrednost odvisna od stroškov in dela, množine, redkosti in tako dalje.

Po Gosarjevem mnenju stvar nima menjalne vrednosti (cene) le zaradi tega, ker je rabna, temveč le zaradi tega, ker jo nekdo hoče rabiti oziroma zanjo kaj dati. Rabnost tako še ni sinonim za vrednost. Če vzamemo kot primer blago, ki že davno ni več v modi, vidimo, da je samo po sebi sicer rabno, vendar je cena zelo nizka ali pa je sploh ni. Po drugi strani ima prenekatera stvar, ki v resnici sploh ni rabna, kljub temu ceno in sicer zaradi tega, ker tisti, ki jo kupi ali to namerava, meni, da je rabna. Najlaže bi to ponazorili s primerom, ki se tudi dandanes zelo pogosto pojavlja v vsakdanjem življenju. Gre za propagiranje tekočine proti plešavosti, ki sama po sebi sploh ni rabna, kajti z njo se plešavosti pač ne da odpraviti. Kljub temu ta ista tekočina proti plešavosti pridobi ceno s tem, ko tisti, ki jo kupi ali to namerava storiti, meni, da je rabna.

Zelo majava je tudi trditev, da mora imeti stvar, za katero je potrebno bistveno več dela, tudi večjo menjalno vrednost. Kot primer za ponazoritev trditve lahko vzamemo visokogorski les. Z lesom visoko v gorah je namreč mnogo več dela kakor z onim v dolinah, kar pa ne pomeni, da ima les v gorah večjo vrednost oziroma ceno. Nasprotno! Ostane celo brez omembe vredne cene. Na ta način je lepo vidna misel dr. Andreja Gosarja, da izvor vrednosti (cene) ni v stvareh samih, marveč v njihovih konsumentih.

Temeljne zmote gospodarske vede

Dr. Gosar je videl glavni vzrok neuspehov gospodarske vede v napačnem pojmovanju gospodarjenja. Bistvo gospodarjenja naj bi bilo namreč v boju človeka proti omejenosti oziroma redkosti zunanjih dobrin. Ta ugotovitev je v znatni meri resnična, vendar je odločilno predvsem to, da je omejena človeška delovna moč. Posledica tega je omejenost dobrin, potrebnih za zadostitev potreb. »Naraščajoči napor, to čustvo vedno večje neprijetnosti ali vedno večjega neugodja, ki spremlja človeka pri njegovem delu, je krivo, da so gospodarske dobrine omejene.«⁴⁰

To je privedlo tudi do zamenjevanja gospodarjenja s produkcijo oziroma tehniko. Pri gospodarjenju gre za preudarno primerjanje gospodarske koristi in stroškov ter temu ustrezno ravnanje brez ozira na predmet gospodarjenja. Ta sam po sebi nima nobene vloge. Ali ima produkt značaj gospodarske dobrine, pa vedno zavisi le od človeka in njegovih potreb.

³⁸ Gosar, *Reforma društva...*

³⁹ Andrej Gosar, *Za krščanski socializem*, Ljubljana 1923, str. 42.

⁴⁰ Andrej Gosar, *Socialna ekonomija*, Ljubljana 1924, str. 33.

Dr. Gosar je v svojih razpravah in razmišljanjih nasprotoval gospodarskim teorijam, ki so druga za drugo hotele ugotoviti vrednost oziroma ceno dobrin ločeno, za vsako vrsto blaga posebej, brez ozira na cene drugih dobrin. Cene vseh vrst blaga so, brez izjeme, med seboj zvezane in druga od druge odvisne.

Dr. Gosar je skušal pokazati tudi na dve zablodi, ki škodujeta zdravemu razvoju gospodarskega življenja:

Trditve, da premalo trošimo, je eden od glavnih vzrokov gospodarske krize. To je zmotno! Pravijo namreč, da bi, če bi ljudje več trošili, s tem pomagali obrti, kmetom, industriji in trgovini ter zlasti delavstvu. Kmet bi lažje in bolje prodal svoje pridelke in z izkupičkom nabavil manjkajoče potrebščine. Posledica bi bila, da bi industrijski obrati zopet stekli, trgovina bi oživelala, obrt bi dobila novih naročil in delavstvo bi zopet dobilo dela in zaslužka. Vendar dr. Gosar temu nasprotuje, ko pravi: če se v vse te trditve poglobimo, nas bo to »modrovanje spomnilo na psa, ki lovi samega sebe za röp, pa ga seveda nikdar ne ujame.«⁴¹ Ljudje namreč ne trošijo malo zato, ker ne bi hoteli, temveč zato, ker nimajo.

Nazor, da je trditve, da premalo trošimo, eden od glavnih vzrokov gospodarske krize, je popolnoma pravilen in sprejemljiv za države, ki izvažajo veliko industrijskih izdelkov, saj se industriji, obrti in trgovini v tem primeru obeta tem več dela, čim več ljudje trošijo. Obratno je pri nas, saj moramo velike količine obrtnih in industrijskih izdelkov uvažati. Zato pri nas velja naslednje pravilo: čim manj bomo trošili, tem lažje bomo shajali. V svojem gospodarstvu moramo hoditi svojo lastno pot. Gospodarsko bi se bilo treba osamosvojiti in biti kar se da malo navezati na tuje blago. Iz tujine se namreč uvažava mnogo preveč nepotrebne in pogrešljivega blaga ter blaga, ki bi ga lahko nadomestili z domačimi pridelki in izdelki. Gospodarstvo slabo stoji, ker v potrošnji prenapetost posnemamo bolj razvite industrijske države. Z enim stavkom, živimo preko svojih gmotnih razmer.

Kritika kapitalističnega gospodarskega reda. Odpor proti kapitalističnim podjetnikom je sicer razumljiv in popolnoma upravičen, le da kritika ne sega vedno tja, kjer je glavni izvor težav. Težišče gospodarskega vprašanja je namreč v tem, da celota produkcijskih sredstev ne služi v prvi vrsti za proizvodnjo stvari, ki bi bile ljudem najpotrebnejše. Namesto tega se produkcijska sredstva trošijo za manj potrebne luksuzne stvari. Če bi produkcija v prvi vrsti ustrezala družbenim potrebam, bi odpadle tudi ostale težave gospodarskega reda. Krivda je v tem primeru v konsumentih in ne v kapitalističnem podjetniku, saj konsumenti določajo, koliko in kakšno blago se proizvaja. To je glavni izvor nereda v gospodarstvu. »V resnici bi morali videti v vsakem človeku, ki preko mere troši, škodljivca in zapravljalca našega skupnega imetja. Zakaj kolikor več eden troši, toliko manj preostane za druge. Drugače biti ne more!«⁴²

Smeri, v katere se mora razvijati moderno gospodarstvo

Gospodarstvo po načrtu

Čeprav dr. Gosar priznava, da brez liberalnega gospodarstva (obdobja čim popolnejše oziroma popolne gospodarske svobode) ne bi bilo mnogih pomembnih iznajdb in njihove izpopolnitve, pa v isti sapi tudi dodaja, da so liberalno gospodarstvo spremljale tudi številne negativne posledice. Te so zlasti: najbolj brezobzirno izkoriščanje delavcev, divja konkurenca, izkoriščanje odjemalcev ter konsumentov in tako dalje. Vse to je povzročilo periodična gospodarska nihanja, ki so se pojavljala v približno enakih razdobjih.

⁴¹ Andrej Gosar, *Zablode v sodobnem gospodarstvu*, Koledar Družbe svetega Mohorja 1932, str. 79.

⁴² Gosar, *Zablode v sodobnem gospodarstvu...*, str. 80, 82, 83.

Svobodno delujoči menjalni mehanizem je danes le še teoretična zamisel. Politična negotovost povojnih let je silila države, da so se, kolikor je to le mogoče, gospodarsko osamosvojile. Ta avtarkična gospodarska politika je sicer združena z velikimi žrtvami konsumentov oziroma odjemalcev, a so se je sčasoma oprijele vse važnejše države. Utrdila se je misel, da je treba vsaj glavna kapitalna sredstva odtegniti zasebnemu izkoriščanju ter jih postaviti v službo celote. Gospodarstva zato ni mogoče prepustiti svobodnemu toku in razvoju, temveč ga je treba po narodnih interesih in vidikih smotno organizirati in voditi, da bo služilo narodni blaginji. Gospodarstvo po načrtu je v resnici le resnično narodno gospodarstvo, saj gospodarstva brez načrta ni, oziroma je slabo.⁴³

Temeljna naloga gospodarstva po načrtu je gospodarstvo podružbiti ali poobčestviti oziroma ga postaviti v službo naroda in države kot celote. Gre zlasti za enoten načrt, v katerem naj bi bile upoštevane vse potrebe naroda in države. V takšnem gospodarstvu je potrebno najprej poskrbeti, da se primerno razvijejo in vzdržujejo tudi podjetja in panoge, ki same po sebi morda niso dovolj rentabilne, vendar so glede na celoto takega pomena, da njihova korist v polni meri odtehta žrtve, ki so s tem nujno povezane. Po drugi strani je treba onemogočiti nesmotne in preštevilne investicije kapitala v zelo dobičkonosne panoge, ki so že dovolj razvite. Uspešna rešitev teh nalog namreč omogoča, da se gospodarske krize omilijo ali preprečijo, gospodarstvu pa se odvzame negotovost ter nagnjenost k špekulaciji.

Važni nalogi smotno organiziranega narodnega gospodarstva sta dve: - občestvena oziroma organična preureditev meznega in službenega razmerja; - onemogočanje in preprečevanje izkoriščanja odjemalcev oziroma konsumentov s strani monopolnih podjetij in združb.

Potemtakem je potrebno zlasti poskrbeti, da nihče ne bo mogel razširiti svojega gospodarskega vpliva in moči preko meja, onstran katerih ne bo mogel stvarno in učinkovito odgovarjati za škodljive posledice svojega ravnanja. Popolni komunizem in popolni kolektivizem sta praktično neizvedljiva. Moderno gospodarstvo je in mora biti po svojem bistvu naravnano na trg, kar pomeni, da se lahko trajno proizvaja in prodaja le tisto blago, pri katerem se obeta vsaj nek minimalen dobiček. Gospodarstvo, v katerem se vse presoja in odloča le z ozirom na dobiček, pa se vselej ne sklada s potrebami in zahtevami prave obče blaginje. Zato je bistvo smotnega narodnogospodarskega vodstva v dobri izrabi pospešujoče in urejajoče gospodarske politike, ne da bi spremljajoče slabe posledice odtehtale njene glavne koristi.

Če nam industrija in gospodarska podjetja ne nudijo dovolj nujno potrebnih življenjskih potrebščin, je tega kriva porazdelitev dohodkov in ne toliko napačna organizacija proizvodnje. Jedro problema je torej nujno pri dohodkih. Razdelitev dohodkov je v gospodarstvu le izraz in posledica cen. Pravilnejša in socialno pravičnejša porazdelitev dohodkov je tako odvisna od tega, ali so cene, mezde in obresti v pravem medsebojnem razmerju. Vendar velja naslednja ugotovitev: čim bolj enakomerno bi narodni dohodek porazdelili, tem več bi bilo nevarnosti, da bi ljudje sproti vse potrošili. Novega kapitala tako ne bi bilo dovolj, življenjska raven pa bi bila razmeroma nizka.

Kolektivizacija je mogoča le v ozkih mejah, ker je gospodarstvo državnih in javnih podjetij večinoma slabše in manj racionalno, s tem tudi manj uspešno od tistega v zasebnih podjetjih.⁴⁴ Zato je sleherno poddržavljanje produkcijskih sredstev in pridobitnih podjetij smiselno le, če je njen uspeh za celoto ugodnejši, kakor če ostanejo v zasebnih rokah.⁴⁵ Vodstvo in uprava sta namreč preveč zbirokratizirana, lažje pa se prikrijejo in zabrišejo tudi

⁴³ Gosar, *Gospodarstvo po načrtu...*, str. 5-21.

⁴⁴ Prav tam, str. 22-40.

⁴⁵ Gosar, *Za nov družabni red...*, str. 387.

slabe posledice napačnega gospodarjenja. Edino merilo gospodarnosti javnih podjetij je tako konkurenca zasebnih podjetij iste oziroma sorodne stroke. Brez tega sodba o koristnosti in uspešnosti javnih podjetij ni mogoča.

Zares enotna in smotrna organizacija gospodarskega življenja v okviru naroda oziroma države se mora zato izvesti v dveh smereh: po glavnih gospodarskih panogah in po najvažnejših teritorialnih enotah.

Iz tega sledi, da je učinkovita izvedba zamisli načrtnega gospodarstva mogoča le s priznanjem javnopravnega značaja njegovi organizaciji. To velja za organizacijo glavnih gospodarskih panog, nato pa tudi za skupno teritorialno predstavništvo gospodarstva, ki mora imeti pravico in možnost obvezno sklepati in odločati o smernicah gospodarskega razvoja na svojem področju ter vanjo praktično posegati.

Ideja načrtnega gospodarstva je izvedljiva le v okviru posameznih narodnih gospodarstev. Takšen red namreč sloni na stalnem smotrnem poseganju v naravni tok gospodarskega življenja in na odstranjevanju njegovih napak ter umetnem naravnavanju dogajanja v pravo narodnogospodarsko smer. Vse, kar bi bilo več od tega, bi imelo usodne posledice. Bistveni pogoj za uspešnost gospodarstva po načrtu je namreč v tem, da morajo ostati naravne tvorne (ustvarjalne) sile gospodarstva žive in dejavne, tako da lahko same poganjajo ves gospodarski stroj, posebej še menjalni mehanizem.⁴⁶

Če hočemo, da se bo gospodarstvo zares organično razvijalo, moramo smotro in odločno poseči v njegov tok in razvoj ter ga vselej uravnjavati in voditi v pravo smer.⁴⁷ Ideja gospodarstva po načrtu bo postala zmožna praktičnega življenja šele, ko bo pognala korenine v ljudski zavesti ter bo rasla in se uresničevala iz jasnega spoznanja, globoke vere in močne nesebične volje. Njegova usoda je odvisna od modrega oziroma smotrnega uvajanja ter zadrževanja v pravih mejah, ki ustrezajo realnim potrebam in zahtevam.⁴⁸ »Kakor hitro bi se namreč kaj vmešavali v naravni tok gospodarskega življenja in ga hoteli v večji meri umetno zrepati in organizirati, bi to imelo usodne posledice.«⁴⁹

Cilj narodnega gospodarstva mora biti le splošno in trajno blagostanje naroda. Narod, ki hoče biti trajno neodvisen od drugih narodov, mora urediti svoje gospodarsko življenje tako, da proizvaja doma po možnosti vse svoje bistvene potrebščine. Zato je potrebno in nujno v gospodarskem življenju izpeljati načelo samostojnosti, ki naj bi bilo prvo in glavno načelo ter cilj našega narodnogospodarskega življenja.⁵⁰ »V mednarodnem gospodarstvu bomo vedno tujci, najemniki, v narodnem gospodarstvu pa smo doma in kar imamo tu, je naše.«⁵¹ To je tem težje, čim manjši je narod. Vendar se ne gre izolirati od drugih držav ter doma z velikim trudom in visokimi stroški proizvajati stvari, ki se v tujini ceneje in lažje dobijo. Tako naj bi poljedelstvo, obrt in industrija služili predvsem domačim potrebam, v tujini pa naj bi kupovali le tisto, česar nam domače roke in zemlja ne morejo dati.⁵²

Enotno organizacijo produkcije in konsuma kot predpogoja demokratizacije gospodarskega življenja se da uresničiti le, če bo ljudstvo pri tem sodelovalo in se ob tem zavedalo, da gre za njegove koristi in pravice. Ljudje morajo zopet čutiti, da niso tolpa lačnih volkov, ki komaj čakajo, kdaj bodo požrli drug drugega, temveč da imajo skupne

⁴⁶ Gosar, *Gospodarstvo po načrtu...*, str. 40–50.

⁴⁷ Andrej Gosar, *Nazaj h Kreku, njegovemu duhu in delu*, Ljubljana 1936, str. 7.

⁴⁸ Gosar, *Gospodarstvo po načrtu...*, str. 50.

⁴⁹ *Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941*, Ljubljana 1995, str. 402.

⁵⁰ Andrej Gosar, *Za naše narodnogospodarsko prerojenje*, Slovenec, 27. februar 1918.

⁵¹ Andrej Gosar, *Nardnogospodarski eseji*, Ljubljana 1920, str. 48.

⁵² Gosar, *Za naše narodnogospodarsko prerojenje*.

interese in cilje, ki jih lahko dosežejo le s skupnim moralističnim delom.⁵³ Izobraženstvo se mora posvetiti delovanju na gospodarskem področju in ne le v politiki.⁵⁴

Gospodarstvo mora biti uravnano tako, da ustreza krščanskim načelom in zapovedim. Prav zato je ena najpomembnejših in hkrati najtežjih nalog, kako prepojit moderno gospodarstvo s krščanskim duhom, kako ga podrediti krščanskim načelom in praktičnim krščanskim zapovedim. Ni potrebno namreč vedno in povsod samo gospodariti, samo hladno računati ne glede na druge življenjske plati in potrebe. Človek namreč ne živi le od kruha, temveč tudi od duhovnih dobrin. Nesmisel je, v kolikor gospodarstvo ne služi človeku, temveč služi človek gospodarstvu.

Da pa ne bi prihajalo do neomejenega in brezobzirnega stremljenja po čim večjem dobičku, krščanstvo določa meje pridobivanja:

- cilj gospodarjenja ni in ne sme biti ta, da si nagrahimo čim več premoženja, posebej še, če s tem drugim jemljemo možnost, da si pridobijo to, kar nujno potrebujejo;
- izogibati se moramo jasne in nedvoumne krivice in biti vedno pripravljeni popraviti krivico, ki smo jo storili nehote, njene posledice pa so se pokazale šele kasneje;
- v gospodarstvu ne smemo misliti le na svoje lastne koristi, temveč moramo imeti pred očmi tudi skrb za skupne družbene koristi.⁵⁵

Cilji in pota Gosarjevega krščanskega socialnega aktivizma

Dr. Andrej Gosar se v eni svojih razprav ubada tudi z vprašanjem imena krščanski socializem. Po papeževem mnenju sta religiozni socializem in krščanski socializem protislovnata izraza; nihče namreč ne more biti dober katoličan in socialist obenem. Tudi dr. Gosar sam priznava, da bi bilo bolje, če bi imeli za krščansko delavsko gibanje kako primernejše ime. Vendar pa so desetletja in desetletja brezuspešnega iskanja znak za to, da drugega takšnega imena ni. Zaradi tega ni preostalo nič drugega, kot ostati pri tem imenu.⁵⁶ Naziv krščanski socialni aktivizem tako ni le drugo ime za običajni krščanski socializem, saj se od njega loči prav po svojem bistvu in vsebini. Dr. Gosar je namreč zavračal poleg solidarnostične ureditve družbe tudi krščanski socializem, ki se povezuje z marksističnimi ekonomskimi prvinami. Da do teh zmot in povezav ne bi prihajalo, se je tudi odločil, da bo svoja videnja in cel sistem poimenoval krščanski socialni aktivizem.⁵⁷

Izhodiščni točki krščansko socialnega aktivizma sta: spoznanje, kako velikega pomena za razvoj je socialno vprašanje in navadni krščanski nazori, ki so jih razvili in učili krščanski sociologi že pred 1. svetovno vojno.

Po Gosarjevem nauku je jedro celega družbenega problema vprašanje splošne blaginje. Tako je prvi in najbližji cilj krščanskega socialnega aktivizma in družbene reforme čim večja blaginja delavstva ter delovnega ljudstva na splošno. Končni cilj je družba, v kateri bodo vsi ljudje ter vsi potrebni in koristni stanovi in sloji dosegli primerno stopnjo blaginje. Pojem blaginje je sicer različen od stanu do stanu, prikrojen pa je krajevnim in časovnim razmeram.⁵⁸

Splošna blaginja v subjektivnem smislu je odvisna od notranje, duhovne uravnovešenosti vsakega posameznika in se ne ravna ne izključno ne pretežno po zunanjih razmerah

⁵³ Andrej Gosar, *Gospodarska demokratizacija in ljudstvo*, Slovenec, 6. februar 1919.

⁵⁴ Andrej Gosar, *Gospodarska demokratizacija in inteligenca*, Slovenec, 25. februar 1919.

⁵⁵ Andrej Gosar, *Gospodarstvo in vera*, Ljubljana 1934, str. 3-15.

⁵⁶ Gosar, *Vprašanje krščanskega socializma...*

⁵⁷ Gosar, *Za nov družbeni red...*, str. 10.

⁵⁸ Prav tam, str. 113-116.

življenja. To pomeni, da se komu lahko na zunaj še tako dobro godi, vendar je znotraj nezadovoljen in nesrečen. Splošna blaginja v objektivnem smislu pa je omejena na zunanje pogoje materialnega, kulturnega in socialnega blagostanja ljudi, na primer na eksistenčni minimum.⁵⁹

Najpomembnejši pogoji za občestveno preureditev družbe so: - pravo spoznanje; ljudje morajo videti družbene probleme v pravi luči, spoznati morajo njihov občestveni značaj, da bi jih lahko uspešno reševali; - močna volja, da bodo vedno ravnali v skladu s svojim spoznanjem; - z občestvenim duhom prepojene organizacije; te so potrebne zaradi posameznikov, ki bi se zoperstavili občestvenemu duhu (tedaj je potrebna prisila).⁶⁰

Potrebe

Človeške potrebe se stalno menjavajo. V splošnem velja stališče: čim bolj je potreba naravna, toliko bolj so njene meje določene; čim bolj je potreba umetna, toliko bolj so njene meje raztegljive. Pri naravnih potrebah, na primer fizioloških, se onstran meje užitek spremeni v neugodje, pri umetnih potrebah, na primer kulturnih, pa so meje raztegljive, saj potrebe rastejo in postajajo tem večje in bolj neodložljive, kolikor bolj jih človek skuša zadostiti. Najboljši spodbujevalec novih potreb je moderna tehnika s svojimi odkritji in iznajdbami.

Enakomeren porast in razvoj človeških potreb predstavlja resničen napredek k boljšemu, prijetnejšemu in udobnejšemu življenju ljudi ter povečanje blaginje. Naglo naraščanje potreb prinaša s seboj tudi nevarnosti, kajti ljudje se v takšnih okoliščinah mnogokrat preveč prepuščajo uživanju. Ob tem pa pozabijo na pravi smisel življenja (primer za to so vojni dobičkarji; tisti, ki se okoriščajo z inflacijo...)⁶¹

Podružbljanje gospodarstva

Osnovni problem gospodarskega življenja je, kaj storiti oziroma kako doseči, da bo gospodarstvo, čeprav nujno naravnano k pridobivanju, obenem služilo čim popolnejšemu zadovoljevanju človeških potreb ter čim popolnejši stopnji človeške blaginje. Gre torej za vprašanje, kako gospodarstvo podružbiti. To vprašanje obsega problem svobode in njenih omejitev ter problem smotrne organizacije in vodstva narodnih gospodarstev. V prvem primeru je jedro problema v tem, ali in v kolikšni meri prepustiti ljudem svobodno voljo pri ustanavljanju večjih podjetij ter svobodno voljo, da v njih svobodno proizvajajo. Prav tako problem obsega tudi vprašanje, v koliki meri smejo z raznimi produkcijskimi sredstvi svobodno razpolagati, jih uporabljati, pustiti neizrabljena ali celo zlorabiti jih v škodljive oziroma nekoristne namene.

Dobra stran svobode je, da pospešuje napredek v gospodarstvu in civilizaciji, slaba pa neurejena in na trenutke celo prav divja tekma med različnimi podjetji. Posledica je neurejen konkurenčni boj, monopoli in tako dalje. Svoboda je tako primerna povsod tam, kjer je potrebno veliko iniciativnosti, podjetnosti in prilagodljivosti, vezano gospodarstvo pa je primerno za področja oziroma panoge, kjer sta vrsta in način produkcije že vnaprej določena, konsum pa je ustaljen. Vendar je le ob sodelovanju obeh gospodarskih oblik mogoče doseči, da bo gospodarstvo dajalo največ, kar lahko da. »Iskanje najprimernejše oblike gospodarstva ni enkratna analitična metoda abstraktnega mišljenja, temveč je vedno znova zadeva nove sedanjosti,« kot se je slikovito izrazil dr. Gosar.⁶²

⁵⁹ Prav tam, str. 120.

⁶⁰ Prav tam, str. 135, 136.

⁶¹ Prav tam, str. 117–119.

⁶² Prav tam, str. 148.

Združevanje podjetij v kartele, truste in koncerne je pogoj za uspešno racionalizacijo in smotno organizacijo produkcije ter prodaje industrijskih izdelkov. Takšne podjetniške združbe večinoma tudi ugodno vplivajo na stalnost cen, jo omogočajo in tudi pospešujejo. Stalne in enakomerne cene pomembnejšega blaga so namreč pogoj za reden tok in razvoj vsega gospodarstva. Ob tem ne gre prezreti, da samo zaradi tega, ker žanjejo velike podjetniške združbe mnogokrat izredno visoke dobičke, odjemalci še niso nujno prikrajšani. Prikrajšani so namreč šele tedaj, ko so cene takšnega blaga višje, kot bi bile ob svobodni konkurenci. Glavni dobiček tovrstnih organizacij je namreč v tem, da so znižale svoje stroške s smotno organizacijo in racionalizacijo svoje proizvodnje in prodaje. Ugodna posledica velikih podjetniških združb je tudi, da so delavci njihovih podjetij večkrat razmeroma bolje plačani in bolj stalno zaposleni.

Karteli, trusti in koncerni tako pomenijo, vsem spremljajočim slabim posledicam navkljub, zelo pomemben organ za kolikor toliko enotno in smotno vodstvo glavnih gospodarskih panog. Zato bi bilo prenačljivo sklepati, da je potrebno obstoječo organizacijo kartelov, trustov in koncernov uničiti in za vedno onemogočiti, saj bi to dejanje znova prebudilo najbolj divji in brezobziren konkurenčni boj. V ta namen je potrebno poiskati rešitev, kako omenjene organizacije preoblikovati in v takšni meri podvreči javnemu nadzorstvu, da se bodo uspešno in koristno vklopile v celotni sistem podružbljenega gospodarstva ter postale organ posameznih gospodarskih panog in celotnega narodnega gospodarstva.⁶³

Zaradi hitro spreminjajočih se tržnih razmer je zelo nevarno, če se narodno gospodarstvo osredotoči na eno samo vrsto izvoznega blaga, s čimer sta blagostanje in beda narodnih plasti odvisna le od tega blaga. Prednost narodnega gospodarstva je v tem, da se lahko samo v narodnem gospodarstvu smotno izkoristijo vse svojskosti posameznih predelov ter njihovih prebivalcev. Druga dobra stran je v tem, da posveča glavno skrb za gmotno blagostanje naroda njegovim lastnim produktivnim silam in sposobnostim (za razliko od svobodne trgovine, ki se opira na njegove trgovske sposobnosti). Tretja prednost narodnega gospodarstva je večja neodvisnost od sprememb na svetovnem trgu, ki so ponavadi nagle in nepredvidljive.

Želja po tem, da bi najpomembnejše življenjske potrebščine pridelovali oziroma izdelovali doma, vodi k narodnogospodarski avtarkiji, ki sloni na umetnem omejevanju mednarodne trgovine. To ima za posledico manjšo iniciativnost in podjetnost ter dražjo proizvodnjo, kulturni in gospodarski pesimizem in tako dalje. Gospodarska avtarkija sloni na umetnem vzdrževanju posameznih gospodarskih panog in podjetij, ki niso konkurenčna tujemu blagu.

Poskrbeti je treba, da se gospodarski interesi držav ne bi več križali oziroma si nasprotovali. To pa je mogoče le z zaokrožitvijo posameznih narodnih gospodarstev v celoto, ki bo zmožna, kolikor je to le mogoče, samostojno živeti. Le to lahko omogoči tesnejše gospodarsko in politično zблиžanje evropskih držav in vsega kulturnega sveta.⁶⁴

Podružbljenje gospodarstva je mogoče edino v okviru posameznih narodnih gospodarstev. Potreben je enoten in smotno zasnovan narodnogospodarski in socialni načrt, iz katerega je razviden popoln pregled nalog in problemov po njihovem obsegu, jakosti in pomembnosti.⁶⁵ Če tega ni, so vsi napor in materialne žrtve v resnici skoraj povsem zaman, uspehi pa neznatni. Dejstvo je, da takšna nesmotna gospodarska in socialna politika mnogokrat povzroči, da se ljudje vse povprek pulijo za vsakovrstne ugodnosti in podpore, celo tedaj, ko bi si lahko pomagali s svojimi lastnimi močmi in sredstvi.⁶⁶

⁶³ Prav tam, str. 157–163.

⁶⁴ Prav tam, str. 163–169.

⁶⁵ Prav tam, str. 169–171.

Celotno gospodarsko življenje se mora v okviru naroda ali države odvijati v skladu s splošnimi narodnogospodarskimi interesi, država lahko prevzame neposredno v svoje roke samo tista gospodarska podjetja oziroma panoge, kjer bi bilo to v interesu celotnega narodnega gospodarstva resnično potrebno. Odkloniti je potemtakem potrebno misel splošnega oziroma pretežnega poddržavljenja gospodarstva.⁶⁷ Podržavljeno gospodarstvo namreč po mnenju dr. Gosarja ne bi moglo biti kos gospodarski nalogi, združništvu pa so že po bistvu postavljene tako ozke meje, da ne more zajeti večine gospodarskega življenja.⁶⁸

Prednost narodnogospodarske in socialne politike pred podržavljenjem gospodarstva je v tem, da ne ubija zasebne iniciativnosti in podjetnosti, temveč jo le ureja in usmerja. Ljudem pušča svobodo, da sami skrbijo zase, pri iskanju lastne blaginje pa jih drži v določenih mejah. Najpomembnejša pogoja za smotno in uspešno narodnogospodarsko in socialno politiko sta: - jasen in točen pregled dejanskega stanja pomembnejših gospodarskih panog v državi, glavnih potreb domačega gospodarstva in možnosti razvoja; - zajeti je potrebno vse strani domačega narodnega gospodarstva ter ga kot celoto urejati in uravnovati.⁶⁹

Narodnogospodarska in socialna politika Slovenije je lahko smotna in uspešna le ob zavedanju, da bi bila kakršnakoli enostranska (naj bo samo agrarna ali samo industrijska) smer v našem narodnogospodarskem in socialnem razvoju nemogoča. To je izključeno že zaradi velike razlike v strukturi in rodovitnosti različnih naših pokrajin. Pri nas bi morali gojiti najrazličnejše gospodarske panoge ter jih razvijati do kar najvišje stopnje.⁷⁰

Denar v podružbljenem gospodarstvu obdrži enako vlogo kot v kapitalističnem. Ostaja splošno priznано plačilno sredstvo ter abstraktna računsko enota za izražanje cen dobrin. Spremembe v kupni moči denarja (deflacija, inflacija) zelo vplivajo na samo gospodarstvo, zato bi bilo treba izvesti reformo, po kateri bi se vse denarne terjatve in obveznosti, kadar bi se kupna moč denarja v času od njihovega nastanka do plačila znatno spremenila, primerno valorizirale.

Da bi dosegli stopnjo splošne blaginje in blagostanja, bi se morala vsa podjetja in gospodarske panoge v podružbljenem gospodarstvu organsko razvijati, za to pa je potrebno dvoje: dovolj kapitala ter da so koristna in potrebna gospodarska podjetja in panoge deležne razpoložljivih denarnih sredstev v pravem razmerju.

Organizacijo kreditiranja bi bilo potrebno zasnovati in izvesti tako, da bodo pri financiranju najbolj dobičkonosnih in najmanj rentabilnih gospodarskih panog vsaj posredno udeleženi vsi denarni zavodi sorazmerno.

V kreditnem gospodarstvu ima velik pomen kreditno združništvo. Zadržne hranilnice namreč nimajo za cilj čim večjega dobička, temveč zbirajo denar svojih članov po čim nižji obrestni meri in ga drugim članom posojajo za gospodarske potrebe po čim ugodnejših pogojih.⁷¹

Organizacija podružbljenega gospodarstva

Najpomembnejši vprašanja glede organizacije podružbljenega gospodarstva sta: komu naj bo naložena glavna skrb za enotno in smotno vodenje narodnega gospodarstva ter kako naj bi bil organiziran vodilni organ podružbljenega gospodarstva?

⁶⁶ Andrej Gosar, *Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije*, predavanje na Bohinjskem tednu 1939.

⁶⁷ Gosar, *Za nov družbeni red...*, str. 172-174.

⁶⁸ Gosar, *Socialna ekonomija*, str. 290.

⁶⁹ Gosar, *Za nov družbeni red...*, str. 175, 176.

⁷⁰ Gosar, *Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije*.

⁷¹ Gosar, *Za nov družbeni red...*, str. 182-189.

Zagotoviti je namreč potrebno, da bodo gospodarstvo vodili ljudje oziroma organi, ki bodo to svojo nalogo mogli in hoteli požrtvovalno ter uspešno vršiti. Preureditev družbe v smeri podružbljenega gospodarstva je namreč mogoča le na samoupravnem načelu. V podružbljenem gospodarstvu naj bi odločali ljudje, stanovi in sloji, ki so v njem neposredno udeleženi kot producenti ali odjemalci. Dejstvo je namreč, da ljudje slabše in z manjšo intenzivnostjo gospodarijo povsod tam, kjer ne gre za njihove lastne koristi.

Glavna načela samoupravne gospodarske organizacije morajo biti potemtakem:

Okostje celotnega sistema podružbljenega gospodarstva sestavlja dvojna organizacija: navpična (po obratih...) in prečna (po teritorialnih enotah). Kolektivni nosilci tega sistema so v industriji in veletrgovini samoupravna vodstva posameznih obratov in podjetij, zatem pa v vseh panogah strokovne delodajalske oziroma delavske organizacije.

V industriji in veletrgovini oziroma v gospodarskih panogah velikih industrijskih podjetij se najprej sestavi mešan samoupravni odbor, v katerem so praviloma enakomerno zastopani oboji, podjetniki in delavci. Glavne naloge samoupravnih odborov so: skrb za pravično ureditev meznega in službenega razmerja, izvajanje socialnega zavarovanja, razvoj in napredek podjetja...

Samoupravno vodstvo posameznih gospodarskih panog v državi sestavljajo za veleindustrijo in veletrgovino na eni strani odposlanci samoupravnih odborov posameznih podjetij in združb, na drugi strani pa (enako kot pri vseh ostalih panogah) odposlanci ustrežajočih strokovnih organizacij.

Strokovne organizacije (sindikati) in njihove zveze so zakonite predstavnice delavcev in nameščencev nasproti delodajalcem in obratno. Njihova naloga je sklepanje obojestransko obveznih, kolektivnih in službenih pogodb.

Odposlanci deželnih gospodarskih korporacij, pomnoženi s primernim številom zastopnikov deželnih stanovskih zbornic ter konsumnih in nabavnih zadrug oziroma imenovanih predstavnikov konsumentov in odjemalcev, sestavljajo deželni gospodarski zbor ali svet.

Odposlanci deželnih gospodarskih zborov in državnih strokovnih organizacij, izpopolnjeni z zastopniki državnih stanovskih zbornic, tvorijo državni gospodarski zbor ali svet.

Državni gospodarski zbor je vodilni organ celotnega podružbljenega gospodarstva.⁷²

Občestvena preureditev političnega življenja

Demokratični parlament, izvoljen na podlagi splošne in enake volilne pravice, je lahko dobro služil svojemu namenu le toliko časa, dokler je šlo za reševanje splošnih političnih vprašanj, ki se tičejo vseh državljanov enako. Drugače pa je pri aktualnih gospodarskih in socialnih vprašanjih, kjer demokratični parlament ni odsev gospodarske in socialne strukture ljudstva. Zato ne more biti tolmač družbenih potreb, želja in stremeljenj. V tej naravni in neizogibni neskladnosti demokratičnega parlamenta ter aktualne gospodarske situacije in socialne strukture ljudstva torej tiči prvi in glavni vzrok zla, združenega s parlamentarnim sistemom. Moderni demokratični parlament je namreč samo politična ustanova, organ političnega ljudstva.

Demokratični parlamentarizem bi bilo potrebno urediti tako, da se načelo, ki je dajalo vsakemu državljanu en glas (enakost državljanov), ne bi raztegnilo na aktualna gospodarska in socialna vprašanja. Kajti niti vsi prebivalci istega kraja tu niso enaki, to se pravi, niso enako udeleženi in enako prizadeti, kaj šele, da bi mogli v teh stvareh govoriti o enakosti vseh državljanov. Tu ima vsak stan, sloj in vsaka gospodarska panoga svoje posebne interese in na podlagi tega tudi posebne potrebe in zahteve. V smislu samoupravnega načela bi moralo tako veljati edino pravilo, po katerem naj ima vsak sorazmerno pravico odločati

⁷² Prav tam, str. 198-200.

tam, kjer in kolikor gre za njegove zadeve in upravičene interese. Torej ne gre vsakemu samo en glas, marveč naj ima vsak po en glas povsod tam, kjer in kolikor gre za njegove interese, zadeve in koristi. Prav to bi predstavljalo dosledno izvedbo in uveljavitev ideje splošne in popolne samouprave.⁷³

Porazdelitev in omejitev zemljiške posesti

Dr. Gosar pravi, da se na splošno ne da določiti razmerja, ki naj vlada med velikimi, srednjimi in malimi podjetji. Posestva morajo biti tem manjša, čim bolj je zemlja neenakomerna in se rodovitni deli menjavajo z manj rodovitnimi ter čim bolj različne so kulture (njive, pašniki, travniki...).

Velika posestva so koristna, ker so sposobna prevzeti v napredku in razvoju kmetijstva vodilno vlogo; srednja posestva omogočajo intenzivno obdelovanje zemlje in tvorijo podlago zdravega in trdnega kmečkega stanu; mala posestva so zelo produktivna in omogočajo, da živi veliko večje število ljudi zdravo in samostojno kmečko življenje.

Velika in srednja podjetja naj bi potemtakem prevladovala v redkeje naseljenih agrarnih državah, srednje in male kmetije pa v industrijsko razvitejših državah. Določiti je treba zemljiški maksimum, prvenstveno pravico za agrarne interesente, preskrbeti ceneni kredit agrarnim interesentom in tako dalje.⁷⁴

Omejitev finančnega gospostva velekapitalistov

Velepodjetja so nujno potrebna in neizogibna na področju težke industrije, transporta in uvozna-izvoznaške trgovine. Velika podjetja naj bodo tako velika, da se pri proizvodnji oziroma prometu in prodaji blaga smotrno in uspešno izkoristijo vsi razpoložljivi tehnični pripomočki. Ker produktivnost in narodnogospodarska koristnost podjetij ne naraščata vzporedno z njihovo velikostjo, je potrebno dati na področjih, kjer so naravni gospodarski pogoji za to ugodni, prednost srednjim in malim podjetjem. Mala obrt je koristna v tistih strokah, kjer se glavno delo opravlja v malem (ali celo ročno). Velika prednost je v tem, da ima kar največ ljudi možnost delati zase, za svojo odgovornost in svoj račun. Posledica tega je večja prizadevnost in dejstvo, da obrtniški stan sam iz svoje moči prenese najtežje posledice gospodarskih kriz.⁷⁵

Ker je nosilec velekapitalizma samo finančni velekapital, je bistvo vprašanja zloma kapitalistične premoči v tem, kako omejiti finančno velesilo kapitala. Velekapitalisti namreč brez primerne jamstva in odgovornosti razpolagajo z velikimi vsotami tujega denarja, v primeru propada podjetij pa za narodnogospodarsko škodo, ki zadane tisoče poštenih varčevalcev, nihče ne odgovarja. Posledica tega je nezaupanje, ki podira temelje kreditnega gospodarstva. Zato bi bilo potrebno kreditno gospodarstvo organizirati v naslednjih smereh:

- določiti najugodnejše razmerje med lastnim in tujim kapitalom, prek katerega noben denarni zavod ne sme sprejemati novih vlog in noben finančnik, industrijalec ali trgovec najemati novih posojil;
- omejiti in povezati razpolaganje s tujimi denarnimi sredstvi (vlagatelji bi morali imeti primeren vpliv na to, komu se denar posoja in pod kakšnimi pogoji);
- poostriiti odgovornost za tuji kapital (uvedba premoženjske odgovornosti in poostriitev kazenske odgovornosti).

Pomanjkanje javnosti v gospodarstvu je ena največjih ovir za proces podružbljenja

⁷³ Prav tam, str. 207-211.

⁷⁴ Prav tam, str. 228, 229.

⁷⁵ Prav tam, str. 230-231.

gospodarstva. Da bi postale lastninske razmere delniških podjetij javne, je treba določiti, da morajo nositi glavno odgovornost za gospodarstvo delniških podjetij v prvi vrsti večinski delničarji. Glavne sile je tako potrebno usmeriti proti anonimnim velepodjetjem.⁷⁶

Socialna zaščita delavstva

Porazdelitve dobička podjetja med podjetnikom, delavci in rezervo se ne da strogo pravično urediti. Mezdnega razmerja se ne da urediti drugače, kot da postanejo delavci solastniki oziroma gospodarji podjetja. Mezdnega razmerja se tako lahko uredi le s kolektivnimi pogodbami, ki morajo vsebovati le splošne pogoje.

Kolektivne pogodbe so tako nepogrešljiva sestavina narodnogospodarskega in pravnega reda, čeprav v marksističnih vrstah niso dobile prave podpore. V primeru, ko so mezde in plače delavcev tako nizke, da ne zadoščajo niti za kolikor toliko človeka dostojno življenje, je nujno potrebno, da se avtoritativno določijo primerne minimalne mezde. Pri višini oblastveno določenih minimalnih mezd in plač je merodajno to, koliko prenesejo prizadete panoge oziroma posamezna podjetja.

Za ureditev mezdnega razmerja ima zelo velik pomen tudi udeležba na dobičku, saj se delavci tako tesneje navežejo na podjetje in si bolj pomagajo med seboj, da bi dosegli čim večji uspeh.⁷⁷

Glede socialnega zavarovanja dr. Gosar nasprotuje marksistični oziroma kolektivistični miselnosti, po kateri naj bi socialno zavarovanje nudilo zavarovancem vse, kar potrebujejo v določenem primeru za človeka dostojno in stanu primerno življenje, ne glede na to, ali bi se sami za to dovolj potrudili ali ne. Pač pa se zavzema za socialno zavarovanje, ki bi človeku priskočilo na pomoč in mu omogočilo človeka dostojno in stanu primerno življenje šele, ko si človek zaradi določenih osebnih oziroma socialnih razmer (če zbolí, ga zadene nesreča...) ne more ustvariti primernih pogojev za življenje.⁷⁸ V zvezi s tem zaključuje: »Uresničimo krščanstvo, uveljavimo v praktičnem življenju njegova načela, pa ne bo ne socialnega vprašanja in ne socializma.«⁷⁹

Zaščita malih in srednjih kmetov ter obrti

- Družbena pomoč bo v reformirani družbi malim in srednjim kmetom potrebna:
- v skrbi za primerno preureditev posestnih razmer, ki kmeta ovirajo v razvoju; agrarna reforma (zemljo tistemu, ki jo obdeluje), komasacija (strnitev zemljišč), melioracije (pridobivanje ali izboljševanje tal)...
  - v strokovnem in materialnem pogledu; zadostno število kmetijskih in gospodinjskih strokovnih šol in tečajev (v strokovnem smislu), carinska, prometna in davčna politika (v materialnem smislu)...
  - pravna zaščita, ki bi varovala kmečko posest pred škodljivim razkosavanjem in prezdolževanjem; preureditev kmečkega dednega oziroma nasledstvenega prava, po kateri bi celo posestvo pripadlo enemu dediču, drugi pa se morajo zadovoljiti z majhnimi deleži in pravicami; ohranjati je treba življenja zmožna posestva...

Zaščititi je potrebno tudi malo in srednjo obrt.⁸⁰

⁷⁶ Prav tam, str. 233, 234.

⁷⁷ Prav tam, str. 238-242.

⁷⁸ Prav tam, str. 248-250.

⁷⁹ Gosar, *Za krščanski socializem*, str. 8.

⁸⁰ Gosar, *Za nov družbeni red...*, str. 244-247.

Pota krščanskega socialnega aktivizma

Prednost krščanskega socialnega aktivizma je, da v svojih družbenih odnosih in sožitju z drugimi ljudmi črpa življenjsko moč v krščanskih vrednotah, to je v resnici, pravici in ljubezni. Tako mora biti v zasebnem, javnem in političnem življenju izključena laž in zvestna krivičnost. Pravo občestvo namreč sploh ni mogoče brez spoštovanja resnice, pripravljenosti zaupati in brez sposobnosti razumeti druge ljudi. Zato moramo biti brezpogojni borci in zagovorniki resnice in pravice.

Boj za nov občestveni red se mora z vso silo naperiti proti in upreti materializmu in mamoniizmu (ta je osredotočen na denar). Materialist ni tisti človek, ki dobro gospodari. Materialist je človek, katerega glavna življenjska naloga je skrb za materialne dobrine in njihovo uživanje. Dokler se torej individualna miselnost ne odvrne od materialističnega in mamoniističnega duha, bo ves trud izboljšati družbene odnose in javno življenje zaman. Samo s pomočjo nesebične občestvene miselnosti gremo lahko preko trenutnih materialnih koristi, ki jih žrtvujemo za višje in širše občestvene cilje.⁸¹

Po novi občestveni ureditvi političnega življenja bi morale imeti poleg političnih strank pomembno vlogo tudi strokovne in stanovske organizacije, odločilno besedo pa bi dobile pristojne kulturne, gospodarske in stanovske korporacije.

Dr. Gosar se je zavzemal za večinsko načelo (kot proporcionalni volilni red) in je videl enega glavnih vzrokov, ki so privedli do krize demokracije in parlamentarizma v tem, da so zastopniki ljudi svoje sile preveč usmerjali v neprestani boj za vlado, namesto da bi se posvetili reševanju praktičnih zadev. Le velike politične skupine, ki so v gospodarskih in drugih potrebah in ciljih resnično utemeljene, so namreč po svoji moči dejansko zmožne uspešno sodelovati pri reševanju aktualnih političnih vprašanj, medtem ko male stranke kakšnega političnega pomena nimajo.

Pomembno vlogo pri organizirani borbi za nov družbeni red igrajo tudi karitativne organizacije, ki sicer nimajo neposredne naloge pri preureditvi družbe, vendar je dobrodelnost pomemben pripomoček, s katerim se v širših družbenih plasteh vzbudi duh resnične medsebojne ljubezni. Ta je podlaga in temelj pravičnega in vsestransko zadovoljivega družbenega reda.⁸²

Sklepni pogledi na Gosarjev krščanski socialni aktivizem

Ob koncu razpravljanja o novem družbenem redu velja na kratko označiti glavne oporne in izhodiščne točke krščanskega socialnega aktivizma, kot ga je zasnoval in videl dr. Andrej Gosar.

Uspešno delo za nov družbeni red je mogoče le v okviru narodnega gospodarstva oziroma državnega občestva. Odločilno vlogo pri tem nosi popolni, vse državno oziroma narodno občestvo obsegajoči gospodarski, politični in socialni program. Ker je vsak socialni načrt in program nujno samo abstrakcija, ni mogoče začrtati splošno veljavnega načrta in programa za preoblikovanje družbe.⁸³ Napačno bi namreč mislil tisti, ki bi ob tem pričakoval nek popoln recept za povsem popolno rešitev vseh socialnih problemov. Ravno nasprotno! Na temelju realnega gledanja na sodobno družbeno in gospodarsko življenje nujno sledi, da socialnega vprašanja ni mogoče enkrat in za vselej rešiti, temveč ga je potrebno reševati vedno znova, dan za dnem.

⁸¹ Prav tam, str. 251-253.

⁸² Prav tam, str. 256-262.

⁸³ Prav tam, str. 263.

Krščanski socialni aktivizem se očitno in bistveno razlikuje od drugih socialnih gibanj ravno po svetovnem nazoru, ki obsega ves sistem socioloških in gospodarskih principov ter pogojev za splošno oziroma obče blagostanje. Celotno delovanje krščanskega socialnega aktivizma se nujno vrši v družbi, z elementi in silami družbe.⁸⁴

Po novem občestvenem redu naj bi se kapitalistična velepodjetja omejila le na področja in panoge, kjer so zares potrebna in koristna, pospeševati pa bi bilo treba zlasti mala in srednja samostojna gospodarstva. Izjema velja tam, kjer moderni način proizvodnje, prometa in prodaje tega stvarno ne dopušča.

Pomembno je tudi, da se najtežjim problemom družbenega življenja (kot so vprašanja smotrnega narodnogospodarskega vodstva; zasebne lastnine in njenih omejitev; enakomernje porazdelitve dohodkov; meznega razmerja; socialnega zavarovanja...) ne moremo izogniti v nobenem družbenem sistemu. Krščanski socialni aktivizem je od drugih sistemov na boljšem v tem, da zahteva od ljudi idejno jasnost, moralne vrline, občestveno pojmovanje, vnemo in nesebično požrtvovalnost. »Vse, karkoli bomo resničnega, dobrega in lepega storili za preureditev družbe, bo prej ali slej obrodilo dober sad, bo prispevalo k blagostanju in sreči ljudi na zemlji,« pravi dr. Gosar.⁸⁵

V osebnem in družbenem življenju sicer obstajajo neka stalna pravila, vendar terja sodobni način gospodarjenja gibljivost ter ohranjanje duha, ki vodi k skupnemu dobremu. V današnjih časih se nam znova potrjuje ugotovitev, da še tako jasna pravila nič ne pomagajo, če ljudje nimajo čuta za skupnost. Ljudje, ki gojijo vzajemno zavest oziroma od nje živijo, lahko uspešno urejajo svoje zadeve tako, da ima vsakdo občutek, da ima od tega početja nekaj, oziroma da so v to početje pritegnjeni vsi in se vse to početje tiče vsakogar izmed njih. V zvezi s tem je potrebno v ljudeh ponovno vzbuditi zavest o družbeni pravičnosti, kajti čim večje bogastvo ima kdo, tem večja je njegova obveznost in odgovornost do družbe. Vsak človek namreč sme in mora biti udeležen pri bogastvu, ki ga ima družba.⁸⁶

Za dr. Andreja Gosarja lahko brez pretiranega oklevanja rečemo, da je bil eden najpomembnejših mož naše preteklosti. S svojim delom in svojimi videnji družbenih problemov in njihovega reševanja nam je zapustil dragoceno dediščino, ki bi nam v času, ko je prišlo do zamenjave sistema, lahko služila v premislek in spodbudo pri iskanju izhoda iz osebnih in družbenih stisk ter kot trdna opora za njihovo reševanje. Sistem krščanskega socialnega aktivizma je namreč kompleksen prikaz družbenega reda, ki obravnava vsa sporna vprašanja, katerim se je marksizem »diplomatsko« izognil.

Skozi celotno proučevanje Gosarjevega krščansko socialnega aktivizma je jasno zaznati stalno prepletanje in povezovanje etike in krščanstva z gospodarstvom, politiko in drugimi področji družbenega udejstvovanja. Ljudje namreč, ki želijo složno in uspešno živeti v družbi, se morajo zediniti v nekaterih temeljnih načelih, ki niso zunanje, temveč notranje narave. Takšno življenje je dr. Gosar označil z izrazom občestva. Občestvo je potemtakem skupina ljudi, prepletena z notranjimi vzvodi, v kateri se posameznik zaveda, da živi skupaj z drugimi kot enota.

Ni potrebno, da verjameš v Boga, da bi videl pomen etike in občestvenosti. Etika in občestvenost sta namreč »dosegljiva« tudi mimo krščanskega izročila, v kolikor bo kdo rekel, da v Boga ne veruje, le malo višje je treba seči po njih. Krščanstvo le »nagne vejo« in nam jo primakne, da bi jo lažje dosegli in z nje utrgali jabolko. Predpogoj za to je miselnost ljudi, predvsem pa zgled, ki ga dajemo drug drugemu s tem, ko se sami ravnamo

⁸⁴ Andrej Gosar, *Moj sistem »krščanskog socialnog aktivizma«*, Franjevački vijesnik, Beograd 1938, str. 15.

⁸⁵ Gosar, *Za nov družbeni red...*, str. 264.

⁸⁶ Dr. Janez Juhant, *Gosar in naš čas*, uvodne misli k delu Andreja Gosarja *Sodobna socialna etika, sociološke in gospodarske osnove*, Ljubljana 1994, str. 7, 8, 11.

po etičnih načelih in načelih, ki jih uči krščanstvo. Ni torej potrebno biti kristjan, da bi dosegel to, kar je potrebno za občestveno sožitje.

Gosarjev sistem krščanskega socialnega aktivizma je izredno zanimiv in premisleka vreden poizkus približevanja in doseganja »pravičnega«. S seboj prinaša mnogo ekonomskih ter političnih idej in zamisli, ki bi jih bilo vredno upoštevati pri nastajajočem sistemu. Zdaj je pravi čas, da dr. Gosarja spoznamo in priznamo, tako da ne bo več samo »glas vpijočega v puščavi«, kot je nekoč slikovito zapisal.

Summary

Economic Thought of Andrej Gosar

Marko Zupanc

It has been more than seventy years since Andrej Gosar based his system of »Christian Socialist Activism.« Gosar's work coincides with the period of great ideas and social changes, with the period when the regime of democratic society was falling apart because of the rise of communism, fascism and nazism. Despite the fact that »Christian Socialist Activism« was not meant to be in that time, it is my belief that its idea contains a deep message with a strong belief which could contribute its fair share to the formation and organisation of the society which set out on a path to democracy. In the conditions which are in many ways similar to those of the pre-war period we are trying to introduce democratic order with all those mistakes and imperfections which were so well pointed out by Gosar. Unfortunately his ideas were suppressed and crushed by the regime of that period.

The greatest value of Gosar's work lies in the systematic dealing of all the social questions, he tried to solve as a whole. »Christian Socialist Activism« is a complex system of the organisation of the society above all the basic questions appearing in every society. Regarding these ideas we can honestly say that Gosar answered many questions of our time.

In his opinion one of the many reasons of the inconvenience of the democratic parliamentarism was the proportioned election system which leads to a political cleavage and aggravates the execution of the government programme. On the basis of universal suffrage the elected parliament remains as the agency of political people (parties) and thus cannot be the interpreter of all people's needs. This is the reason why Gosar spoke in favour of a self-managing society. He conceives this idea as the next logical derivation of the fact that authority arises from the people. This idea is essentially different from the local self-management which is being introduced today.

He defended family farms while attributing the role of the important economic supplement to small farms in general and especially in extraordinary circumstances. According to Gosar's belief Marxist and capitalist frameworks of the social life cannot organise mutual relationships between people and nations.

All Gosar's discussions and thoughts are always accompanied by the unconditional acknowledgement of the truth, justice and ethics in private as well as in the public life. His ideas and thoughts are collected in »Knjižni glasnik« where he wrote: »There is only one choice left for today's world. Either we Catholics show the true path which can lead to the righteous and sufficient social order in these existent circumstances or the people will shy away from the church and join the Communist or the Bolshevik Party.«

Tržaški »Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček«

je v nizu »belih priročnikov« izdal tudi naslednje za zgodovinarje zanimive knjige:

1993:

8. Adrijan **Pahor**: Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952-1954).
9. Bruna **Ciani**: Trieste, 1954-1956: Il Memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni.
10. Narodnopolitični seizmograf. Dokumenti o samostojnem političnem nastopanju Slovencev v Italiji 1975-1992.
11. Tutela delle minoranze e standard internazionali (I parte).

1994:

12. Nadja **Maganja**: Trieste 1945-1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno.
13. Aleš **Brecelj**: I gruppi politici autonomi sloveni a Trieste 1949-1952.
14. Tutela delle minoranze e standard internazionali (II parte).
15. Marko **Tavčar**: Virgil Šček v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček.

1995:

16. Rafko **Dolhar**: Leva sredina in tržaški Slovenci – I. del.
17. Irena **Šumi** – Salvatore **Venosi**: Govoriti slovensko v Kanalski dolini.
18. Posvet o kraškem parku – Convegno sul Parco del Carso.
19. Piero **Purini**: Trieste 1954-1963. Dal Governo Militare Alleato alla Regione Friuli-Venezia Giulia.

1996:

20. Robi **Sturman**: Le associazioni e giornali sloveni a Trieste dal 1848 al 1890.
21. Egon **Pelikan**: Engelbert Besednjak v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak.

1997:

22. Rafko **Dolhar**: Leva sredina in tržaški Slovenci – II. del.
23. Boris **Bandelj**: Katoliška socialno politična misel Virgila Ščeka.
24. Egon **Pelikan**: Josip Vilfan v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Josip Vilfan.

1998:

25. Vida **Valenčič**: Evropa narodov.
26. Ivo **Jevnikar**: Slovenija in manjšine.
27. Milica **Kacin Wohinz**: Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu – Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger.

1999:

28. Peter **Rustja**: Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897). (Tudi: Zbirka Zgodovinskega časopisa ; 21)
29. Vida **Valenčič**: Politica e minoranze: amore o indifferenza? (I parte).
30. Vida **Dolhar**: Kanalska dolina in slovenska kultura.

Knjige so na voljo v slovenskih knjigarnah v Trstu in Gorici ali po pošti (Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Ul. Gallina 5, I-34122 Trst/Trieste; tel. 00-39-040-639126, faks 00-39-040-474637).

Gorazd Bajc

Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v Trstu (1945-1948)*

Uvod o dihotomiji

V občasno sila napeto in celo nasilno povojno ozračje Trsta in okolice, med nasprotujočima blokovskima sistemoma (kar je na lokalnem prizorišču pomenilo različne italijanske in jugoslovanske razmejitvene težnje), moramo – zaradi svetovnonazorsko kulturno-političnih, če ne celo duhovnih, delitev nezacelejenih slovenskih ran – uvrstiti močne ločitve med samimi lokalnimi Slovenci, ki so, čeprav v drugačnih okoliščinah, zrcalile predvojno in medvojno stanje v matici. Skratka: potrdila in celo utrdila se je ledena skorja dihotomije med nasprotujočima taboroma. (S časom se je ta ledena skorja dihotomije počasi in premalo talila, tako da je še vedno odločilno prisotna med Slovenci zahodno od matičnih meja.)

V takem, nič kaj enostavnem ozračju, se je znašla obnovitev slovenskih šol v cona A,¹ potem ko jih je raznarodovalni fašizem ukinitel.² Ukinitvam so se sicer Primorci že takoj uspešno postavili po robu,³ kar se je potem nadaljevalo tudi v medvojnem času, ko je prišlo

* Preveden in prirejen odlomek iz naloge *La politica delle autorità di Lubiana nei confronti dell'opposizione slovena a Trieste: 1945-1948* (Politika ljubljanskih oblasti do slovenske opozicije v Trstu 1945-1948), s katero sem v akademskem letu 1996-1997 pod mentorstvom prof.dr. Jožeta Pirjevca diplomiral na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Trstu.

¹ Treba je ločevati med začetnima demarkacijskima conama A in B, ki so ju določili takoj po vojni, in precej manjšima conama A in B, sadom odločitev pariške mirovne konference, ko je bilo 15.9.1947 ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje.

² Z zloglasno Gentilijevo reformo, 1.10.1923. Na osnovi te je bilo z odlokom št. 2185 odločeno, da bo s šolskim letom 1923/24 v prvih razredih vseh osnovnih šol s tujim jezikom učni jezik italijanščina. V naslednjem letu je ista odločba veljala za druge razrede in tako postopoma dalje leto za letom, dokler ni postala italijanščina učni jezik vseh šol. S koncem šolskega leta 1928/29 so bile tako ukinjene vse slovenske in hrvaške šole v Julijski krajini. Edina zasebna slovenska šola v Trstu je bila z odlokom ukinjena ob pričetku šolskega leta 1930/31. Delo je nadaljevala samo osnovna šola srbske pravoslavne cerkvene občine. O šolstvu in raznarodovanju pod fašizmom si oglejmo vsaj: ANDRI Adriano, *L'ultima scuola slovena di Trieste durante il fascismo (1925-1930)*, v: *Qualestoria*, XIII/3, 1985, str. 99-112; ANDRI A., MELLINATO Giulio, *Scuola e confine. Le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915-1945*, Trieste 1994 (dalje: ANDRI A., MELLINATO G., *Scuola e confine*); ČERMELJ Lavo: *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, Ljubljana 1965, posebno str. 47-69; IVAŠIČ Marta, *La scuola come strumento di propaganda e snazionalizzazione*, v: *Qualestoria*, III/1-2, 1975, str. 33-36; KACIN WOHINZ Milica, *Prvi antifašizem v Evropi*, Koper 1990; LAVRENČIČ PAHOR Minka, *Primorski učitelji 1914-1941*, Trst 1994; PAHOR Drago, *Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja*, v: *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969*, Ljubljana 1970, posebno str. 313-337.

³ Kmalu se je začelo ustanavljanje ilegalnih šolskih struktur oziroma tečajev. Prvi so pričeli duhovniki; prim. KLINEC Rudolf, *Obnovitev slovenskih šol po padcu fašizma*, v: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe* (dalje: KGMD) 1975, str. 92-103; isti, *Primorska duhovščina pod fašizmom*, Gorica 1979, str. 36-44, 82, 83. Duhovnikom so sledili nekateri starši, dijaki in dekliški krožki. Svoj doprinos so dale tudi »tigravske« šole: CENČIČ Mira, *Tigr (Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodnostni obstoj. Kras in Vipava)*, Ljubljana 1997, str. 47-49, 160, 161.

do nekaterih pobud, ki pa so se med seboj močno razlikovale in v glavnem že takrat definirale idejno ločitev,⁴ ki je po vojni imela določeno težo pri zgoraj omenjeni dihotomiji. V strnjeni obliki: na eni strani so bili tisti, ki so leta 1944 v krogu Slovenskega narodnega varnostnega zbora (SNVZ - domobranci na Primorskem) dobivali denar za vzdrževanje slovenskih šol od nemških oblasti iz sklada za protikomunistično propagando, in nekateri samostojni poskusi po kapitulaciji Italije (8. septembra 1943), na drugi strani je za obnovitev slovenskih šol v oktobru 1943 poskrbelo narodnoosvobodilno gibanje, ki je tudi najbolj organsko pristopilo k reševanju vprašanja obnove z razčlenjeno šolsko upravo, s pripravo šolskih pripomočkov itd.⁵

Po kapitulaciji Italije so na Primorskem Nemci (v operacijski coni *Adriatisches Küstenland*) nekako začeli tolerirati slovenske šole, katerih ustanovitev se je bolje obnesla na Goriškem kot na Tržaškem.⁶ Zagovorniki šol pod okriljem SNVZ-ja so nameravali ustanoviti čimveč slovenskih šol, da ne bi več pošiljali slovenskih otrok v italijanske (fašistične) šole in z dolgoročnim namenom, da bi jih na koncu vojne že imeli in bi se bilo mogoče nanje sklicevati pred zavezniki. Eden izmed takratnih protagonistov na Goriškem, Hubert Močnik, je tako razlagal v svojih spominih: »Potem se je v krajih pod dejansko nemško kontrolo začelo šolstvo počasi organizirati. Že takrat je bilo jasno in danes je še bolj, da ni pri tem šlo za nobeno politično ali strankarsko delo. Kdo je namreč takrat po strahotnem nemškem porazu pri Stalingradu, po italijanski vdaji in po izkrcanju v Normandiji še verjel v nemško zmago? Vedelo se pa ni, koliko časa se bodo Nemci še lahko upirali. Ali naj v tem času slovenska mladina v določenih krajih ostane brez šol, ali naj recimo v Gorici še naprej obiskuje italijanske šole, še vedno prepojene s fašističnim duhom?«⁷

Ni potrebno močno poudarjati, da take šole niso bile pogodu Osvobodilni fronti (OF). Ostro jih je kritizirala, saj se je nadejala, poleg odklonitve sodelovanja s sovražnikom, da bi bile medvojne šole le pod njenim nadzorstvom; v drugačnem primeru naj bi bilo bolje, da slovenskih šol sploh ne bi bilo. Glede odklonitve slovenskih šol zunaj partizanskega

⁴ V glavnem primerjaj: GERŽINIČ Alojz, *Pouk v materinščini – da ali ne?*, Buenos Aires 1972 (dalje: GERŽINIČ A., *Pouk v materinščini – da ali ne?*) in PAHOR Drago, *Prispevki k zgodovini obnove slovenskega šolstva na Primorskem 1943-1945*, Trst 1974 (dalje: PAHOR D., *Prispevki k zgodovini obnove*). Do sedaj sta najbolj obširno opisala medvojno ustanavljanje slovenskih šol na Primorskem, seveda iz različnih ideoloških zornih kotov.

⁵ PAHOR Samo, *Pregled zgodovine slovenskega šolstva na današnjem ozemlju italijanske republike do leta 1945*, v: *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945-1985*, Trst 1986 (dalje: PAHOR S., *Slovensko šolstvo*), str. 70. Glej tudi npr.: PAHOR D., *Tisk za šole med NOB na Primorskem*, v: *Jadranski koledar 1971*, str. 97-104; PLAHUTA Slavica, *Mladinska šolska periodika med NOB na Primorskem (in Bevkov prispevek k njej)*, v: *Jadranski koledar 1990*, str. 71-77.

⁶ Podrobneje: ANDRI A., MELLINATO G., *Scuola e confine*, str. 343-357; COLJA Katja, *Kolaboracionizem v Jadranskem primorju: Domobranci (1943-1945)*, v: VERGINELLA et al., *Ljudje v vojni*, Koper 1995, str. 162; MELLINATO G., *Domobranci e scuola nelle province di Gorizia e Trieste (1943-1945)*, v: *Qualestoria*, XIX/1, 1991, str. 3-30; NOVAK Bogdan C., *Trieste 1941-1954, La lotta politica, etnica e ideologica*, Milano, 1973 (dalje: NOVAK B., *Trieste 1941-1954*), str. 88-91; MLAKAR Boris, *Domobranstvo na Primorskem*, Ljubljana 1982, str. 132-135; *Primorsko domobranstvo*, v: *Mati-Domovina-Bog*, Ljubljana 1999, str. 22, 23. O situaciji na Goriškem glej npr.: MOČNIK Hubert, *Spomini in izkustva*, Gorica 1971 (dalje: MOČNIK H., *Spomini in izkustva*), str. 189, 190; PAULIN Damjan, *Štandrež 1927-1947 (Od fašizma do zavezniške vojaške uprave)*, Štandrež 1998, str. 100-102.

⁷ MOČNIK H., *Spomini in izkustva*, str. 189, 190. Glede namena, da bi se sklicevali pred zavezniki npr.: BRATINA Slavko, *Nelahka pot do resnice (Ob 50-letnici slovenskega povojnega šolstva v hvaležen spomin na dr. Srečka Baraga, dr. Antona Kacina, dr. Avgusta Sfiligoja)*, Trst 1996 (dalje: BRATINA S., *Nelahka pot*), str. 35; poglobljeno v GERŽINIČ A., *Pouk v materinščini – da ali ne?*

nadzora je zato dovolj zgovorno tisto, kar je napisal France Bevk: »*Mi smo nasproti takim šolam takoj zavzeli jasno, odklonilno stališče. Naš narod, katerega pretežni del se je strnil okoli OF, je danes v boju z okupatorjem, zato tudi za ceno žrtev odklanja vsako sodelovanje z njim, odklanja njegove župane in njegovo aprovizacijo, odklanja posebno njegove šole. A ni dovolj da take šole odklanjamo le z besedo, ampak jih moramo v interesu našega narodnega obstoja zatreti z vsemi sredstvi, kjerkoli se pojavijo, tudi za ceno žrtev. Prav tako morajo izginiti šole dvoživke. Ali bodo šole naše, da bomo prosto v njih poučevali, ali jih pa zdaj sploh ne bo. Srednje poti ni...*«⁸ Taka mnenja, zastrahovanja ter grožnje so odločilno vplivala, da je ponekod obnovitev slovenske šole kaj kmalu zamrla, čeprav je bilo med ljudmi precej navdušenja.

Pokojna šolnica Nada Pertot je npr. opisala,⁹ kako je bilo v Nabrežini (vas na zahodnem predelu Tržaške okolice), kjer so se - zaradi nemške tolerance - veljavni domačini potrudili, da bi obnovili slovenske šole; niti najmanjšega namena niso namreč imeli, da bi svoje otroke še pošiljali in italijanske šole. Nemškimi oblastem so predložili prošnjo, uredili šolske prostore, učiteljice so priskrbele učbenike iz Ljubljane itd. Pertotova zapiše (pretežno iz pogovorov z domačini), da je bilo med starši in učenci veliko navdušenja, dodaja pa, da je bila velika utvara upati, da bi lahko take šole nemoteno in nadpolitično delovale v času vojaškega zaostrovanja in tudi svetovnonazorskega razhajanja. Učiteljica Marija Ažman se spominja dveh zastrahovalnih obiskov in enega grozilnega pisma s strani OF, kar je botrovalo nezaželenemu zaprtju nabrežinske šole. Podobni usodi se niso mogle izogniti niti nekatere druge podobne šole.

Po koncu vojne so bile partizanske šole vključene med zmagovalce in so zato razumljivo predstavljale za veliko večino primorskih Slovencev - zaradi specifičnosti Primorja med vojno¹⁰ - tudi edino logično referenčno točko in konkretno možnost ponovnega izobraževanja v materinem jeziku. Že med vojno pa si je levica prizadevala, da bi usmerjala in nadzorovala izobraževanje tudi po osvoboditvi. Čeprav se je zavedala številnih problemov, je bila gotova, da je dosegla dovolj učinkovito šolsko strukturo, s katero bi lahko poprijela po osvoboditvi.¹¹ Sama zasnova prosvetnega dela in organizacija šolstva sta izvirali iz medvojnega obdobja. Kot piše v poročilu o delovanju Prosvetne komisije v II. polletju 1945: »*Vsa okrožna, okrajna in krajevna prosvetna oblastva so enostavno nadaljevala svoje delo kakor prej v okviru in po navodilih PNOO-a.*«¹²

⁸ »Odprto pismo slovenskemu učiteljstvu v primorski Sloveniji«, prva številka Učiteljevega lista, februar 1944. Podrobneje v: PAHOR D., *Prispevki k zgodovini obnove*.

⁹ PERTOT Nada, *Obnove slovenske šole v šol. l. 1943/1944*, v: *Nabrežina skozi stoletja*, Nabrežina-Trst 1996, str. 269-278.

¹⁰ Treba je poudariti, da je velika večina primorskih Slovencev med vojno sprejemala OF in ji je ostala zvesta tudi pozneje, čeprav je bila trdno v rokah komunistične partije. Z razliko od situacije v osrednji Sloveniji, kjer je prišlo dosti bolj do izraza, da so med okupacijskim vojnim stanjem vzporedno potekali odpor okupatorju, revolucija, protirevolucija, kolaboracija in krvava državljanska vojna.

¹¹ Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja (dalje: AINV), fond (dalje: f.) Oddelek za mejna vprašanja 1945-1948 (dalje: OMV), fascikel (dalje: fasc.) 52 - "Primorska zbirka dokumentov raznih provenienc, SNOS, 1944, 1945", Pregled osnovnega šolstva v Slovenskem Primorju po zlomu Italije. Glej tudi PAHOR S., *Slovensko šolstvo*, str. 71, 72.

¹² AINV, f. Zgodovinski arhiv zahodnega oddelka INV (dalje: ZO), 46-191-4. (46-191-4 pomeni: fasc.-mapa-ovitek); Arhiv Republike Slovenije, enota za dislocirano arhivsko gradivo II, nekdanji Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja oziroma Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino (dalje: ARS-II), f. Pokrajinski narodno-osvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst (dalje: PNOO), 12-I-2, Poročilo o delovanju Prosvetne komisije v II. polletju 1945. PNOO je bil najvišji zakonodajni in izvršilni organ, od 15.9.1944 do vzpostavitve ZVU-ja, ko je svoje delovanje prilagodil novim razmeram in postal posvetovalni organ, vse do razpusta 23.2.1947.

Kot je znano, je bil z Beograjskim sporazumom (9. junija 1945) postavljen temeljni kamen anglo-ameriški Zavezniški vojaški upravi (ZVU) v coni A in Vojaški upravi Jugoslovanske armade (VUJA) v coni B Julijske krajine. Zmagovita Jugoslovanska armada se je morala tri dni kasneje nujno (pred grožnjami oboroženega spopada z zahodnimi zavezniki) umakniti iz cone A in prepustiti zahodnim zaveznikom vodstvo tega (še vedno spornega) dela ozemlja. Obe vojaški upravi sta delovali v okviru pristojnosti, ki jih je predpisovalo mednarodno pravo. Med seboj pa sta se bistveno razlikovali: ZVU je bila le začasna zasedbena oblast, medtem ko je Jugoslavija hotela cono B priključiti k novi državi.

Razlikovali sta se tudi v sistemu uprave: VUJA je ohranila »ljudsko oblast«, Anglo-Američani pa so uvedli enak sistem kot v drugih zasedenih območjih. V okviru demokracije zahodnega tipa z vse bolj poudarjenim protikomunizmom je nova administracija cone A takoj začela ukinjati sistem prejšnje kratkotrajne »ljudske oblasti«. Prišlo je tako do razpustitve narodne zaščite, ljudskega sodišča za sojenje fašističnim zločinom, odpravljeni so bili narodnoosvobodilni odbori, preklicani odloki, ki jih je sprejela jugoslovanska oblast itd. Skratka, v skladu z naraščajočo blokovsko delitvijo sveta na interesne sfere je ZVU dobivala vedno bolj proste roke v svoji coni in manj možnosti vpliva v drugi. To je le še bolj nakazovalo bodočo razmejitev, ki se je, bolj ali manj napeto, nemalo zavlekla v nam bližnji čas.¹³

Zavezniška vojaška uprava je zahtevala podreitev šolskega sistema. Pogoje zaveznikov je projugoslovanski blok odločno zavrnil v skladu s svojo splošno opozicijsko politiko proti novi administraciji, še posebno zaradi še nedoločenih meja. »Nesprejemljive« pogoje pa je sprejel krog političnih emigrantov iz domovine¹⁴ in nekateri lokalni protikomunisti, ter tisti, ki so se zavedali kočljivosti trenutka. Ta del »nepokornih« Slovencev se je tako uprl navodilom levice (znanim kot »vse ali nič«) ter sprejel, kot bi lahko temu rekli, »vsaj nekaj malega« oziroma, kar so bili Anglo-Američani pripravljene nuditi, tudi glede na močen pritisk italijanskih nacionalistov. V takem kontekstu se je torej znašla obnovitev slovenskih šol v coni A, ki je v prvih povojnih letih, poleg izjemne važnosti za slovensko narodnostno skupnost, dobila še močan ideološkopolitični naboj. Vsaj na začetku je predstavljala najpomembnejše jabolko spora med zagovorniki projugoslovanske politike in Zavezniško vojaško upravo s slovensko opozicijo, ki je sprejela njena pravila in začela postajati neke vrste alternativa novemu sistemu v domovini, ki se je v coni A odražal v delovanju projugoslovanskega tabora. Neizogibna politizacija šolske problematike je tako še bolj okrepila ločitev med Slovenci iz cone A.

Različni pogledi na slovensko šolstvo

Oglejmo si na kratko, kako so si na eni strani zamislili obnovitev slovenske šole zavezniki in kako so si jo zamislili v projugoslovanskem taboru!

A) Najprej je treba poudariti, da so Anglo-Američani zahtevali, da naj se učni načrti slovenskih šol prilagodijo italijanskim, to se pravi tistim, ki so veljali pred kapitulacijo

¹³ 5.10.1954 je bil sprejet kompromisni Memorandum o soglasju, ko sta Jugoslavija in Italija, z manjšim popravkom Morganove črte v korist Jugoslavije, sprejeli obstoječo ozemeljsko razdelitev: jugoslovanska civilna uprava se je raztegnila na cono B, italijanska pa na cono A. Šele 10.10.1975 je z Osimskimi sporazumi prišlo do dokončnega in formalnega sprejetja državnih meja.

¹⁴ Prim.: VOLK Sandi, *Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954*, v: Zgodovinski časopis (dalje: ZČ), LIII/1, 1998, str. 87-109 (dalje: VOLK S., *Slovenska politična emigracija*).

Italije, seveda brez tistih delov, ki so se direktno nanašali na fašizem.¹⁵ Glavni pogoji pa so bili naslednji:

I) Šolska zakonodaja je morala biti italijanska.

II) Učni načrt je moral obsegati približno 90 % italijanske zgodovine in zemljepisa, ker je bilo področje pravno vključeno v italijanski teritorij.

III) Italijanski jezik je bil obvezen od prvega razreda dalje.

IV) Dovoljeno je bilo uporabljati le šolske tekste, ki jih je priznavala ZVU.

V) Delovati so smele le šole, priznane od ZVU-ja, medtem ko je za privatne veljala prepoved.

VI) Šole so morale biti apolitične.

VII) Oba višja šolska nadzornika, za goriško in tržaško področje, sta bila Italijana, tako da so bili slovenski šolski nadzorniki odgovorni njima.

B) Oglejmo si sedaj zahteve levice, ki so bile v marsičem antitetične s tistim, kar so si zamišljali novi administratorji cone A!

I) Enačenje in enakopravnost slovenske šole z italijansko, začeni z imenovanjem slovenskega referenta.

II) Odklonitev italijanskega šolskega modela pred 8. septembrom 1943.

III) Učni načrti naj bi vključevali poučevanje slovenskega jezika v italijanskih šolah, tako kot poučevanje italijanščine na slovenskih.

IV) Poučevanje slovenske zgodovine naj bi zaobjemalo tudi narodnoosvobodilni boj, zemljepis pa naj bi jemal v poštev tudi slovenski prostor.

V) Možnost uporabe lastnih šolskih tekstov.

VI) Morala bi se izvršiti epuracija oziroma odstranitev vodilnih (začeni z odgovornim za slovenske šole, dr. Srečkom Barago) in tistih učnih moči, ki so bile obtožene kolaboracionizma in vojnih zločinov.

VII) Dovoljenje, da bi se odstranjene nadomestilo s tistimi, ki so morali emigrirati med fašizmom.

VIII) Pravica odločanja, kdo bi lahko učil.¹⁶

Na ponudbe ZVU-ja je projugoslovanski tabor formalno kazal neko pripravljenost na sodelovanje, kar pa je bilo pogojeno z nekaterimi zgornjimi, za ZVU nesprejemljivimi pogoji. Večkrat se je ponovila premisa, da je levica pripravljena priznati zavezniško avtoriteto, če bi ta v zameno sprejela njene predloge. Začaran krog torej.

Čeprav je v levičarskih krogih po dolgih oklevanjih vendarle prišlo do odločitve za vpise v slovenske šole,¹⁷ se stališče do ZVU-ja ter do »fašističnih, nacističnih in izdajalskih« šolnikov ni spremenilo. Še naprej je na leviici veljalo, da je šola v coni A

¹⁵ Prim.: NOVAK B., *Trieste 1941-1954*, str. 209, 210.

¹⁶ Zahteve obeh strani so bile izrečene na raznih srečanjih med funkcionarji ZVU-ja za izobraževanje in predstavniki Prosvetne komisije PNOO-ja, učitelji, profesorji ter ostalim šolskim osebjem. O zapisnikih teh srečanj, reakcijah in kritikah nanje s projugoslovanske strani glej: AINV, f. OMV, fasc. 52 – »Primorska zbirka dokumentov raznih provenienc, PNOO za Slovensko Primorje«, Zapisnik konference učnih moči na povabilo zaveznikov, 10.9.1945; fasc. 53 – »Primorska zbirka dokumentov raznih provenienc. Osvobodilni svet za Trst«, Poročilo o razgovorih med predstavniki sekcije za kulturo, šolskim osebjem in odgovornimi ZVU-ja za šolstvo; f. ZO, 16-64-17; 46-191-3; 46-191-4; 47-192-23, govor J. Simonija ob otvoritvi slovenskih in hrvaških šol, 12.10.1945; ARS-II, f. PNOO, 1-III-2; 1-III-3; 1-III-3a; 6-I-5; 10-II – »Prosvetna komisija«, poročilo »*Eno leto zavezniške vojaške uprave na področju šolstva*«, 12-I-2, Poročilo o delovanju Prosvetne komisije PNOO-ja, v drugem semestru 1945. Glej tudi: ZORN Tone, *Zavezniška vojaška uprava in slovensko šolstvo v Slovenskem Primorju leta 1945*, v: Goriški letnik, »Juvančičev zbornik«, št. 6, 1979, str. 262-270 (dalje: ZORN T., *ZVU in slov. šolstvo*).

neprimerna in da naj bi onemogočala pravilno uresničitev slovenskih nacionalnih interesov. Zavezniki naj bi postajali čedalje bolj gluhi do nekaterih upravičenih zahtev.¹⁸ Seveda je bilo ocenjevanje šolske strukture v coni B popolnoma različno: »*Ne bi bilo treba niti poudarjati, da so razmere v šolstvu v zoni B povsem drugačne. Zadostuje, da ponovimo: tudi šolska uprava je v rokah ljudske oblasti. In vse težave, ki jih pri obnovi ni malo, se z dobro voljo in ob sodelovanju ljudstva odpravljajo.*«¹⁹ Šola v coni B in v slovenski matici je bila seveda pod kontrolo novih oblasti, saj so te npr., kot piše Aleš Gabrič,²⁰ bolj pazile, da je bil učiteljski kader politično zanesljiv kot pa strokovno pripravljen.

Boj proti šoli ZVU-ja

Takemu odločnemu odklonu se niso, kot že omenjeno, pridružili politični emigrantje (ki so se takrat številno vsaj začasno ustavili v coni A, mnogi so potem nadaljevali emigracijo v Južno Ameriko), nekateri lokalni protikomunisti ter nekateri narodnjaki, ki so sprejeli pogoje nove administracije. Tako so dobili v roke najpomembnejša mesta v šolski upravi in se takoj lotili organiziranja,²¹ ne da bi jemali v poštev zahteve projugoslovanskega tabora,

¹⁷ Primorski dnevnik, 13. in 14.9.1945. Do te odločilne poteze, ki je dokazala ZVU-ju voljo Slovencev po lastni šoli, je prišlo po zaslugi nekaterih nekomunističnih članov Slovensko(Slovanske)-italijanske antifašistične unije (dalje: SIAU, naslednice OF na Primorskem; v italijanščini: Unione antifascista italo-slava, UAIS), še posebno Franeta Tončiča in Josipa Abrama, ki so zagrozili, da bodo zapustili organizacijo, če ne bi prišlo do zaželenih podpore. O tem glej podrobneje: BRATINA S., *Nelahka pot*, str. 48-53; GERŽINIČ A., *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem (za delovanje dr. Srečka Baraga pri ZVU)*, Buenos Aires 1983 (dalje: GERŽINIČ A., *Boj za slovensko šolstvo*), str. 31, 32; MAGANJA Nadja, *Trieste 1945-1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*, Trieste 1994 (dalje: MAGANJA N., *Trieste 1945-1949*), str. 27, 28; NOVAK B., *V spomin dr. Srečku Baragi*, v: KGMD, Gorica 1978, str. 94, 95.

¹⁸ Glej op. 15 in AINV, f. ZO, 46-191-6, Poročilo o situaciji šolstva v coni A in B za leto 1945; Arhiv Republike Slovenije, enota za dislocirano arhivsko gradivo I, nekdanji Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, (dalje ARS-I), f. Glavni odbor Komunistične partije Julijske krajine (dalje: GOKPIK), fasc. 7, Zapisnik občnega zbora Slovensko-hrvaške prosvetne zveze (dalje: SHPZ), 23.5.1948, posebno uvod načelnika D. Pahorja in referat tajnika Joca (Danilo Turk); ARS-II, f. PNOO, 12-I-1, Poročilo o stanju šolstva, po stanju dne 15.7.1945; Zapisnik seje PNOO-ja, 2.2.1946; v referatu predsedstva, ki ga je prebral Boris Puc, beremo: »ZVU ni dobila in ni želela nikoli dobiti nobene možne rešitve, kar se tiče slovenske šolske izobrazbe in nasploh kulture, za plodno sodelovanje med nami in njimi.«

¹⁹ PAHOR D., *Primorska osnovna šola v prvem letu svobode*, v: Koledar Gregorčičeve založbe, 1947, Trst 1946, str. 89-91. Glej tudi zgornjo opombo in PAHOR D., *Slovansko šolstvo na STO-ju*, v: Koledar Osvobodilne fronte za STO, 1948, Trst 1947, str. 119, 120. Omenjena koledarja sta predhodnika današnjega Jadranskega koledarja; za leto 1946 in 1947 je nosil ime Koledar Gregorčičeve založbe; za leto 1948 Koledar Osvobodilne fronte za Svobodno tržaško ozemlje; za leta 1949 do 1951 Koledar Osvobodilne fronte slovenskega naroda za Tržaško ozemlje.

²⁰ GABRIČ Aleš, *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952*, v: Borec, XLIII/7-9, 1991, str. 509.

²¹ Načelnik zavezniške prosvetne podkomisije polk. Carleton W. Washburne je dal pobudo, da je ZVU v začetku avgusta 1945 imenovala kot načelnika prosvetnega odseka poročnika (kasneje kapetana) Johna P. Simonija. Ta je s pomočjo strokovnega sodelavca prof.dr. Srečka Barage takoj začel organizirati slovensko šolstvo; v: KACIN Anton, *Slovensko šolstvo v britsko-ameriškem pasu Svobodnega tržaškega ozemlja*, v: *Izvestje za šolsko leto 1947-1948*, Trst 1948, str. 3. Slovenske šole v coni A so bile ustanovljene 8.10.1945, osem dni kasneje je prišlo do uradnega priznanja. Poleg literature omenjene v op. 16, si je vredno ogledati še: ARTAČ Ivan, *Ob zlatem jubileju obnovitve slovenskega šolstva na Tržaškem*, v: KGMD, Gorica 1995, str. 62-65; BONAMORE Daniele, *Disciplina giuridica delle istituzioni scolastiche a Trieste e Gorizia. (Dalla monarchia A.-U. al G.M.A. e dal Memorandum di Londra al Trattato di Osimo)*, Milano 1979, str. 61-123; JEVNIKAR Martin, *Ob 40-letnici obnovitve slovenskih šol na Primorskem*, v: KGMD, Gorica 1986, str. 42-49; ŠAH Maks, *Deset let slovenskih šol na Tržaškem*, v: *Izvestje slovenskih šol*, Trst 1995, str. 3-7; isti, *Ob tridesetletnici slovenskih šol*, v: Mladika, št. 8-9, 1975, str. 106; isti, *Zgodovina slovenskega šolstva*, v: Mladika, št. 6, 1966, str. 105, 106; VOLK S., *Slovenska politična emigracija*, str. 90-92.

kar bi zavezniki tako ali tako odklonili. To je tudi pomenilo, da so lahko imeli zavezniki neke vrste legitimacijo, to se pravi, da so lahko dokazovali, da je njihov šolski sistem pravičen, saj ga niso odklanjali vsi Slovenci, in da so zato kritike projugoslovanskega tabora neupravičene. Na levici je vse to, poleg načelne zavrnitve, izzvalo tudi oster boj proti šoli ZVU-ja, da bi čimbolj diskreditirali njene akterje in tako onemogočili njeno delovanje. Prikazali naj bi, da je šola, ki so jo nudili Anglo-Američani, neprimerna in zakaj naj ne bi – skrita pobožna želja! – projugoslovanski blok prevzel njenega vodenja in posledično vpliva nanjo.

Velik konflikt torej, ki - kot pravilno ocenjuje Nevenka Troha²² - ni imel glavnega razloga v obrambi jezikovnih pravic Slovencev, ampak je bil predvsem ideološki konflikt, saj je bilo področje šolstva eno tistih, nad katerimi je vsaka stran hotela imeti prevladujoč vpliv. Projugoslovanskemu bloku je glede tega precej uspelo, čeprav ni nikoli prišel do najpomembnejših mest v šolski upravi. Prva poveljna leta (v pričakovanju pravične razmejitve) je levici sploh uspelo vzdrževati neke vrste vzporedno delovanje zunaj zavezniškega nadzora, tako da se lahko strinjamo z nekaterimi, ki trdijo, da je zavladovalo v coni A dvovladje.²³ Na šolskem področju beležimo v tem smislu dokajšnjo uspešnost PNOO-ja in njegovih komisij (še posebno Prosvetne komisije), sekcij in odborov pri vzdrževanju vzporedne šolske strukture, ki je ohranjala precejšnjo, sicer nepriznano, avtonomijo in vpliv med učnim osebjem, starši, učenci in dijaki. Delovale so nekatere s strani Anglo-Američanov nepriznane šole, poučevali so nekateri nepriznani učitelji in profesorji, marsikje so uporabljali nedovoljene šolske učbenike, izpopolnjevalni tečajji so bili organizirani bodisi na zavezniški bodisi na projugoslovanski strani, čeprav so bili ti prepovedani, itd.²⁴

V boju proti šoli ZVU-ja je imelo časopisje zelo važno vlogo. Čeprav se pri tem zapisu nisem izrecno naslanjal na časopisno gradivo, sem menil, da moram vzeti vsaj malo v pošte glasilo OF na primorskem ozemlju, *Primorski dnevnik*,²⁵ ki je 13. maja 1945 nasledil bivši *Partizanski dnevnik*. V prvih treh poveljnih letih je bilo objavljenih 95 člankov z izrecno kritično vsebino do šole ZVU-ja in proti »reakcionarnemu« učnemu osebju. V letu 1945 je bilo 16 takih člankov, leto kasneje 35, leta 1947 jih je bilo 30, do resolucije Informbiroja sredi 1948 pa 14. Projugoslovanski blok se je zavedal, da je lahko v tem boju uporabljal takratne medije. Že avgusta 1945 je bilo odločno govora, da bi uporabljali časopisje pri zahtevah, pri dokazovanju svojih trditev in odgovorov nasprotnikom.²⁶ Zelo

²² TROHA Nevenka, *Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)*, Ljubljana 1998, str. 143.

²³ Npr.: GOMBAČ Metka, *Autonomia e decentramento della politica jugoslava alla fine del secondo conflitto mondiale. Un caso specifico: il Comitato regionale di liberazione nazionale per il Litorale sloveno e Trieste*, v: *Annales*, št. 8, 1996, str. 87-110; VIDMAR Cvetko, *Oris Zavezniške vojaške uprave v slovenskem Primorju (12.6.1945-15.9.1947)*, v: *Goriški letnik*, št. 8, 1981, str. 208; isti, *Zavezniška vojaška uprava Julijske krajine*, v: *Primorska srečanja*, št. 104-105, 1990, str. 132. Nekaj konkretnih primerov dobimo tudi v NOVAK B., *Trieste 1941-1954*, ko omenja, kako so slovenski uradniki ubogali komuniste in ne ZVU, str. 203; ali pa, da je ZVU-ju uspelo organizirati svojo administracijo le v mestih in v večjih občinah, medtem ko je bilo v ostalih občinah situacija popolnoma različna, tako da tam zaveznikom nekaj časa ni uspelo vzpostaviti svoje administracije, str. 218.

²⁴ Podrobneje: BAJC G., *Obnovitev slovenske šole v Trstu in vpliv projugoslovanskega tabora*, v: *Primorski dnevnik*, 31.1.1999, str. 10-13. Vsebina prispevka, ki je prejel prvo nagrado na anonimnem natečaju Albina Bubničca (razpisuje ga uredništvo *Primorskega dnevnika*), se deloma ujema z vsebino pričujoče razprave.

²⁵ V veliko pomoč mi je bila zbirka vseh člankov o šolski problematiki na Primorskem, ki jo hrani AINV, f. ZO, 46-191-13 in 46-191-15.

²⁶ ARS-II, f. PNOO, 1-III-2, Zapisnik seje načelnikov odsekov PNOO-ja, 2.8.1945.

verjetno se je v ta namen formirala neka uredniška skupina med učnim osebjem, ki je bilo blizu PNOO-ja, kot odgovor na nesprejemljive predloge zaveznikov, na sestanku 7. septembra 1945. Aktivna je bila do druge polovice oktobra 1945, v začetku decembra je ponovno poprijela za delo,²⁷ o nadaljnjem delovanju pa v pregledanem gradivu nisem zasledil ničesar. O uspešnosti in neuspešnosti časopisne »kampanje« je bilo včasih govora med vodilnimi ljudmi projugoslovanskega tabora. V glavnem je bila podčrtana pomembnost pisane besede in da rezultati niso bili vedno najboljši.

Projugoslovanskim organizacijam je v boju proti šoli ZVU-ja še najbolj uspelo pridobiti ljudi v gonji proti nezaželenemu učnemu osebju. V teh primerih je propaganda očitno imela svoj učinek. Ljudje so bili namreč že pripravljeni na »sprejem« učiteljev in profesorjev: če je bil ta emigrant, bi ga vrnili. ZVU je na začetku vztrajala pri nastavitvah, v nadalje pa je morala, še posebno v okoliških vaseh, popustiti, s tem da je nezaželeno odpoklicala. V miljskem okraju (jugovzhodno od Trsta) so npr. delavci zapustili delovna mesta, da bi pričakali prihod učitelja. Po izpraševanju so ugotovili, da je emigrant in mu rekli, da ne zaupajo njegovi vzgoji, in ga prisilili, da se je umaknil. Primeri kot ta so se zgodili tudi v drugih krajih tržaške okolice: v Borštu, na Škofijah, v Božičih, v Sv. Barbari, na Repentabru, v Šempolaju, v Ronkih, v Tržiču, v Devinu in v Sesljanu. Zgodilo se je tudi, da so kljub zavrnitvam vaščanov nekateri vseeno ostali na svojem mestu, ker pač drugih kandidatov ni bilo.²⁸ Tudi varnostno-obveščevalne službe so opazale, da ljudje niso sprejemali tistih, ki so poučevali med vojno v šolah, ki so jih organizirali domobranci.²⁹

V tem boju so marsikaj prispevali roditeljski sveti, ki so bili zelo aktivni. O njihovem delovanju je namreč govora skoraj v vsakem poročilu ali zapisniku o šolski problematiki. Bili so zadolženi za neposredne stike na terenu z najrazličnejšimi funkcijami, med katerimi je bil tudi boj proti vsem karakteristikam zavezniške šole, ki smo jih že srečali. Nova administracija jim je seveda večkrat delala težave.³⁰

Učenci in dijaki so bili seveda najbolj številni. Večina njih je bila naklonjena projugoslovanskim organizacijam in odločno proti profesorjem »belogardistom«, še posebno proti vodilni osebi povojnega šolstva dr. Srečku Baragi, ki ni sprejemal navodil projugoslovanskega tabora in o katerem bomo brali v nadaljevanju tega zapisa. Njihovo nasprotovanje je najbolj prihajalo do izraza na manifestacijah in stavkah, vendar se je tudi po razredih čutilo, da je imela levica največ vpliva. Da je tako tudi bilo, beremo v pričevanjih z obeh strani.³¹

Ocenjevanja in številne kvalifikacije »nepokornega« učnega osebja

Ocenjevanje »nepokornih« je potekalo na podlagi informacij, ki so jih zbirale projugoslovanske organizacije; karakteristike teh niso bile povsem šablonske, ni šlo za vse-

²⁷ AINV, f. ZO, 46-191-4, Poročilo o aktivnosti Prosvetne komisije v II. semestru 1945.

²⁸ ARS-II, f. PNOO, 15-IV-2, Poročilo okrožne prosvetne komisije o šolstvu, prosveti in fiskulturi, za čas od 1.1. do 31.12.1946, Trst, 26.12.1946; Mesečno poročilo Okrajnega NOO (Narodnoosvobodilnega odbora) za Nabrežino, Okrožnemu NOO za Tržaško okrožje, Prosvetna komisija-oddelek za šolstvo, 12.12.1946.

²⁹ ARS-I, f. CKKPS, škatala (dalje: š.) 38, Obveščevalna poročila Komande Vipavskega vojnega področja, obveščevalne sekcije, Strogo zaupno informacijsko poročilo, 19.9.1945.

³⁰ Poleg večine omenjenenega arhivskega gradiva, glej: ZORN T., *ZVU in slov. šolstvo*, str. 271.

³¹ Primerjaj npr.: AINV, f. ZO, 46-191-6, Poročilo o situaciji v osnovni šoli po 15.9.1945; ARS-II, f. PNOO, 1-III-3, Zapisnik seje Prosvetne komisije, 17.12.1945; op. 72; in: GERŽINIČ A., *Boj za slovensko šolstvo*, še posebno str. 59, 60, 63, 91-94, 97, 198.

splošno obsojanje ljudi, ampak so ločili med posamezniki, ki tudi niso bili vsi enako goreči nasprotniki komunizma in nove Jugoslavije.³² Ostaja pa, da so bile informacije napisane v duhu tedanjega časa, ko je bilo vse sumljivo in reakcionarno, kar ni bilo v skladu z uradno slovensko politiko. Učinkovite parole so bile: »Proč z belogardističnimi profesorji«, »da je šola zaradi njih fašistična, belogardistična«, »sestavljena iz nacistov, fašistov in kolaboracionistov« itd.³³

Vprašanje je, kako je uspelo levici, da je večina ljudi verjela takim obtožbam? Poleg takratnega prevladujočega vpliva levice, lahko sklepamo, da tiči pravilen odgovor tudi v splošni, sicer legitimni, povojni zahtevi po epuraciji, ki jo je lahko levica izrabljala, da je učinkovito diskriminirala politične nasprotnike. Takoj po vojni je prihajalo namreč povsod (in ne le samo v »ljudskih republikah«)³⁴ do upravičene zahteve po t.i. »epuraciji fašizma« in tistih, ki so se z njim omadeževali. Tržaško območje ni bila izjema, saj je tu prihajalo tudi do nekaterih povojnih ekscesov, ki so dobili skupni imenovalec »fojbe«. Bil je to boj proti fašizmu in proti tistim osebam, ki so bile na takšen ali drugačen način vezane na prejšnji režim in administracijo, ni izključeno, da bi ti lahko predstavljali neko oviro za bodočo administracijo. Nasprotnik (ali bolje rečeno: sovražnik, termin, ki so ga uporabljali vsaj v prvih povojnih letih), označen kot fašist, je bil tudi vsakdo, ki ni sprejemal jugoslovanske administracije in načrtovane priključitve ozemlja k Jugoslaviji.³⁵

Poleg tega je bila v zmagovalnem taboru prisotna neke vrste splošna volja po odstranitvi tistega, kar je bilo »gnilega«, ter tako preprečiti političnim nasprotnikom, da bi zasedli ključna mesta. Zahteva po epuraciji je tako odigrala ključno vlogo v odnosu projugoslovanskega tabora do drugače mislečih: z zahtevo po odstranitvi je posledično prišlo do njihove neizogibne diskriminacije pred ljudskimi masami. Te, tako ali tako že spolitizirane, ni bilo prav težko nahujskati proti tistim, ki jih je propaganda označevala za krive. Pri vsem tem je levica računala na realno široko podporo ljudi pri odstranjevanju; nemalo prošenj je bilo npr. že od maja 1945 v smeri odstranjevanja vojnih zločincev in celo poročil o razočaranju nad premalo učinkovitostjo odstranjevanja.³⁶ Če je prišlo tako do blatenja in obtoževanja tistih, ki se niso strinjali z navodili projugoslovanskega tabora, je večina ljudi temu verjela. Tako se je dogajalo tudi na šolskem področju, še posebno prva povojna leta.

³² TROHA N., *Komu Trst (Slovinci in Italijani med dvema državama)*, Ljubljana 1999 (dalje: TROHA N., *Komu Trst*), str. 197. Podatke dobimo v raznih seznamih, ki se večkrat ponavljajo ali pa so si podobni. Npr. v: ARS-I, f. Zbirka Arhiv informacijske službe in protifašističnega boja (dalje: AIS), arhivska enota (dalje: e) 162, 316 (za Goriško), 318 in 319; f. Osebna zbirka Boris Kraigher (dalje: BK), fasc. 8. Seznam profesorjev na goriških srednjih šolah; ARS-II, f. PNOO, 28-II-3 Upravopolitična komisija PNOO, Arhiv dr. Peterin; Arhiv Republike Slovenije, enota za dislocirano arhivsko gradivo III, nekdanji Arhiv Ministrstva za notranje zadeve (dalje: ARS-III), osebno gradivo, dr. Srečko Baraga (dalje: Baraga). Največkrat nosijo sezname in pričevanja naslove kot: »Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo«, »Dokazni material zoper profesorje kolaboracioniste«, »Poročilo in izjave o kolaboracionističnih profesorjih v Trstu in Gorici«, »Obremenilni material zoper« tega in tega itd. Nekateri so naslovljeni na Javno tožilstvo za Slovenijo. Večkrat se sezname ponavljajo ali pa so si zelo podobni.

³³ Take hude obtožbe so dosegle višek v nepodpisanem članku »Zgodba se nadaljuje«, 24.11.1945, ki ga je objavil *Primorski dnevnik*. Odgovorni urednik Ciril Šter, ni hotel preklicati obtožbe, zato so zavezniki 6.12. začasno prepovedali izhajanje časopisa. Prepoved je veljala do imenovanja novega odgovornega urednika Dušana Hreščaka, ki je preklical vse obtožbe. Od 23.12.1945 je časopis ponovno lahko izhajal. Vsekakor pa so se napadi nadaljevali tudi pozneje.

³⁴ O povojnem maščevanju v »državah zahodne demokracije«, glej npr.: MLAKAR B., *Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXVI/1-2, 1996, str. 201-216.

³⁵ Prim. TROHA N., *Osvoboditev ali okupacija, narodna osvoboditev ali revolucija – Primorska in Trst v letu 1945*, v: *Slovenija v letu 1945*, Ljubljana 1996, str. 88, 89.

Največ obremenilnega gradiva je bilo seveda zbranega proti Baragi (podrobneje v nadaljevanju). V seznamih in pričevanjih³⁷ so dobili mesto in opis »prestopkov«, ki se vežejo tako na medvojno kot povojno obdobje, še drugi profesorji in učitelji v opoziciji. Še največ pričevanj je prihajalo s strani njihovih kolegov, očitno zaradi svetovnonazorsko nasprotnih pogledov, ni pa izključeno, kot se večkrat dogaja, tudi iz nevoščljivosti ali oportunitizma. O nekaterih je bilo zbranega precej (še posebno o njihovem delovanju med vojno), o drugih beremo le kratke omembe: da so zbežali pred Jugoslovansko armado, da so bili proti navodilom PNOO-ja, da so bili politično nezaupljivi, da se jih ni uspelo prepričati v sodelovanje s PNOO-jem, da so bili proti PNOO-ju, ker so izhajali iz bivših »reakcionarnih« in »kolaboracionističnih« družin in bili v službi ZVU-ja ter Barage, da niso želeli vrnitve v Slovenijo, ali nekateri, ki so bili označeni le kot emigrantje, in zakaj ne tudi tisti, ki so bili označeni za pasivne. Že take najmanjše oznake so lahko veljale za negativen predznak in zapečatile »usodo« pasameznika, da ni »naš«, zato je »nam« nasproten.

Vsaj eno od teh oznak, ali pa daljše opise, sem dobil o naslednjih pedagogih: Marko Bajuk, Rudolf Barbiš, Zora Bartol, Vlasta Batagelj, Vinko Beličič, Ivan Bergant, Vinko Brumen, Ivanka Cegnar, Danilo Daneu, Rudolf Drnovšek, Frančiška Ferencak, Alojz Geržinič, Martin Globočnik, Franc Gorše, Jože Jamnik, Martin Jevnikar, Anton Kacin, Alojzij Kanc, Kristina Keber, Marija Keber, Vilma Kobal, Miranda Kocman, Dana Kraljevič-Nagu, Janko Kramarič, Simon Kregar, Sonja Kregar-Pogačnik, Jože Medič, Vida Mihalič-Pivko, Franc Milič, Bogdan Novak, Sonja Obersnel, Karel Pavletič, Nada Pertot, Srečko Pertot, Frančiška Plevnik, Janko Polak, Marija Polak, Marija Vera-Polak, Ivan Prijatelj, Karel Rakovec, Dolores Rolli, Davorin Sancin, Pavla Sancin, Ema Sedevčič, Viktor Schart, Vinko Suhadolc, Josip Šinigoj, Viktor Škof, Miha Štavadohar, Anton Štih, Alojzij Šuligoj, Justina Urbančič, Marija Valentič, Alojzija Verbič, Pavel Verbič, Vinko Vovk, Ivan Vrečar, Pavla Zozula, Vladimir Žitko, Frančiška Živec.

Negativna ocenjevanja so vplivala tudi na številčne kvalifikacije. Oglejmo si, (čeprav sem dobil le nekaj podatkov), kako je bilo to storjeno z učnim osebjem v coni A s strani projugoslovanskih organizacij. Na začetku je bila ločitev na »naše« oziroma na tiste, ki so bili pod vplivov levice, in na »druge« oziroma tiste, ki so se držali navodil zaveznikov, v nadaljevanju je prihajalo do delitve po političnem ključu.

Za prvo šolsko leto 1945/46 imamo dve poročili o slovenskih srednjih šolah cone A:³⁸ v poročilu o prosvetnih ustanovah v coni A po stanju 1. marca 1946 je načelnik prosvetnega oddelka PNOO-ja Ljudevit Tavčar ocenjeval, da je bilo od 85 profesorjev 50 »naših« in 35 »drugih«; v drugem poročilu je PNOO - Prosvetna komisija 26. novembra 1946 glede stanja šolstva v coni A v začetku šolskega leta 1945/46 zapisala, da je od 102 profesorjev

³⁶ Prim.: ARS-I, f. AIS, ae 101, »OZNA Trst«, Situacijsko poročilo, 12.5.1945; f. CKKPS, š. 40, Poročila OZNE za Slovenijo CK-ju KPS, 1944-1945, ae 5150, Politično in situacijsko poročilo, 22.10.1945; ARS-III, A-23-1, DV (Državna varnost) za tržaško okrožje, 1945-1946, II. sektor, Politično poročilo, 7. in 12.5.1945; Situacijsko poročilo, 9., 13. in 27.5.1945; Situacijsko poročilo od aprila do 14.5.1945; Pismo 26.5.1945 z nečitljivim podpisom; glej tudi: TROHA N., *Komu Trst*, str. 38, 48; ista, *Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia*, v: Foibe. Il peso del passato (Venezia Giulia 1943-1945), Trieste 1997, str. 80; ista, *Politične usmeritve med primorskimi Slovenci v coni A Julijske krajine (1945-1947)*, v: ZČ, XLIX/3, 1995, str. 456.

³⁷ Glej op. 31.

³⁸ Prvo poročilo: AINV, f. Zgodovinski arhiv splošnega oddelka INV (dalje: SPL), 46-230-1; drugo: f. ZO, 46-191-11. Srednje šole so termin, ki v dokumentih zaobjemajo: nižjo srednjo šolo v Trstu, višjo realno gimnazijo v Trstu, trgovsko akademijo v Trstu, nižjo srednjo šolo v Gorici, klasično gimnazijo in IV-V licej v Gorici ter učiteljske v Gorici.

58 »naših« in 44 »drugih«.³⁹ V šolskem letu 1946/47 je bilo 92 profesorjev v srednjih šolah cone A, po stanju izpred 1. decembra 1946: izmed teh 40 »naših« in 52 »drugih«.⁴⁰

Nisem dobil podatkov za leto 1947/48, je pa zanimivo tisto, kar se nanaša na leto 1948/49. Od 233 učiteljev osnovnih šol cone A Svobodnega tržaškega ozemlja so statistični podatki po 20. januarju 1949 naslednji: 166 je bilo lokalnih učiteljev, 57 emigrantov, od vseh teh 56 »naši«, 90 »sred.« (sredinci), 71 »SDZ« (pripadniki Slovenske demokratske zveze),⁴¹ 6 »Vidal.« (kdor se je odločil za Vittoria Vidalija oziroma za resolucijo Informbiroja); na srednjih in višjih šolah je poučevalo 144 profesorjev, od teh 52 domačinov, 62 emigrantov, med katerimi 19 »naših«, 29 »sred.«, 66 »SDZ«, nihče v stolpcu »Vidal.«; v vrtcih je bilo od skupnih 18 vrtnaric 16 iz domačih krajev in le 2 emigrantki, med tem 7 »naših«, 6 »sredink«, 3 od SDZ-ja in 2 za Vidalija. Podatki o učnem osebju osnovnih šol cone A STO po 30. juniju 1949 so naslednji: 225 učiteljev/ic, 181 domačih in 44 iz emigracije, 58 »naših«, 65 sredinsko usmerjeni/e, 97 SDZ, 5 za Vidalija; na srednjih in višjih šolah od 104 profesorjev je bilo 47 iz domačih krajev in 57 iz emigracije, med katerimi 20 »N« (»naši«), 9 »S« (»sredincev«), 70 SDZ in 5 »N« (neopredeljeni).⁴²

Po teh, čeprav nepopolnih, podatkih, lahko sklepamo, da so imeli opozicionalci jugoslovanskemu režimu, razen v začetku, večino. Pripadniki nasprotnega tabora so bili številčno močno zastopani, čeprav se je njihovo število manjšalo zaradi ukrepov ZVU-ja. Precej je bilo sredincev, medtem ko so bile le redke izjeme iz vrst t.i. »informbirojevcev«/»kominformistov«/»Vidalijevcev« ali pa tistih, ki naj bi bili nevtralni.

Obtožbe in proces proti dr. Srečku Baragi

Povojna vloga dr. Srečka Barage v Trstu je bilo organiziranje slovenskega šolstva na Primorskem. 18. avgusta 1945 je bil imenovan za strokovnega svetovalca za slovenske šole, 10. oktobra pa za ravnatelja realne gimnazije. Obenem je sodeloval na oddelku za vzgojo pri ZVU, ki je na njegov predlog ustanovila: 6 srednjih slovenskih šol, 4 nižje strokovne šole, vse ljudske šole in še poseben učiteljski tečaj v Gorici; v puljskem okrožju pa hrvaške šole in poseben učiteljski tečaj, oktobra 1947 še novo slovensko učiteljsiše v Trstu.⁴³ N. Troha pravi tudi, da je bil Baraga eden izmed glavnih osebnosti katoliške emigracije v Trstu,⁴⁴ ki je bila tedaj dejavnejša od liberalne.

³⁹ Različni podatki so najverjetneje zaradi takratnega še nedoločenege števila profesorjev in odpustov s strani ZVU-ja nekaterih levičarsko usmerjenih profesorjev, na mesto katerih so postavljali njim bolj zveste. Razlog teh odpustov, češ da so bili odpuščeni nekvalificirani, seveda ni bil vedno upravičen.

⁴⁰ AINV, f. ZO, 46-191-8. Vredno si je ogledati, čeprav nekompletno in slabo čitljivo: ARS-I, f. AIS, ae 320, seznam učiteljstva in didaktičnih ravnateljev po tržaških šolah 1946/47. Pri tem seznamu so kvalifikacije že bolj pisane: »Naši«, »Bega.Jug.« - beri »belogardisti« iz emigracije oziroma politični emigrantje, »Bega.dom.« - beri domači »belogardisti« oziroma lokalni proti- ali ne-komunisti, »Neopredeljeni«, »Oportunisti«; tudi seznam v italijanščini: »Elenco degli insegnanti dipendenti dalle scuole medie inferiori slovene di Trieste.«

⁴¹ Slovenska demokratska zveza je bilo prvo javno politično gibanje Slovencev v Italiji, ki je delovalo avtonomno oziroma izven kontrole KPS. Ustanovili so jo najprej v Gorici 17.1.1947, v Trstu pa 21.12. istega leta. Podrobneje glej: MAGANJA N., *Trieste 1945-1949. O negativnem odnosu slovenskih oblasti do SDZ-ja: BAJC G., Odnos matice do tržaške politične opozicije v prvem povojnem obdobju. Od konca vojne do resolucije Informbiroja*, v: Josp Agneletto, *slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu 1884-1960*, Koper 1999, str. 109-128; MAGANJA N., *Elbrus poroča. Dokumenti o prvih letih Slovenske demokratske zveze v Trstu in njenem predsedniku dr. Josipu Agnelettu iz Arhiva Ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani*, v: prav tam, str. 81-94.

⁴² AINV, f. SPL, 46-230-7. V tem dokumentu je zanimiva tudi »Rekapitulacija po stanju 30. junija 1949«, saj vsebuje poimenski seznam profesorjev slovenskih srednjih in strokovnih šol na Tržaškem ozemlju cone A, po stanju 30.6.1949, z zgoraj omenjenimi političnimi oznakami.

Kot že omenjeno, je bil projugoslovanski tabor še posebno nastrojen proti dr. Baragi in je vodil skupno z oblastmi v Ljubljani proti njemu pravo gonjo, ki je dosegla višek 7. februarja 1946: v Ljubljani je bil namreč v odsotnosti obsojen na smrt z ustrelitvijo, na trajno izgubo vseh političnih in državljanskih pravic ter na zaplembo vsega premoženja. Okrožno sodišče v Ljubljani je razsodilo, da je Srečko Baraga kriv:

»da je z lažnivo propagando ter vplivom, katerega je imel kot profesor odvrčal dijake od narodnoosvobodilnega pokreta ter jih silil v slovensko domobranstvo,

da je sodeloval kot član domobranskega informacijskega urada in je v tem svojstvu organiziral na ljubljanskih gimnazijah posebno ovaduško mrežo, zlasti s tem da je aktivno sodeloval pri sestavi listine o politični pripadnosti profesorjev in učiteljev, ki so bili člani ali simpatizerji Osvobodilne fronte, torej listine, ki je služila okupatorju odn. domačim izdajalcem, da so preganjali pristaše OF, odrejali številne pokolje aktivistov osvobodilnega pokreta, katere so vršili pod imenom »črna roka« posebni odredi slovenskega domobranstva, sam pa še ovadil ter se tudi osebno udeležil zaslišanja in mučenja pripornika Hitija Matevža, katerega so člani politične policije po njegovem nalogu in v njegovi navzočnosti nečloveško mučili,

da je s svojimi članki v »Slovenskem domu« opravičeval okupacijo in sodelovanje z okupatorjem ter blatil bistvo domovinske vojne, na javnem nastopu v Idriji spomladi l. 1945 pa označeval anglo-ameriške zaveznike z »barbari«.

Torej je v času sovražne okupacije sodeloval z okupatorji s tem,

da je idejno pobujal (verjetno »spodbujal«, op.p.) izdajstvo in množil vrste slov. domobranstva, izdajalske vojaške formacije l...l,

da je deloval kot ovaduh in pomagač pri množičnih zapiranjih, mučenjih in internacijah slovenskega ljudstva v koncentracijskih taboriščih, ter pokoljih, izvršenih v imenu »črne roke«, posebej pa tudi še kot naredbodavec pri mučenju pripornikov.«⁴⁵

Kot ocenjuje Nevenka Troha,⁴⁶ je bila obsodba predvsem politično dejanje, saj so ga hoteli onemogočiti v njegovem šolskem delovanju, tako pa bi projugoslovanska stran tudi prikazala, kakšne ljudi je celo na vodilna mesta zaposlovala ZVU. Jože Pirjevec trdi,⁴⁷ da se Baraga ni »umazal« z vojnimi zločini (kot so ga namreč obtoževali), bil pa je proti OF. Pri ustanovitvi slovenske šole se je namreč posluževal tudi takih sodelavcev, kot je bi A. Geržinič, ki je par mesecev prej sodeloval z Nemci v Trstu. Zato, meni J. Pirjevec, je bila reakcija levice razumljiva.

V glavnem je »afera Baraga« postala simbol boja proti šoli ZVU-ja.⁴⁸ Nekaj dni po obsodbi (12. februarja 1946) so npr. dijaki slovenskih srednjih šol v Trstu stavkali in zahtevali odstranitev profesorjev – političnih emigrantov. Zaradi stavke so zavezniki zaprli

⁴³ Dr. Srečko Baraga, ki je od vedno pripadal katoliški stranki, je do maja 1943 podpiral OF, nato je postal pristaš slovenske nekomunistične ilegale. Med okupacijskim časom je januarja 1945 prevzel vodstvo učiteljskega tečaja v Idriji in tam osnoval enotni gimnazijski razred in splošno izobraževalni tečaj. Po umiku na Koroško maja 1945 je bil skupno z drugimi slovenskimi begunci premeščen v Minogo blizu mesta Treviso (severnovzhodni del Italije) in imenovan za ravnatelja tamkajšnje slovenske begunske gimnazije, kateri je Baraga izposloval priznanje pri ZVU v Padovi. Ko je septembra 1945 v severni Italiji prenehala zavezniška oblast, je profesorski zbor naprosil Vatikan za premestitev slovenske begunske gimnazije drugam. Vatikan je pristal na Loreto, Baraga pa je dosegel pri Simoniju, da so šolo premestili v Trst. V: *Primorski slovenski biografski leksikon* (dalje: PSBL), zv. I., str. 34, 35; GERŽINIČ A., *Boj za slovensko šolstvo*, »Baragov lastni življenjepis«, str. 79-89.

⁴⁴ TROHA N., *Komu Trst*, str. 193.

⁴⁵ ARS-II, f. PNOO, 12-II-5 »Mapa, pisma, Boris Puc«, prepis obtožnice, 7.2.1946, enako v: ARS-III, Baraga.

⁴⁶ TROHA N., *Komu Trst*, str. 198.

⁴⁷ PIRJEVEC J., *Gli sloveni a Trieste 1945-1947*, v: *Trieste 1941-1947, Trieste 1991*, str. 131.

⁴⁸ Prim.: MAGANJA N., *Trieste 1945-1949*, op. 30, str. 33.

slovenske srednje šole v Trstu in odpustili dva slovenska profesorja in šest učiteljev. Temu je sledila stavka goriških dijakov itd.

Ali je Baraga res zakrivil dejanja, zaradi katerih so ga obtožili na najstrožjo kazen, ni predmet tega zapisa. Zanimivo pa je slediti, kako je prihajalo do procesa, saj pregled dokumentov daje upravičeno misliti, da se je pripravljavcem mudilo in da so želeli predvsem odstraniti najvplivnejšo slovensko »nepokorno« osebo v šolski administraciji zaveznikov. Da je bil to tudi tak – sicer neuspešen – poizkus in ne navadno iskanje legitimne pravice (kar bi moral biti namen normalnega sodnega postopka, ne pa, da postane važno le to, da obtoženec ne zaseda več vplivnega mesta, da pa je sprejemljivo, če se ga premesti kam drugam; če je za nekaj kriv, in v tem primeru je bil omenjeni obsojen kot vojni zločinec, ne bi smel zasedati nobene funkcije, nam potrjuje protest PNOO-ja za Slovensko Primorje in Trst ZVU-ju z dne 18. februarja 1946:

»... ZVU je ponovno izjavila, da hoče delovati s tukajšnjim ljudstvom. Ugotoviti pa moramo, da nas nešteto primerov uči, da sodelovanja noče. Primer Barage Srečka je očiten. G. polk. Smut se v svoji izjavi, dani dijakom, ki so se zglasili pri njem s prošnjo, da se g. Baraga odstrani s svojega položaja, spušča v diskusijo o veljavnosti te obsodbe. Pokrajinski Narodno Osvobodilni Odbor ne zanima, ali je bilo zadoščeno vsem formalnim predpisom glede obsodbe g. Barage. To je zadeva, ki se tiče drugih pristojnih organov. Toda Pokrajinski Narodno Osvobodilni Odbor zanima, da je izven vsakega dvoma, da je Baraga Srečko vojni zločinec, ki nikakor ne spada na mesto javnega uradnika, ter da so dijaki in njihovi starši utemeljeno ogorčeni, če se jim vsiljuje kot pedagoga osebo, katere moralna in strokovna kvalifikacija je najmanj dvomljiva. Če ima ZVU kake posebne simpatije do g. Barage, ali če smatra, da se mu godi krivica, naj g. Barago zaposli na drugem mestu - kjerkoli, ne pa na mestu vzgojitelja slovenskih otrok. /.../ PNOO ne more razumeti, kaki razlogi vodijo ZVU, da vkljub protestom staršev, dijaštva, raznih ustanov in celokupnega slovenskega naroda Julijske Krajine, g. Barago, ki ne odgovarja navedenim zahtevam, še vedno ščiti na svojem mestu. Ne moremo si to drugače tolmačiti, kot da gre za namerno izzivanje Slovencev te pokrajine...«⁴⁹

Jasen primer, kako je bilo že povsem logično, da je nekdo kriv (celo vojnih zločinov), če je tako trdila levica; postal je to že pravi aksiom, samo po sebi umevna resnica.

Pa pojdimo kar po vrsti, s tem da sledimo eskalaciji obtožb proti Baragi; pri tem bomo podrobneje analizirali primer ključne priče, Matevža Hitija, še prej pa bomo videli, kako je postopalo tožilstvo. Baraga je bil od zaveznikov imenovan 18. avgusta 1945. Do takrat (seveda v arhivskem gradivu, ki sem ga pregledal) je bila proti njemu 16. junija 1945 predstavljena Javnemu tožilstvu v Ljubljani ovadba s strani Hitija.⁵⁰ V njej so opisana mučenja, ki naj bi jih prestal Hiti, in sodelovanje Barage pri tem. Pred imenovanjem dobimo še izjavo proti Baragi, ki jo je podpisal 1. avgusta 1945 pred oficirjem OZNE Ivan Kavec. Istega dne je v delovnem poročilu pooblaščenca OZNE za okraj Center zapisano, da je nujno, da se z Barago »čimprej uredi«.⁵¹

Po imenovanju so postajale zahteve proti Baragi in kolegom vedno bolj pogoste. PNOO za Slovensko Primorje in Trst je 16. novembra 1945 informiral in prosil Komisijo za ugotavljanje vojnih zločinov:⁵²

⁴⁹ ARS-II, f. PNOO, 12-II-5 »Mapa, pisma, Boris Puc«.

⁵⁰ ARS-III, Baraga.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam; enako v: ARS-II, f. PNOO, 30-III-1. Istega dne je Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo izdala odločbo zoper Barago in Matijo Kranjca, ki naj bi bil sostorilec zločinov, v: ARS-III, Baraga.

»V drugi polovici meseca septembra t.l. smo začeli v našem Primorskem dnevniku časniške gonje proti izdajalskim kolaboracionistom s fašistično-nacističnim okupatorjem, ki jih je tukajšnja zavezniška vojaška uprava imenovala na čelo Zavezniške uprave slovenskega šolstva: v prvi vrsti proti profesorju dr. Srečku Baragi l...l, dalje proti prof. Vladimiru Žitku, imenovanemu za višjega šolskega nadzornika za Tržaško provinco, in dr. Antonu Kacinu za Goriško, višjemu šolskemu nadzorniku v Gorici, in še proti celi drugi vrsti domobrancev, ki se na njihov poziv vračajo v Slovensko Primorje in Trst, zastrupljat našo mladino, na pr. prof. Gerzinič Alojzij, l...l Že takrat smo prosili naslov osebno, da nam izroči obtožni material proti omenjenim, pozneje pa še tudi urgirali po podpredsedniku vlade za Slovenijo dr. Breclju, da bi se uvedlo kazensko postopanje proti dr. Srečku Baraga in da bi se na osnovi te zahtevalo njegovo izročitev kot vojnega zločinca. l...l Omenjeni zločinci sistematično delajo, izkoriščujoč zavezniško vojaško upravo, da bi čimbolj fašistizirali slovensko šolstvo in se vzdržujejo na svojih mestih vkljub protestom našega ljudstva, zato ponavljamo našo prošnjo, da bi se dr. Srečko Baraga nemudoma stavil pred ljudsko sodišče in bi se zahtevala njegova izročitev kot vojni zločinec.«

Poleg tega je dopis PNOO-ja zahteval, da bi se ukrepalo proti ostalim »navedenim domobranskim šolnikom«. Pri tem pa obtoževalci pri PNOO-ju niso bili gotovi, če sploh obstaja obremenilno gradivo proti tem profesorjem, saj beremo naslednje: »ako je dovolj obrožnega (verjetno »obtožnega«, op.p.) materjala proti njim.« Že vnaprej je torej prihajalo do blatenja, večkrat tudi z obtožbami vojnega zločinstva. Sploh se je v projugoslovanskem taboru (kot sicer med postopki v Sloveniji)⁵³ večkrat čutilo pomanjkanje dokazov. Že res, da je povojni čas zahteval več energij pri materialnih obnovah kot pa pri iskanju dokazov, prav zato pa so bila obtoževanja preuranjena in pretirana, kar nam ponovno dokazuje, da je bil primarni cilj odstranitev politično nasprotnih in njihovega vpliva. Tu je treba poudariti, da so bile glede namestitev učnih moči in učnih programov večkrat tudi odločitve ZVU-ja politično obarvane.

Primer nezadostnega števila dokazov se nato izkaže npr. v dopisu Prosvetne komisije PNOO-ja 14. decembra 1945, naslovljenem na Javno tožilstvo za Slovenijo: »O vseh onih profesorjih, sedaj nameščenih na zavezniških srednjih šolah v Trstu ali Gorici, ki so zagrešili v Ljubljani ali v prejšnjih mejah Slovenije svoje postopke kolaboracionizma in druge, tu nimamo obremenilnega materjala, ali le kaj malega. V kolikor so se tu udeleževali dopošiljamo zaželeno snov; v kolikor je še ni zbrane, jo dopošljemo kasneje.«⁵⁴

Oglejmo si še en primer, ki izpričuje tudi, kako se je voditeljem projugoslovanskega bloka mudilo, imeli so namreč občutek, da je to bil primeren čas za odstranitev nasprotnikov, in je bilo treba zato zgrabiti za priložnost. Upravno politična komisija pri PNOO-ju piše javnemu tožilcu Slovenije: »Sukcesivno vam bomo pošiljali sezname izdajalcev in kolaboracionistov, glede katerih nam manjkajo bodisi obči, bodisi zlasti obremenilni podatki o njihovem delu v času okupacije. Ti podatki so nam nujno potrebni zaradi uspešne kampanje proti njim in zaradi izkoreninjenja njihovega vpliva v tukajšnjem javnem življenju. l...l Trenutno nam je dana možnost epuracije na polju prosvete, kar moramo takoj zgrabiti in uspešno izvesti. Zato so podatki, ki se nanašajo na profesorje, učitelje itd. v priloženih in sledečih seznamih, najvažnejši in zato prosimo, da nam jih pošljete takoj.«⁵⁵

12. decembra 1945 je javni tožilec Slovenije major Jernej Stante pisal Javnemu tožilcu FLRJ v Beograd in ga informiral, da so uvedli postopek proti Baragi in sokrivcu Matiji

⁵³ Prim.: VODUŠEK STARIČ Jera, *Prevzem oblasti (1944-1946)*, Ljubljana 1992 (dalje: VODUŠEK STARIČ J., *Prevzem oblasti*), str. 267.

⁵⁴ ARS-III, Baraga, Poročilo in izjave o kolaboracionističnih profesorjih v Trstu in Gorici; enako v: ARS-II, f. PNOO, 28-II-3 »Upravnopolična komisija PNOO, Arhiv dr. Peterina«.

Kranjcu in da je Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo dokazni material dostavila Državni komisiji. Javni tožilec Stante je v pismu tudi naprosil kolego iz Beograda, naj izposluje dokazni material, da naj pohiti in da bosta obtoženca sojena v odsotnosti: »V zvezi s suspendiranjem Primorskega dnevnika je stvar nujna. Imenovana bosta sojena in *contumacium*.«⁵⁶ Odločbo proti Baragi in Kranjcu je 15. decembra⁵⁷ 1945 javni tožilec Stante poslal Javnemu tožilcu za okrožno mesto Ljubljana s spremnim spisom, v katerem pravi, da je bila odločba poslana tudi Državni komisiji v Beograd zaradi zahteve po ekstradiciji. Zanimivo je tudi naslednje v spremnem spisu, kar priča, da zaradi velike naglice še niso poskrbeli za zaslišanja prič: »Z odločbami vred je bil poslan tudi dokazni material, vendar zaslišanje prič ni bilo priloženo, ker se to zaslišanje še ni izvedlo. V odločbah navedene priče se bodo lahko zaslišale na javni razpravi. Zaradi izredne politične važnosti procesa v zvezi s suspendiranjem Primorskega dnevnika zberite vse članke s tem v zvezi v Ljudski pravici in Slovenskem poročevalcu, poleg tega preskrbite tudi zadevno številko Primorskega dnevnika. Postopajte hitro in pazljivo. O poteku nas takoj obvestite. Obtožencema naj se dostavijo tudi redni pozivi za razpravo.«⁵⁸

Javni tožilec Slovenije je nato 21. decembra 1945 informiral jugoslovanskega zveznega kolego v Beogradu, da poteka kazensko postopanje proti Baragi in »komplícem« kot nujno.⁵⁹ 30. decembra 1945 je po pooblastilu javnega tožilca Slovenije pomočnik dr. Božo Kobe dostavil Javnemu tožilcu za okrožno mesto Ljubljana prepis gradiva proti Baragi in Kranjcu, s katerim je razpolagala Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. V spremnem spisu je še dodal: »Proces mora biti izveden nemudoma (podčrtano v originalu, op.p.). Poziv Baraga Srečku naj se dostavi direktno Zavezniški Vojni upravi v Trstu, ki naj potrdi prejem.«⁶⁰

Vse zgornje namere tožilcev (razen ekstradicije) so se tudi v kratkem času uresničile. Ali je bil tudi že vnaprej določen oziroma samoposebi umeven izid procesa? Spomnimo naj le, da ne glede na realne ali pretirane, če ne celo izmišljene krivde obtožencev v številnih povojnih procesih v Sloveniji, so bili le-ti politične narave.⁶¹

Oglejmo si končno tudi pričevanja proti Baragi, ki ga obremenjujejo sodelovanja pri mučenju Matevža Hitija in so najpogostejša med vsemi drugimi obtožbami. Hiti naj bi bil aretiran 4. marca 1944, zaslišan in nečloveško mučen. S podrobnim pregledom in med-

⁵⁵ ARS-II, f. PNOO, 30-III-1, Trst, 9.1.1946. Glej tudi npr. podobno prošnjo javnemu tožilcu Hrvaške, »Poizvedba o ustaših in kolaboracionistih«, Trst, 24.1.1946: »V Julijsko Krajino, zona A se je po odhodu jugoslovanske vojske zateklo zelo mnogo ustašev in drugih izdajalcev l...! O teh navadno nimamo niti splošnih podatkov (generalij) niti podatkov o njihovem zločinskem delovanju med okupacijo. Taki podatki pa so nam nujno potrebni zaradi uspešne kampanje proti njim tako pred javnostjo kakor tudi pred organi zavezniške vojaške uprave in zaradi izključitve njihovega vpliva v tukajšnjem javnem življenju, katero možnost trenutno imamo. l...! Zlasti bi prosili, da izvedete potrebna zaslišanja prič, pribavite fotografije ev. listine i.t.d., ker moremo uspešno postopati le v primeru, če imamo pri rokah dokazilni material. Prosimo, da nam pošiljate podatke o posameznikih, kakor vam bodo prihajali, ker je zadeva nujna.«

⁵⁶ ARS-III, Baraga.

⁵⁷ Na dokumentu je natipkano »15. 11.«, iz konteksta in pripisa na roko na dnu dokumenta »15. XII.« pa sklepam, da je pravi datum 15. december.

⁵⁸ ARS-III, Baraga.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Prim.: PIRJEVEC J., *Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995, str. 166-168; VODUŠEK STARIČ J., *Prevzem oblasti*, str. 266-279; ista, *Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXIII/1-2, 1992, str. 139-153; *Povojni sodni procesi*, v: *Slovenska kronika XX. stoletja 1941-1995*, Ljubljana 1996, str. 110, 111.

sebojno primerjavo pričevanj proti Baragi v zvezi s Hitijem se izkaže, da je na obtoževalce negativno vplivala zgoraj omenjena politična naglica, saj so očitno površno opravili svoje delo, kar je privedlo do nedoslednosti in neskladnosti med pričevanji. To je seveda postavljalo v dvom veljavnost obtožb v zvezi s Hitijem. Oglejmo si zato par primerov:

- V ovadbi 16. junija 1945⁶² je Hiti zatrjeval, da se je moral Baraga še nahajati nekje v Ljubljani, saj naj bi se po njegovem mnenju udeležil povorke in manifestacije, ki se je vršila ob osvoboditvi na Kongresnem trgu. Tu se srečamo s prvim primerom neujemanja podatkov, saj so o Baragi zapisali,⁶³ da se je že maja 1945 umaknil na Koroško, od koder se je preselil v begunsko taborišče v Monigo.
- Omenjena ovadba nosi datum: »Ljubljana, dne 16. junija 1945«; v Prijavi zločinov okupatorjev in njih pomagačev (17. oktobra 1945),⁶⁴ v Odločbi o ugotovitvi zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (16. novembra 1945)⁶⁵ pa piše, da se je Hiti vrnil iz Dachaua šele 25. junija 1945.
- 16. junija 1945 je Hiti zatrjeval, da so bile med njegovim drugim zaslišanjem prisotne tri osebe, medtem ko je 17. oktobra 1945 Hiti pravil, da sta bila med drugim zaslišanjem prisotni le dve osebi.
- 16. junija je Hiti pričal, da so ga topli po glavi s pestmi, 17. oktobra pa, da so ga topli po glavi z jermeni.
- Po mučenju so ga prenesli nazaj v jetnišnico, kjer so mu pomagali sojetniki, katerim je Hiti pripovedoval o mučenju. 16. junija je omenil najprej štiri priče: prof. Detela N., Osredkar N., Jeza N. in Kavec Ivan. V isti ovadbi je na koncu Hiti omenil pet prič; med temi ne dobimo ne Osredkarja N., ne Jeze N., ki sta bila zamenjana s sledečimi: Košenina Janko, Kavec Ignac in Kavec Pavel. V neki drugi izjavi brez datuma⁶⁶ je Hiti omenil le tri priče, 17. oktobra pa pet in sicer: Detela N., Osredkar N., Fajdiga Gvido, Kavec Ivan in Kavec Pavel.
- Med tretjim zaslišanjem naj bi ga, po izjavi 17. oktobra, eden izmed mučiteljev prijel za ušesa in pritiskal glavo ob mizo in valjal. V obremenilnem materialu OZNE, ki nosi datum 19. januar 1946,⁶⁷ pa beremo, da so po pričevanju profesorja Detele, med drugim zaslišanjem (in ne med tretjim zaslišanjem!) Hitiju butali glavo ob deske mize. V obtožnici 30. januarja 1946⁶⁸ in končni razsodbi 7. februarja 1946⁶⁹ (kjer med drugim ni jasno med katerim izmed mučenj) pa piše, da je eden izmed mučiteljev stopil na Hitijevo glavo.

Med izjavami Hitija in prič ter med ovadbo, obtožbo in razsodbo je očitnih nedoslednosti in neujemanja podatkov vsaj 14. Dodati moramo, da v nekaterih izjavah dobimo podatke in podrobnosti, ki v drugih sploh niso omenjeni.

Novico o obsodbi na smrt so pompozno predstavili časopisi *Slovenski poročevalec*, *Ljudska pravica* in *Primorski dnevnik*. Kot pravilno ugotavlja A. Geržinič,⁷⁰ je *Primorski*

⁶² ARS-III, Baraga.

⁶³ Prim.: *PSBL*, zv. I, str. 35.

⁶⁴ ARS-III, Baraga.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ ARS-I, f. AIS, ae 163, »Izjava o ponašanju profesorja Srečka Barage, sedanjega pomočnika oficirja za šole v zoni »A« in ravnatelja slovenske gimnazije v Trstu, v času okupacije.«

⁶⁷ ARS-III, Baraga; enako v: ARS-II, f. PNOO, 28-II-3 »Upravnopolična komisija PNOO, Arhiv dr. Peterina«.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ ARS-III, Baraga; enako v: ARS-II, f. PNOO, 12-II-5 »Mapa, pisma, Boris Puc«.

dnevnik svojim bralcem celo prikrojil ponatis poročila iz *Slovenskega poročevalca*, da je še bolj poudaril negativno preteklost obtoženega. Geržinič opisuje tudi razumljivo stisko dr. Barage. V pogovoru s Simonijem mu je ta predlagal, naj napiše natančen *curriculum vitae* in se ponovno vrne v urad. Baraga je tisto noč 9. februarja napisal 28 strani dolg življenjepis (v katerem je odločno izpodbijal obtožbe) in dodal pismeno ostavko.⁷¹ Kljub vsemu ZVU ni odpustila Barage, saj jo med drugim obsodba ni motila, ker je, kot piše M. Jevnikar, poslala v Ljubljano zaupnika, ki je pregledal sodni postopek⁷² in očitno ugotovil »političnost« hudih obsodb.

Zaman je bil ves trud jugoslovanskega tabora (ki pa je kljub vsemu le ohranjal velik vpliv med ljudmi; poleg tega je dobil s primerom Baraga primerno temo, proti kateri bi ljudske mase in dijaki gotovo protestirali in zakaj ne tako tudi ohranjali mnenja in percepcije, da se le jugoslovanski blok bori za pravičnost),⁷³ ljubljanskih oblasti kot tudi poskusi diplomatskih krogov, da bi prepričale zaveznike o ekstradiciji. Zgovorno je pismo Borisa Kraigherja CK-ju KPS 22. februarja 1946, saj je med drugim zapisal: »V vprašanju Srečka Barage je tudi nujno potrebna nota jugoslovanske vlade. Baraga je bil v Ljubljani obsojen na smrt, Angleži pa so oficijelno izjavili, da bo ostal na svojem položaju /.../, češ da njegove obsodbe ne priznavajo. To so izjavili oficijelno. Ves material o tem je bil poslan Skali. Barago, kakor tudi nekatere druge Slovence oz. Jugoslovane, ki živijo v Trstu, naj poleg tega oficijelno zahteva komisija za vojne zločine. Vendar izročitev Barage kljub smrtni obsodbi oficijelno še ni bila zahtevana. Naj Skala te stvari pregleda in uredi.«⁷⁴

Delegat zunanjega ministrstva dr. Hugo Skala je v tem smislu tudi pisal dr. Brileju na Ministrstvo za zunanje zadeve,⁷⁵ a zaman. ZVU je bila trdno odločena nadaljevati po začrtani poti z Barago, ki je tako ostal na svojem mestu do 8. februarja 1948.⁷⁶ Med drugim je že ob imenovanju Barage na prve kritike jugoslovanskega tabora Simoni odgovoril in utemeljeval odločitve zaveznikov, da so nezaželene učne moči »dobri Slovenci /.../, da niso bili ne fašisti ne kolaboracionisti, ampak da so samo ljudje, ki nočejo priznati sedanje jugoslovanske vlade.«⁷⁷

⁷⁰ GERŽINIČ, *Boj za slovensko šolstvo*, str. 78.

⁷¹ Prav tam, str. 79-89. Geržinič zapiše tudi, da so z istim datumom v italijanskem prevodu ohranjene dobre tri strani, v katerih naj bi Baraga obširno obravnaval pravno neveljavnost obtožnice ter zavrnil vse obtožbe.

⁷² JEVIKAR M., v: Mladika, 3/1999, str. 62, kot deloma dopolnilo in deloma polemičen zapis k prispevku VOLK S., *Slovenska politična emigracija*.

⁷³ Omenil sem že dijaško stavko 12.2.1946. Zanimivo je tudi pismo dijakov slovenske višje in nižje srednje šole ter trgovske akademije, napisano dva dni po stavki, tržaškemu PNOO-ju, s tole priprošnjo: »da *intervenirane* na ZVU zaradi dejstev, da na naših šolah še vedno poučujejo razni belogardisti in izdajalci našega naroda, kakor tudi radi dejstva, da je še vedno na vodilnem mestu naših šol zločinec BARAGA (velike črke v originalu, op.p.), katerega je Okrožno ljudsko sodišče v Ljubljani, dne 7. jan. (februarja, op.p.) 1946 obsodilo na smrt. Prosimo, da PNOO z odločnostjo tolmači našo zahtevo po odstranitvi vseh kolaboracionistov iz naših šol, ki poleg tega ne posedujejo niti moralnih, niti strokovnih sposobnosti. Zahtevamo nadalje, da se na naših šolah uvede program kakor na drugih slovenskih šolah v coni B.«, v: ARS-II, f. PNOO, 12-II-5.

⁷⁴ ARS-I, f. BK, fasc. 2, razna pisma.

⁷⁵ ARS-I, f. CK ZKS, š. 1, Depeše zvezni vladi, 1946.

⁷⁶ Preselil se je v Argentino, kjer je umrl 31.1.1977.

⁷⁷ ARS-II, f. PNOO, 6-I-5, Razni zapisniki sestankov med Prosvetno komisijo in Simonijem, citirano iz zapisnika o sestanku 22.8.1945.

Riassunto

Il contrasto del blocco filojugoslavo nei confronti della scuola slovena nella Trieste postbellica (1945-1948)

Gorazd Bajc

Finita la seconda guerra mondiale, nella cornice dello scontro italo-jugoslavo per la delimitazione dei confini, il territorio di Trieste fu scosso da numerosi contrasti di natura ideologico-nazionale. Tra questi avvertiamo anche contese tra i membri della stessa comunità slovena, che ripresero passate conflittualità e riproposero una forte dicotomia, che in generale si mostrava nell'avversione tra i sostenitori del nuovo sistema jugoslavo (il blocco filojugoslavo con a capo la sinistra) e coloro (anticomunisti locali e la numerosa emigrazione politica) che ritenevano dannoso il potere comunista. Questa evidente dicotomia tra gli sloveni vide all'inizio come principale teatro degli scontri politico-culturali l'ambiente scolastico, che pertanto ebbe le sue radici di conflitto negli opposti tentativi di ricostruzione della scuola slovena durante la guerra.

Giacché l'amministratore alleato non si dimostrò molto sensibile nei confronti dei problemi e delle legittime richieste slovene dopo il lungo periodo di sofferenze e negando infine al blocco filojugoslavo di proseguire con il proprio sistema scolastico - per impedire evidentemente l'indiretta influenza delle autorità di Lubiana nell'importantissimo settore dell'educazione -, la sinistra rifiutò di collaborare. Se le offerte dell'amministrazione scolastica alleata vennero così respinte dal blocco filojugoslavo, gli oppositori sloveni invece le accettarono. Di conseguenza non venivano risparmiate da parte del blocco filojugoslavo dure critiche alla scuola ritenuta »fascista, reazionaria, nociva, ecc.« e specialmente nei confronti del responsabile per le scuole slovene, l'emigrato anticomunista Srečko Baraga, come pure verso gli altri professori che non accettavano le indicazioni della sinistra. Alle critiche si aggiungevano spesso pesanti accuse legate al passato: di tradimento, collaborazionismo, che queste persone fossero criminali di guerra, nemici del popolo, della nazione e della classe operaia, e così via. Tra le caratteristiche del blocco filojugoslavo notiamo così una generale e comprensibile volontà di epurazione dei resti del nazifascismo, che però veniva spesso strumentalizzata dalla sinistra per discreditarne gli oppositori ideologici. Il culmine del forte contrasto si ebbe con il processo a Lubiana »in contumacium« contro il simbolo del contrasto, il Baraga, accusato di crimini di guerra. Il 7 febbraio 1946 fu emessa nei suoi confronti la condanna capitale. Le autorità alleate non si fecero però condizionare e Baraga rimase al proprio posto.

Sebbene non ci poniamo il compito di stabilire la veridicità delle pesanti accuse, non possiamo tralasciare l'evidenza che il processo Baraga ebbe prevalentemente finalità politiche. Lo scopo della sinistra era infatti di eliminare-allontanare la persona più influente - e perciò scomoda - nella ricostruzione scolastica della Trieste postbellica, che avrebbe in seguito come effetto anche la discriminazione di tutto il sistema scolastico proposto dagli alleati. Interessante in merito appare perciò l'accurato confronto tra le numerose accuse e testimonianze contro il Baraga, poiché non mancano di chiare incoerenze tra di loro. Palese è poi l'indubbia fretta e sommaria preparazione dell'accusa.

INSTITUCIJE

Pregled raziskovanj zgodovine vakuumske tehnike

Ob 40. obletnici organizacije slovenskih vakuumistov

Vakuum je prostor, iz katerega izčrpamo večino atomov. Vakuumisti torej raziskujemo prazen prostor, tako da za nas v šali gotovo velja Shakespearova »Much Ado about Nothing«. Čeprav »prazen«, pa je vakuum sodobnemu človeku še kako potreben, saj ga uporabljamo v žarnicah, televizijskih in drugih katodnih elektronkah, v termovkah, pri vakuumskem pakiranju živil in še marsikje. Vakuum uporabljamo pri obdelavi materialov v metalurgiji in strojništvu, v elektroniki, nuklearni tehniki, farmaciji, kemiji in prehrabeni industriji. Vakuumska tehnika je izrazito interdisciplinarna veda, v kateri sodelujejo raziskovalci različnih strok, fiziki, kemiki, elektrotehniki in metalurgi.

Prve poskuse z vakuumom so opravili že v 17. stoletju. Vendar so šele raziskovanja v drugi polovici 19. stoletja pripeljala do sodobnega razvoja elektronike. Večina Nobelovih nagrad za fiziko in tudi nekatere za kemijo so tesno povezane z vakuumskimi napravami. Že prvo Nobelovo nagrado za fiziko je leta 1901 prejel Wilhelm Konrad Röntgen (1845-1923) za odkritje in raziskovanje rentgenskih žarkov pri poskusih z vakuumskimi elektronkami.

Slovenski vakuumisti se že dolgo zavedamo bogate zgodovine, ki jo ima naše raziskovalno delo. Večino publikacij Društva za vakuumsko tehniko - DVTS je že od nekdaj krasil zgodovinski uvod. Raziskovanja zgodovine vakuumske tehnike s posebnim poudarkom na slovenskih prispevkih k odkritjem redno objavljamo od leta 1993 v reviji *Vakuumist*. Do sedaj je izšlo 24 razprav o zgodovini vakuumske tehnike avtorjev Andreja Preglja, Petra Panjana, Vincenca Nemaniča, Jožeta Gasperiča in Stanislava Južniča. Večina razprav je povezana z obletnicami posameznih odkritij. Našteli bomo le naslove razprav in letnike *Vakuumista*, v katerih so bile objavljane:

Zgodovina vakuumske tehnike (v štirih delih 13/3 (1993), 13/4 (1993), 14/1 (1994) in 14/2 (1994)); Zgodovina raziskovanja »katodnih žarkov« in (katodnega) razprševanja kovin (14/3 (1994)); Zgodovina elektronskega mikroskopa (14/4 (1994)); Zgodovina vakuumske tehnike na Slovenskem: Šantlova vakuumska črpalka (15/1 (1995)); Zgodovina pospeševalnikov: Od idej do prvih izvedb (15/2 (1995)); Rentgenska elektronka (15/3 (1995)); Zgodovina tehnologije tankih plasti (15/4 (1995)); Iznajdba in razvoj katodne elektronke in drugih vakuumskih elementov za televizijo (16/1 in 16/2 (1996)); Termovka: odkritje in razvoj vakuumske izolacije (16/3 (1996)); Zgodovina raziskovanja luminiscenčnih snovi (16/4 (1996), 17/1 in 17/2 (1997)); Sto let elektrona (17/2 (1997)); Žarnica (17/3 in 17/4 (1997)); Petdesetletnica tranzistorja (18/1 in 18/2 (1998)); Zgodovina raziskovanja plazme (18/3, 18/4 (1998) in 19/1 (1999)); O zgodovini vakuumske tehnike na Slovenskem (19/2, 19/3 (1999)); Zgodovina delovanja Društva za vakuumsko tehniko Slovenije (DVTS); DVTS - Društvo za vakuumsko tehniko Slovenije - 40 let (1959-1999); Kratka zgodovina vakuumske tehnike (Razvoj raziskovanja vakuuma in vakuumskih društev) (vse 19/3 (1999)).

Prva med naštetimi razpravami posega v antična razmišljanja o možnostih za obstoj praznega. Vse ostale razprave iščejo vire za razvoj sodobnih vakuumskih tehnologij v dosežkih raziskovalcev iz 17., 18. in 19. stoletja.

Začetke zanimanja za vakuum na Kranjskem smo zasledili v fizikalnih knjigah, ki jih je ponujal knjigar Janez Krstnik Mayr v Ljubljani v katalogu iz leta 1678. Med njimi najdemo dela najpomembnejših raziskovalcev vakuuma, kot je bil Robert Boyle (1627-1691), ki ga

poznamo po Boylevem zakonu. Natančnejše podatke o poznavanju vakuuma na Kranjskem nam kažejo predavanja fizike na jezuitskem kolegiju v Ljubljani sredi 18. stoletja. Vakuum obravnavajo tiskane izpitne teze in druga dela ljubljanskih profesorjev fizike ter številne knjige, ki so bile na razpolago v knjižnici jezuitskega kolegija. Med študenti kolegija in pozneje liceja je bil tudi Jurij Vega (1754-1802), ki je študij končal leta 1775. Pridobljeno znanje je pozneje s pridom uporabil pri pisanju lastnih razprav, v katerih je obravnaval tudi vakuum. Tako kot njegovi ljubljanski profesorji je bil tudi Vega zagovornik fizike hrvaškega jezuita Rudžerja Boškovića (1711-1787).

Po marčni revoluciji so bili liceji priključeni gimnazijam. Te so imele v svojih fizikalnih kabinetih številne vakuumske naprave, tudi katodne elektronke in vakuumske žarnice. Srednješolski profesorji so v drugi polovici 19. stoletja lahko sodelovali pri napredku vakuumske tehnologije, tako Nicolo Vlacovich (r. 1832) z meritvami električne iskre na gimnaziji v Kopru, Stefanov učitelj Karel Robida (1804-1877) z naprševanjem kovin na gimnaziji v Celovcu in Anton Šantel (1845-1920) z vakuumsko črpalko lastne izdelave na gimnaziji v Gorici. Slovenci so raziskovali vakuumsko tehniko tudi na dunajskem fizikalnem inštitutu, ki ga je tri desetletja vodil Jožef Stefan (1835-1893).

Poznejši ljubljanski univerzitetni profesor fizike Hugo Sirk (1881-1959) je pred prvo svetovno vojno v Gradcu in na Dunaju raziskoval radioaktivnost v vakuumski elektronki in lastnosti plazme v magnetnem polju. Med slovenskimi raziskovalci katodnih elektronk in elektronske televizije so bili v prvi tretjini 20. stoletja: Julij Nardin (1877-1959), baron Anton Codelli (1875-1954) in Vladimir Šlebinger (r. 1906).

Slovenski prispevek k odkritju televizije ni bil zanemarljiv. Da bi ga še bolj izpostavili, smo Albin Wedam (1921-1997), Peter Starič, Vincenc Nemanič, Lea Županc-Mežnar in Stanislav Južnič pri Tehnični založbi Slovenije leta 1997 izdali knjigo »Sto let Braunove elektronke. Začetki sodobne televizije«. Naše rokopise so uredili Peter Panjan, Jože Gasperič in Matej Pavlič.

Predhodnica Društva za vakuumsko tehniko Slovenije (DVTS) je bila Slovenska sekcija za vakuumsko tehniko, ustanovljena leta 1959 pri Elektrotehniškem društvu Slovenije. Tako je le šest let mlajša od podobnega društva v ZDA. Štiridesetletnici DVTS je bilo deloma posvečeno 19. Slovensko vakuumsko posvetovanje oktobra 1999 v Portorožu v sklopu 7. Konference o materialih in tehnologijah.

Stanislav Južnič

IN MEMORIAM

Dr. Vlado Valenčič*Trnovo 26.11.1903 - Ljubljana 7.12.1999*

10. decembra 1999 smo na ljubljanskih Žalah pospremili dr. Vlada Valenčiča na njegovi zadnji poti. Vsako slovo je težko, še posebej je težko slovo od človeka, ki je užival pri vseh, ki smo ga osebno poznali in se z njim srečevali pri delu, posebno spoštovanje. To pa zato, ker smo v njem videli pokončno, značajno osebo, ki je niso mogle zlomiti niti stiske vojnega časa, niti krivice, ki jih je utrpel, niti povojni čas, ki mu ni bil naklonjen. Premogel je toliko notranje moči, ki mu je dajala poguma, da je vsemu kljuboval, zato pa iskal uteho v svojem delu. To je bilo kronano z dosežki, ki so uvrščali dr. Valenčiča med vodilne strokovnjake s področja slovenske gospodarske zgodovine.

Dr. Valenčiču je bilo usojeno, da je dočakal visoko starost. Tik pred smrtjo je minulo 96 let, odkar se je rodil v Trnovem pri Ilirski Bistrici posestniku in zadružnemu delavcu Ivanu in materi Uršuli. Kot ukaželjen mladenič je moral zgodaj zdoma, zato pa so mu bila vrata tudi na visoke šole na stežaj odprta. Študijska leta je zaključil na Fakulteti za gospodarske in socialne znanosti Univerze v Zürichu, kjer je leta 1926 diplomiral in na podlagi disertacije o slovenskem zadružnem gibanju tudi promoviral za doktorja politične ekonomije.

Disertacija je bila že napoved dr. Valenčičevega poklicnega dela, ki se je začelo pri Zadružni zvezi in Zadružni gospodarski banki v Ljubljani. Hitro se je vključil v javne razprave o vprašanih zadružništvu in agrarne politike. V letih 1928-32 je urejal tudi glasilo *Zadružne zveze Narodni gospodar*, v letih 1940-41 pa agrarnopolitični del glasila *Kmetijske zbornice Orač*. Dogodki leta 1941 so predstavljali zanj veliko preizkušnjo in so mu docela preokrenili tudi življenjsko pot.

Potem ko je šele čez dve leti dobili prvo povojno zaposlitev pri Državnem avtobusnem in prevozniskem podjetju Slovenije in so ga po reorganizaciji podjetja dodelili k Oblastnemu odboru v Postojno, se je 1. septembra 1950 začela pokojnikova pot v arhivu. Tedaj je obstajal načrt, da bi Mestni arhiv ljubljanski pripravil monografijo o zgodovini Ljubljane, in v dr. Valenčiču so spoznali pravega strokovnjaka za gospodarsko-zgodovinsko področje. Tako je pokojnik posvetil celih 24 let sedanjemu Zgodovinskemu, tedaj Mestnemu arhivu ljubljanskemu. Znan je bil kot umirjen, nadvse vesten, točen in discipliniran uslužbenec, do sodelavcev in uporabnikov arhivskega gradiva pa vedno ustrežljiv. Zelo pomembna je bila njegova strokovna pomoč, ko se je arhiv po letu 1972 močno kadrovsko pomnožil in pomladil.

Možnosti, ki jih je dajal vsakodnevni stik z zakladnico preteklosti, je znal nadvse dobro izkoristiti. Vendar se znanstvena pot dr. Valenčiča začenja že preden je prišel v arhiv in se je kljub častitljivi starosti nadaljevala tudi po upokojitvi leta 1974, vse dokler so mu moči to dovoljevale. Od leta 1926 sledimo vrsti njegovih prispevkov v tržaškem *Pravnem vestniku*, *Socialni misli*, *Narodnem gospodarju*, *Oraču* in drugih zadružnih glasilih (tudi zunaj Slovenije). Zanimala so ga agrarna politika, zadružništvo in razna druga aktualna gospodarska vprašanja. Zadružništvu je namenil tudi dva pregledna članka v *Spominskem zborniku Slovenije* ter v *Zborniku slovenskega obrta 1918-1938*. Že v teh prispevkih je pogosto dokazal, da zna povezovati sedanost s preteklostjo.

V arhivu je postal dr. Valenčič najprej zgodovinar Ljubljane s težiščem na 18. in 19. stoletju, deloma pa je segalo njegovo zanimanje tudi v starejši čas. Sistematično je obdeloval področje za področjem, pobude so se rojevale - kakor je sam pripovedoval - tudi ob delu z uporabniki arhivskega gradiva. Vrsta razprav daje podroben vpogled v stanje in strukturo ljubljanskega prebivalstva od 16. stoletja dalje, agrarno zgodovino Ljubljane do zemljiške odveze, ljubljansko obrt in industrijo od njenih začetkov. Preučeval je ljubljanske trgovce in trgovino, ljubljanske Žide, gradbeni in urbanistični razvoj mesta, preimenovanja ljubljanskih ulic in drugo. Žal ni dočakal, da bi - tudi na

podlagi njegovih številnih dragocenih raziskav - nastala zgodovinska monografija Ljubljane, kar je bila njegova želja prav do smrti.

Dr. Valenčič se ni zapisal zgodovini le kot raziskovalec preteklosti Ljubljane, vabili so ga tudi od drugod. Njegove razprave bogatijo zbornike, posvečene krajem kot Ilirski Bistrici, Kamniku, Kranju, svetu med Muro in Dravo. Že njegove ljubljanske razprave so pogosto posegale tudi v širši slovenski prostor, ki ga je vse bolj zanimal. Težko si je zamisliti zgodovino agrarnih panog v *Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev* brez prispevkov dr. Valenčiča. Že do tedaj je veljal kot poseben poznavalec zgodovine mlekarstva in gozdarstva. Od kreditnega gospodarstva ob koncu srednjega veka, tovarništva, trgovine, še posebej žitne, do delniških družb na Kranjskem segajo nadaljnja temeljna pokojnikova dela v slovensko gospodarsko zgodovino. V prikazih o zemljiških gospodarstvih ter prebivalstvu na Kranjskem v 18. stoletju je znal izvabiti iz statističnih podatkov največ, kar se je dalo. Prispevek o izseljevanju Slovencev predstavlja sploh prvi celovit pregled slovenskega izseljeništvu do druge svetovne vojne (nastal je že v začetku petdesetih let). Kot sodelavec *Slovenskega biografskega leksikona* nam je zapustil številne prikaze oseb iz Ljubljane, predvsem iz sveta gospodarstva, od katerih imajo Zoisi še posebno vrednost.

Dr. Valenčič nam je dal veliko kot arhivski delavec, kot znanstvenik in kot človek. Ljubljana se mu je pozno, a vsaj malo oddolžila s plaketo mesta, ki jo je prejel leta 1989. Naslednje leto je sledila Kajuhova nagrada, postal je tudi častni član Arhivskega društva Slovenije (1995). Ne bo ostal v neizbrisnem spominu le nam, ki smo ga poznali, trajen spomin si je zagotovil predvsem s svojimi številnimi deli, ki so marsikje zaorala v ledino ljubljanske in slovenske zgodovine.

Jože Žontar

Bibliografija dr. Vlada Valenčiča

Občina in samouprava, v: Pravni vestnik: List za pravoslovje in pravosodje 6, Trst 1926, str. 75–80, 85–88.

Fašistovska »ustava dela« (La carta del lavoro). - Ideologija fašizma, v: Socialna misel 6, Ljubljana 1927, str. 166–169, 187–191, 226–227, 239–242.

Statistika in javna uprava, v: Pravni vestnik: List za pravoslovje in pravosodje 8, Trst 1928, str. 48–52.

Die slovenische Volkswirtschaft und das Genossenschaftswesen, v: Bankarstvo: Ekonomski mesečnik Srba, Hrvata i Slovenaca 6/1929, str. 358–360 (najprej izšlo v publikaciji, izdani ob priliki svetovne razstave v Barceloni tega leta).

Das slovenische Genossenschaftswesen, v: Konsumgenossenschaftliche Praxis, Köln 1929.

Razvoj zadružništva v luči letopisov Zadružne zveze, v: Narodni gospodar 31/1930, str. 14–21.

Kaj naj upoštevajo konzumne zadrage pri svojem poslovanju?, v: Narodni gospodar 32/1931, str. 81–83 (objavljeno tudi v: Konzument, Ljubljana 1931, št. 5 in Zadružni glasnik, Sarajevo 1931, št. 8).

Pred novim zakonom o zadrugama: Odgovor na kritiku projekta Glavnog Zadružnog Saveza, v: Narodno blagostanje III., Beograd 1931, str. 65–67.

Gospodarstvo in zakonodajstvo: K načrtom novih zakonov, v: Narodni gospodar 33/1932, str. 59–61.

Cene agrarnih pridelkov in agrarna politika, v: Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva: Poročilo o kmetijski anketi, ki se je vršila pri kralj. banski upravi Dravske banovine v Ljubljani v dneh 30. maja do 3. junija 1938, I., Ljubljana 1938, str. 164–179.

Pregled našega zadružnega gibanja in stanja, v: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 457–464.

Vprašanje zaščite kmečke posesti. - Ob štiridesetletnici Zadružne zveze. - Organizacija silosov v naši državi. - Velika naloga, v: Orač: Za bodočnost slovenskega kmeta I/1940, str. 13–14, 181–182, 184–186, 193–194.

Razvoj obrtnega zadružištva, v: Zbornik slovenskega obrta 1918–1938, Ljubljana 1940, str. 201–210.

Vloga steklarov pri izkoriščanju gozdov na nekdanjem Kranjskem, v: Gozdarski vestnik 11/1953, str. 185–195.

Gozdovi in preskrba z lesom v stari Ljubljani, v: Gozdarski vestnik 12/1954, str. 178–193.

50 let mlekarstva na Vrhniki: Ob jubileju ustanovitve mlekarске zadruge 1904–1954, Zadružna mlekarica na Vrhniki, 1954, 55 str.

Fužine bakra v Ilirski Bistrici in tržiški kosarji, v: Kronika 2/1954, str. 128.

Prebivalstvo Ljubljane pred dvesto leti, v: Kronika 2/1954, str. 191–200.

Steklarni na notranjskem Javorniku, v: Kronika 3/1955, str. 87–93.

Iz preteklosti štangarskega gozda, v: Gozdarski vestnik 13/1955, str. 215–222.

Popis družinskih poglavarjev l. 1660 in število prebivalstva v Ljubljani, v: Kronika 3/1955, str. 179–182.

Od zadružne mlekarice do mlekarске in poljedelske industrije: Za šestdesetletnico ustanovitve Mlekarске zadruge v Trnovem pri Ilirski Bistrici 1896–1956, Trgovsko podjetje kmetijskih pridelkov in izdelkov »Zadružnik« Ilirska Bistrica 1956, str. 1–73.

Nekdanji deželnokežji gozdovi na Primorskem, v: Gozdarski vestnik 14/1956, str. 233–251.

Sladkorna industrija v Ljubljani, Knjižnica Kronike 3, Ljubljana 1957, 65 str.

Bistriški gozd in kamniški meščani, v: Kamniški zbornik 3/1957, str. 69–103.

O gozdarski politiki 18. stoletja, v: Gozdarski vestnik 15/1957, str. 234–237, 281–288.

O gospodarski strukturi ljubljanskega prebivalstva v začetku XVIII. stoletja, v: Kronika 5/1957, str. 5–13.

Še nekaj steklarov na Kranjskem, v: Kronika 5/1957, str. 61–68.

Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane, v: Kronika 5/1957, str. 111–123.

Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Mestni arhiv Ljubljanski, Razprave 1, Ljubljana 1958, 69 str.

Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja, v: Kamniški zbornik 4/1958, str. 41–86.

Župljani Trnovega pri Ilirski Bistrici zoper laške župnike v XVIII. stoletju, v: Kronika 6/1958, str. 39–42.

Slovensko gozdarstvo v predmarčni dobi, v: Gozdarski vestnik 16/1958, str. 285–288, 313–322; 17/1959, str. 55–60.

O slamninarski domači obrti, v: Kamniški zbornik 5/1959, str. 165–193.

Ljubljanska učna stolica za kmetijstvo, v: Kronika 8/1960, str. 91–98.

Iz kamniškega gospodarstva v XVIII. stoletju, v: Kamniški zbornik 6/1960, str. 5–34.

Prebivalstvo na območju občine Kranj, v: 900 let Kranja: Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 294–322.

Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa l. 1895, v: Kronika 9/1961, str. 135–144.

Ljubljanski protinemeski odmevi turnarskih dogodkov, v: Kronika 10/1962, str. 117–125.

Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati, v: Zgodovinski časopis 16/1962, str. 27–54.

Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754, v: Zgodovinski časopis 17/1963, str. 127–154.

Ljubljanski tržni redi in prepoved prekupčevanja, v: Kronika 12/1964, str. 184–193.

Kvantitativne analize o razvoju meščanskih kapitalov na osrednjem Slovenskem od zgodnjega kapitalizma do fiziokratizma (1500–1770): 2. del, Ljubljana, Raziskovalna skupnost Slovenije 1965, 179 str. (Sergij Vilfan, soavtorja Božo Otorepec in Vlado Valenčič)

Kvantitativne analize o razvoju meščanskih kapitalov na osrednjem Slovenskem od zgodnjega kapitalizma do fiziokratizma (1500–1770): 3. del, Ljubljana, Raziskovalna skupnost Slovenije 1965, 344 str. (Sergij Vilfan, soavtorja Božo Otorepec in Vlado Valenčič)

Dolenjski gozdovi v terezijanskem katastru, v: Gozdarski vestnik 23/1965, str. 61–64, 117–123, 181–189, 254–256, 312–314; 24/1966, str. 64, 114–126.

Kvantitativne analize o razvoju meščanskih kapitalov na osrednjem Slovenskem od zgodnjega kapitalizma do fiziokratizma (1500–1770): (1. del), Ljubljana, Raziskovalna skupnost Slovenije 1966, 52 str. (Sergij Vilfan, soavtorja Božo Otorepec in Vlado Valenčič)

Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici XIX. stoletja, v: Kronika 14/1966, str. 141–152.

O ljubljanskih stavbnih redih, v: Kronika 15/1967, str. 35–45.

Prvi ljubljanski regulacijski načrt, v: Kronika 15/1967, str. 74–83.

Spremembe in dopolnitve ljubljanskega regulacijskega načrta iz leta 1896, v: Kronika 15/1967, str. 152–165.

Regulacijski načrt severnega dela Ljubljane, v: Kronika 16/1968, str. 102–113.

Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva v času protestantizma, v: Kronika 16/1968, str. 137–139.

O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, v: Zgodovinski časopis 22/1968, str. 225–260.

Prebivalstvo v Slovenskih goricah v preteklosti in do današnjih dni, v: Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 324–345.

Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja, v: Kronika 17/1969, str. 72–84.

Ljubljansko stavbeništvo od srede 19. do začetka 20. stoletja, v: Kronika 18/1970, str. 135–146.

Vrste zemljišč. - Kulturne rastline. - Vrtnarstvo. - Vinogradništvo. - Hmeljarstvo. - Sadjarstvo. - Gozdarstvo. - Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog I., Ljubljana 1970, str. 131–141, 251–341, 417–463, 523–556.

Razvoj zemljiške in hišne posesti v Krakovem, v: Kronika 19/1971, str. 82–87.

Gospodarska in poklicna struktura krakovskega prebivalstva, v: Kronika 19/1971, str. 152–157.

Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju, v: Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane, Mestni arhiv ljubljanski, Razprave 2, Ljubljana 1971, str. 97–154.

Supančič Filip Jakob, v: Slovenski biografski leksikon III, 11. zv., Ljubljana 1971, str. 547–548.

Gostinska in prehranjevalna obrt. Pregled ljubljanskega obrtništva v 17. stoletju, v: Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja, Mestni arhiv ljubljanski, Razprave 3, Ljubljana 1972, str. 115–151.

Kaj je pomenil Peter Pavel Glavar za razvoj slovenske kulture in gospodarstva, v: Slovenski čebelar 1972, str. 151–152.

Ljubljanski trgovec in bankir Caharija Waldtreich (1623–1682), v: Zgodovinski časopis 26/1972, str. 317–347.

Ljubljanska industrija od 16. stoletja do prve svetovne vojne, v: Starejša ljubljanska industrija. Katalog ob razstavi Zgodovinskega arhiva Ljubljana, 1973, str. 13–50.

Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880, v: Zgodovinski časopis 28/1974, str. 287–319.

Gostinska, živilska ter higienska in zdravstvena obrt. Pregled ljubljanske obrti od začetka 18. stoletja do obrtnega reda iz leta 1859 ter njen gospodarski in družbeni razvoj, v: Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Razprave 4, Ljubljana 1977, str. 103–170.

Slovenščina v uradih in v uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja, v: Zgodovinski časopis 31/1977, str. 329–360.

Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, v: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave X/4, Ljubljana 1977, str. 243–453.

Odnosi med ljubljanskim magistratom in državnimi oblastmi ob terezijanskih upravnih reformah, v: Kronika 26/1978, str. 19–27.

Ljubljanske ulice, v: Ljubljanska ulična imena nekdanj in danes, Geodetska uprava Skupščine mesta Ljubljane, 1980, str. 8–24.

Iz gospodarske preteklosti Bistrice in Trnovega, v: Bistriški zapisi 1, Ilirska Bistrica 1980, str. 67–87.

Toman (Thomann). - Tönnies Gustav Johann Ludvik. - Tratnik Karel. - Tratnik Leopold. - Treo Viljem, v: Slovenski biografski leksikon IV, 12. zv., Ljubljana 1980, str. 96–97, 140–141, 156–157, 174.

Tovorništvo na Kranjskem, v: Zgodovinski časopis 35/1981, str. 243–277.

Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 3, Ljubljana 1981, 97 str.

Posestne razmere na Veliki in Mali planini ob koncu fevdalne dobe, v: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, Traditiones 7–9/1978–1980, Ljubljana 1982, str. 127–158.

Turk Hugon (soavtor Ante Stefančič). - Urbanc Feliks. - Verovšek Jurij, v: Slovenski biografski leksikon IV, 13. zv., Ljubljana 1982, str. 242–243, 297, 415.

Nekdanji bistriški okraj v terezijanskem katastru, Bistriški zapisi 2, Ilirska bistrica 1984, str. 1–35.

Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Viri za zgodovino Slovencev 8, Ljubljana 1986, 233 str. (Sergij Vilfan s sodelovanjem Boža Otorepca in Vlada Valenčiča).

Vodopivec (Vodopiuiz, Wodopiuiz) Mihael. - Vrtovec Vekoslav (Alojzij). - Waldtreich (Waldreich, Waltreich) Caharija. - Widerkehr (Wiederkehr) Hans Heinrich. - Wiz (Witz, Wüz, Wütz) Marko, v: Slovenski biografski leksikon IV, 14. zv., Ljubljana 1986, str. 533, 637–638, 661, 690–691, 711.

Delniške družbe na Kranjskem, v: Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 8, Ljubljana 1988, str. 50–76.

Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Zgodovinski arhiv Ljubljana (Gradivo in razprave 9): Partizanska knjiga, Ljubljana 1989, 260 str.

Glažuta, v: Enciklopedija Slovenije 3, Ljubljana 1989, str. 235–236.

Steklarna v Zagorju, v: Kronika 37/1989, str. 186–191.

Gospodarske in družbene razmere bistriškega okraja v 19. stoletju, v: Bistriški zapisi 3, Ilirska Bistrica 1989, str. 1–35.

Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije, v: Zgodovinski časopis 44/1990, str. 49–71.

Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne, v: Dve domovini = Two Homelands 1, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo, Ljubljana 1990, str. 43–82.

Začetki organizacije našega mlekarstva, v: Kronika 38/1990, str. 30–43.

Zelenik Franc. - Zeschko Valentin. - Zois Michelangelo. - Zois Žiga (Sigismundus) pl. Edelstein (soavtorja Ernest Faninger in Nada Gspan Prašelj). - Žabkar Avgust. - Žitnik (Sitnik, Sittnickh) Gašper, v: Slovenski biografski leksikon IV, 15. zv., Ljubljana 1991, str. 788, 799–800, 828–846, 915–916, 976.

Židje v preteklosti Ljubljane, Ljubljana 1992, 113 str.

Ljubljanska industrija med obema svetovnima vojnama, v: Ljubljanska industrija v letih 1918–1941, Katalog ob razstavi Zgodovinskega arhiva Ljubljana, 1992, str. 5–34.

Iz kreditnega gospodarstva ob koncu srednjega veka, v: Zgodovinski časopis 47/1993, str. 5–24.

Židje na Slovenskem. - Veliki trgovci in bankirji, v: Dokumenti slovenstva, Ljubljana 1994, str. 77–80, 136–139.

Trgovina na Kranjskem v 18. stoletju, v: Zgodovinski časopis 48/1994, str. 217–230.

Narodopisni drobci iz začetka 19. stoletja. Časopis »Novice« o naših krajih, v: Bistriški zapisi 4, Ilirska Bistrica 1994, str. 1–19.

Statistični prikaz zemljiških gospojev na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, v: Zgodovinski časopis 49/1995, str. 399–409.

Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780, v: Zgodovinski časopis 50/1996, str. 53–63.

Biografije o dr. Valenčiču:

Jože Šorn, Vlado Valenčič - sedemdesetletnik, v: Kronika 21/1973, str. 185 (s sliko). - Svk./Roman Savnik/, Valenčič Vlado, v: Slovenski biografski leksikon IV, 13. zv., Ljubljana 1982, str.

324. - Jože Žontar, Ob osemdesetletnici dr. Vlada Valenčiča, v: Arhivi VI/1983, str. 178–179. - Marjan Drnovšek, Ob osemdesetletnici Vlada Valenčiča, v: Kronika 32/1984, str. 64–65 (s sliko). - Svk. /Roman Šaynik/, Valenčič Vlado, v: Primorski slovenski biografski leksikon, 16. snopič, Gorica 1990, str. 150–152.

Janez Kopač, Devetdeset let dr. Vlada Valenčiča, v: Arhivi XVI/1993, str. 163–164. - Marjan Drnovšek - Tomo Šajn, Dr. Vlado Valenčič - devetdesetletnik, v: Primorske novice 26.11.1993. - Marjan Drnovšek, Ob visokem življenjskem jubileju dr. Vlada Valenčiča, v: Zgodovinski časopis 47/1993, str. 453–454 (s sliko). - Janez Kopač, Dr. Vlado Valenčič o svojem delu v arhivu, v: Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 21, Ljubljana 1999, str. 45–49.

Jože Žontar

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodna znanstvena konferenca »Čast: identiteta in dvoumnost neformalnega kodeksa (Sredozemlje, 12.-20. stol.)«

Koper, 11.-13. november 1999

Mednarodno znanstveno konferenco »Čast: identiteta in dvoumnost neformalnega kodeksa (Sredozemlje, 12.-20. stol.)« so organizirali Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Pokrajinski muzej Koper, Oddelek za zgodovino Univerze v Benetkah in Oddelek za pravne študije Univerze v Vidmu. Udeležence tridnevnega srečanja v Pokrajinskem muzeju Koper sta uvodoma pozdravili direktorica ZRS Koper Lucija Čok in koprski županja Irena Fister, nakar jih je nagovoril še Silvester Gaberšček, državni sekretar Ministrstva za kulturo.

Referenti iz Slovenije, Hrvaške, Črne gore, Italije, Švice, Izraela in ZDA so prispevke predstavili v dveh delovnih dneh, v treh tematskih sklopih. Prvi dan zasedanja so bili predstavljeni referati, združeni v sklop *Sintaksa neformalnega kodeksa*, referati drugega dne so bili zaobseženi v sklopa *Čast - skupine in Identiteta - institucije*. Vsem prispevkom je bilo skupno operiranje s pojmom časti kot s splošno znano kategorijo. Filozofski vidik časti je prišel na vrsto na koncu srečanja: temeljno vprašanje, kaj je čast, je bilo zastavljeno zadnji dan srečanja na okrogli mizi.

Prve tri razpravjalke *Daniela Hacke* (Švica), *Joanne Ferraro* (ZDA) in *Darja Mihelič* (Slovenija) so se sintakse neformalnega kodeksa lotile prek njene kodifikacije. Prva je predstavila rezultate preučevanja sporov pred beneškimi cerkvenimi sodnimi oblastmi, povezanih z moško impotenco v zgodnjenovoveških Benetkah, druga tamkajšnjo istočasno žensko pojmovanje in dojemanje časti, ravno tako na osnovi ekleziasličnih sodnih spisov in tretja žensko čast v istrskih mestih. Prispevek Miheličeve je temeljil na pozitivni zakonodaji srednjeveških statutov mest severozahodne Istre. *Robert Davis* (ZDA) je predstavil kamenjanje kot obliko sramotenja v zgodnjenovoveški Italiji. Prispevek *Daniele Lombardi* (Italija) o ženitnih sporih, povezanih z načini izbora partnerja v florentinski diecezi v času od 16. do 18. stoletja, je izzval k razpravi italijanske udeležence konference.

Predsedujoči prvega dopoldneva *Claudio Povo*, profesor na Oddelku za zgodovino beneške univerze (slovenskemu bralstvu znan po delu »Proces Guarnieri«, Annale, Zgod. društvo za južno Primorsko, 1996), je s prispevkom o priložnosti s služabnicami vzpodbudil razpravo o naravi družjenja različnih slojev prebivalstva v deželah ob jadranski obali v zgodnjem novem veku. Večina njemu sledečih referentov oz. referentk je svoje prispevke zasnovala na posamičnih spornih situacijah ženitvene prakse v krajih severne Italije v času od 16. do 19. stoletja. Izjemi sta bila prispevek *Johna Martina* (ZDA) »Čast in iskrenost med filozofi: revizija Rousseau-Humove afere« o razmerju iskrenosti in časti kot antropološkem fenomenu in prispevek *Marte Verginella* (Slovenija) »Narodna čast ali kako sta se spojila narod in čast« o operiranju slovenske elite v Trstu v drugi polovici 19. stoletja s častjo posameznika, pripadnika narodnega telesa, podvrženega nacionalni asimilaciji.

Kar nekaj prispevkov drugega dne srečanja je bilo namenjenih raznim vidikom časti, povezanih z dvobojevanjem (*Laura Casella* (Italija): »Čast plemiča in čast vojaka v razpravah o dvoboju«, *Luciana Borsetto* (Italija): »Naloga pisati na temo časti: Girolamo Muzio, dvobojevalec in poznavalec dvobojev«, *Daniela Fozzi*, *Mario Da Passano* (Italija): »Vprašanje dvoboja v italijanski kazenski zakonodaji (1786-1889)« in *Andrej Studen* (Slovenija): »Kodeks časti na Slovenskem pred prvo svetovno vojno.«). *Giorgio Ravegnani* (Italija) je med vsemi referenti posegel najgloblje v čas s primerjavo vojaške časti križarjev in Bizantincev. *Giovanni Chiodi* (Italija) je opredelil položaj kaznovanja plemstva od običajnega prava do zakonikov, medtem ko je podpisani predstavil dojemanje

in valorizacijo oblik (ne)častnega vedenja pri različnih slojih prebivalstva na Rabu v času turških in uskoških plenjenj po Dalmaciji v 16. stoletju. *Florence Fabijanec* (Hrvaška) je razpravljala o pojmovanju časti pri nekaterih zadrskih poslovnežih v času od 14. do 16. stoletja. Dopoldanski del drugega delovnega dne je bil zaključen s prispevkoma *Alfreda Viggiana* (Italija) o sporih med grško skupnostjo in Judi na Krfu v 18. stoletju ter *Michelangela Marcarellija* (Italija) o istočasnem rivalstvu dveh furlanskih skupnosti znotraj iste župnije pri izpolnjevanju verskih dolžnosti.

Uvodni referat tretjega sklopa (Identiteta – institucije) *Jamesa R. Farra* (ZDA) o pomenu *amende honorable* v Franciji v 17. stoletju in nato referat *Vladimirja Simiča* (Slovenija) o časti kot pravni kategoriji sta posegla v teoretske postulate pojmovanja časti. Prispevkom o časti in institucionalnem (*Lucia Ferrante* (Italija), *Anna Scattigno* (Italija), *Lovorka Čoralić* (Hrvaška)) sta sledila referata *Ivane Prijatelj-Pavičić* in *Damirja Karbića* (Hrvaška): »Prikazi vladarskega dostojanstva: liki vladarja v dalmatinski umetnosti 13. in 14. stoletja« ter *Zorana Ladića* (Hrvaška): »Pojem časti v odnosih podanikov in oblasti na primeru Zadra v 14. stoletju«. Referativni del srečanja sta zaključila *Mladen Vukčević* (Črna gora) s prispevkom o pojmovanju časti v Črni gori in Boki Kotorski v 19. stoletju in *Enrica Cazzin* (Italija) s prispevkom, ki je posegel daleč iz sredozemskega prostora: »Kultura bojevniške časti v obdobju fevdalne Japonske«.

Iztočnica za okroglo mizo o komparativnih pristopih k časti je bil prispevek *Franka H. Stewarta* z jeruzalemske hebrejske univerze »Kaj je čast?«. Preprosto vprašanje, a s številnimi implikacijami. Stewart je ponudil nekaj možnih odgovorov nanj in izpostavil tezo, da je čast predvsem pravica do spoštovanja. V diskusiji o komparativnih pristopih časti pod predsedstvom *Claudia Povola*, gostitelja *Darka Darovca* in *Edwarda Muirja* so sodelovali vidni predstavniki beneškega zgodovinopisja, v historiografskih krogih popularno imenovanih Američani venezijani (med njimi zgoraj imenovani Edward Muir, avtor knjige »Civic Ritual in Renaissance Venice«, Princeton University Press, Princeton 1981, doma nagrajene kot najboljše knjige o poglavju evropske zgodovine izpod peresa ameriškega državljanca, Guido Ruggiero, avtor uspešnice: »The Boundaries of Eros«, Oxford University Press 1985) in *Mario Da Passano*, *John Martin*, *Giovanni Chiodi* ter drugi. Zbornik razprav s konference naj bi predvidoma izšel v prvi polovici leta 2000.

Dušan Mlacović

31. nacionalna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij

St. Louis, Misuri, 18.-21. november 1999

Že 31. zborovanje Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij je v dneh od 18. do 21. novembra 1999 potekalo v St. Louisu v zvezni državi Misuri. Gre za zborovanje organizacije, ki združuje raziskovalce, ki se s stališča najrazličnejših humanističnih in družboslovnih strok ukvarjajo s proučevanjem območij nekdanje Sovjetske zveze ter vzhodne in jugovzhodne Evrope. Predmet proučevanj so torej območja t.i. vzhodne srednje Evrope, na katerih je pred letom 1990 obstajal »socialistični družbeni sistem« in ki so od leta 1990 v »tranziciji« oziroma prehodu od socialistične družbene ureditve k sistemu svobodnega podjetništva. Poleg tega pa so se posamezni paneli na zborovanju ukvarjali tudi s problematiko izseljevanja in delovanja izseljenskih skupnosti v Združenih državah Amerike.

Omeniti moramo še, da je bilo Ameriško združenje za napredek slavističnih študij na začetku zamišljeno kot organizacija, v okviru katere bi znanstveniki z »Zahoda« izmenjali svoje izkušnje in rezultate raziskav. Znanstveniki z območja nekdanje Sovjetske zveze ter držav vzhodne srednje in jugovzhodne Evrope pa so s sodelovanjem na letnih konferencah te organizacije pričeli kasneje. Med prvimi so že v 70-ih letih pričeli s sodelovanjem znanstveniki iz Slovenije, kasneje so se jim priključili tudi znanstveniki iz drugih držav vzhodne srednje Evrope. Udeleženci iz Republike

Slovenje so bili tudi na tem zasedanju med najštevilnejšimi in to tako po številu predlaganih panelov, kakor tudi po številu udeležencev.

Zborovanja v St. Louisu se je udeležilo več kot 830 raziskovalcev. Rezultate svojih raziskovanj so predstavili v 322 panelih, ki so bili razvrščeni v 11 tematskih sklopov. V poročilu se bom omejil le na panele, ki so posebej zanimivi za slovenske zgodovinarje, saj bi že samo naštevanje vseh panelov, vzelo preveč prostora.

Eden takih panelov, ki je potekal že prvi dan konvencije, se je ukvarjal z vprašanjem pisanja vzhodno-srednjeevropske zgodovine. Organiziral in vodil ga je *Frank Hadler* z univerze v Leipzigu. Severnoameriško perspektivo pisanja vzhodno-srednjeevropske zgodovine je prispeval *John Staley Micgiel* s kolumbijske univerze v New Yorku, zahodnoevropsko *Michael G. Mueller* z univerze Martina Luthra v Nemčiji, vzhodnoevropsko pa *Attila Pok* z madžarske akademije znanosti. Medtem ko sta udeleženca z zahoda razmišljala o pisanju vzhodno-srednjeevropske zgodovine kot zgodovine celotnega območja, je *Pok* pravilno ugotovil, da zgodovine območja kot celote ni oziroma bi jo bilo mogoče le umetno ustvariti, česar pa ni priporočal. Pri tem sta v razpravi sodelovala tudi *William Lee Blackwood* z univerze Yale ter *Charles William Ingrao* z univerze Purdue.

Nekakšno nadaljevanje je predstavljal panel o nacionalnih historiografijah v vzhodni srednji Evropi v obdobju med obema vojnama oziroma do konca 50-ih let 20. stoletja. Pri tem je *William Lee Blackwood* predstavil Češko, *Rafal Stobiecki* z Univerze Łodz na Poljskem poljsko, *Mark M. Stolarik*, profesor za slovaške študije na univerzi v Ottawi, pa slovaško historiografijo. Ob tem je zlasti *Stolarik* ugotavljal, da bo potrebno celotno zgodovino vzhodnoevropskih narodov napisati na novo, ker naj bi bila ta zgodovina pisana iz marksistične perspektive in kot takšna naj ne bi bila pisana znanstveno. S temi pogledi se niso strinjali poljski zgodovinarji, saj naj bi bila poljska historiografija ostala neodvisna od politike.

Prvi od vrste panelov, na katerem so sodelovali tudi slovenski zgodovinarji, se je ukvarjal z vprašanjem balkanskih migracij in njihovega vpliva na slovensko ozemlje in prebivalstvo od 17. stoletja do danes. Panelu je predsedovala *Carole Rogel*, upokojena profesorica na Ohio State University. *Božo Repe* z ljubljanske univerze je predstavil statistične podatke o Srbih, Albancih in Bosancih v Sloveniji po letu 1945, *Peter Vodopivec* z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani pa slovenske odnose z vzhodom v 19. in 20. stoletju. Pri tem je potrebno poudariti zlasti njegov objektivni prikaz odnosov Slovencev do Jugoslavije v 20. stoletju. Referate sta komentirali *Catharine Carmichael* z univerze Middlessex (Velika Britanija) ter *Sarah Anne Kent* z univerze Wisconsin v Stevens Pointu (ZDA).

Panel o slovenski manjšini na Koroškem in zadnjih rezultatih raziskovanja je vodil *Metod M. Milac* z univerze Syracuse. Referat *Toma M.S. Priestlyja* z univerze Alberta iz Kanade o sociolingvističnem položaju na šestih območjih na Koroškem je prebral David Stermole s torontskega Macdonald Collegiate Institute. Avtor referata se je na podlagi sociolingvističnih metod ukvarjal z analizami stanja stopnje ohranitve slovenskega jezika na južnem Koroškem. *Maurice Williams* z Okanagan University College v Kanadi je v referatu z naslovom »*The Other Final Solution: Friedrich Rainer, Carinthian Slovenes, and the Carinthian Question*« (Druga končna rešitev: Friedrich Rainer, koroški Slovenci in koroško vprašanje) predstavil delovanje koroškega gauleiterja Rainerja, pri čemer se je naslanjal na njegove zapiske iz jugoslovanskega ujetništva. Avtor je v referatu predstavil dileme, s katerimi se je ukvarjal tako Rainer kakor ostali nacistični veljaki, in sicer ali koroške Slovence fizično uničiti ali le spremeniti njihovo zavest. Rezultat bi bil v obeh primerih enak - uničenje koroške slovenske manjšine.

Panelu, ki se je ukvarjal z vprašanjem raziskovanj slovenskega izseljenstva v Sloveniji v 90-ih letih 20. stoletja, je predsedoval *Ivan Čizmič* z Inštituta za primjenjena društvena istraživanja iz Zagreba. Referat *Andreja Vovka* z Inštituta za izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani (na zborovanju ga je prebral *William C. Beyer* z univerze v Minnesoti) je predstavil rezultate raziskovanj slovenskega izseljenstva na Inštitutu za izseljenstvo ZRC SAZU. *Matjaž Klemenčič* je nato primerjal dosežke na področju raziskovanja slovenskega izseljenstva s programom, ki ga je predstavil na zasedanju Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij v New Orleansu leta 1984 in ga leta 1986 tudi objavil v reviji *Slovene Studies*. Ugotovil je, da so slovenski raziskovalci (zlasti Friš, Šabec, Drnovšek, Klemenčič, Vovko, Petrič in Žitnik) v veliki meri izpolnili zastavljeni načrt, še zlasti na

področju raziskav posameznih problemov kot na primer cerkve, narodnih domov, političnih aktivnosti v zvezi s staro in novo domovino ter literarnega in ostalega kulturnega ustvarjanja. Seveda je tudi poudaril, da je bil glede raziskav slovenskih naselbin v ZDA načrt preveč optimistično zastavljen, saj so bile v tem času temeljito obdelane le naselbine Slovencev v Clevelandu, Leadvillu in San Franciscu, v obdelavi pa je slovenska naselbina v Rock Springsu (Wyoming). Zaradi tega tudi ni bilo mogoče in še nekaj časa ne bo mogoče pripraviti 35 knjig o 35 zveznih državah, v katerih so živeli Slovenci v ZDA. Klemenčič je v svojem referatu opozoril tudi na več zanimivih metodoloških vprašanj v zvezi s stopnjo obdelave posameznih problemov, ki se nanašajo na obdelavo katerekoli od ameriških etničnih skupnosti na nivoju naselbin, pa tudi odnosov posameznih skupin raziskovalcev do načina obdelave te tematike.

Panelu o treh obmejnih regijah Slovenije, Avstrije in Italije kot področju v tranziciji (območju na prehodu) je predsedoval *Peter Vodopivec*. *Anton Gosar* s Filozofske fakultete na ljubljanski univerzi je s stališča socialne geografije predstavil življenje na avstrijsko-slovensko-italijanskem obmejnem območju. Zlasti zanimiva je predstavitev razlik v življenju teh območij v 80-tih in 90-tih leta 20. stoletja. Zgodovinar *Andrej Moritsch* s celovške univerze je predstavil mikrozgodovinsko analizo o poti ene regije v tri nacionalne države (Italijo, Avstrijo in Jugoslavijo, oziroma Slovenijo) ter perspektive te regije ob združevanju Evrope, *Friedrich Zimmermann* z univerze v Gradcu v Avstriji pa evropsko pot ponovnega oživiljanja te regije ob ohranjanju etničnih identitet v regiji. O evropski poti te regije je govoril tudi *Robert Minnich* z Univerze v Bergnu na Norveškem.

Zanimiv je bil tudi panel, ki je predstavil jugoslovanske vojne v 90-ih letih 20. stoletja na filmu. Panelu je predsedovala *Francine Friedman* z Ball State University. Nekakšen pregled jugoslovanskih vojn v 90-ih letih prek filmske interpretacije sta predstavila *James Gow* s Kings College in *Milena Michalski* z londonske univerze. Analizo filma »Dobrodošli v Sarajevu« je predstavila *Patricia Molloy* z univerze v Torontu, *Eleanor Pritchard* z londonske univerze pa glasbo v filmih na temo jugoslovanskih vojn. Vse skupaj sta s svojimi komentarji popestrila *Dina Jordanova* s čikaške univerze in *Dennison I. Russinow* z univerze v Pittsburghu. Panel o jugoslovanskih vojnah s stališča filma je bil deležen velike pozornosti, vendar pa moramo ugotoviti, da se filmska industrija seveda ni poglobljala v razloge za začetek razpada nekdanje skupne države jugoslovanskih narodov.

Omeniti moramo tudi panel o plemstvu v slovenskih zgodovinskih območjih, ki ga je vodila *Carole Rogel*. *Peter Štih* z ljubljanske univerze je v predstavitvi srednjeveškega plemstva v slovenskih deželah podobno kot v novejših pregledih slovenske zgodovine zožil prostor proučevanja le na področje današnje Republike Slovenije. Pri tem se je tudi poigral z zamisljivo o spremembi slovenske zgodovine v zgodovino Slovenije, z namenom, da bi na ta način zajeli v pregled zgodovine vse sloje prebivalstva, ki je živelo na tem ozemlju. V nadaljevanju panela se je *Marko Štuhec* z univerze v Ljubljani v svojem referatu spraševal, kako bogati so bili plemiči v slovenskih deželah v prvi polovici 18. stoletja, *Maja Žvanut* iz Narodnega muzeja v Ljubljani pa, kdo so bili plemiči v slovenskih deželah v 16. in 17. stoletju. Ob že nakazanem problemu zožitve zanimanja slovenske zgodovinske stroke na področje današnje Republike Slovenije sta se v razpravi oglasila *Andrej Moritsch* in *Matjaž Klemenčič*. Zavzela sta se za ohranitev tradicionalnega raziskovanja slovenske zgodovine v okviru slovenskega etničnega ozemlja, vendar ob upoštevanju dejstva, da gre pri tem tudi za poseganje na področje drugih historiografij in za narodnostno mešana območja, ki so predmet zanimanja italijanske, avstrijske ter madžarske historiografije (pravzaprav bi bilo potrebno dodati vsaj še hrvaško!).

Po delovnem sestanku Društva za slovenistične študije je sedaj že tradicionalni sprejem za udeležence panelov s slovensko tematiko pripravil slovenski ambasador v ZDA, dr. Dimitrij Rupel. Ob tem moramo poudariti, da podobnega sprejema ni pripravil noben od drugih ambasadorjev oziroma diplomatsko-konzularnih predstavnikov drugih srednje-vzhodnoevropskih držav. To na eni strani kaže na pomen, ki ga slovenska znanost pripisuje sodelovanju na tovrstnih prireditvah, po drugi strani pa tudi na dejstvo, da je ambasador Rupel bil tudi v časih, ko še ni bil v vrhu slovenske politike, dobrodošel predavatelj na panelih te vrste. Naj omenim le, da je med drugim leta 1988 na Havajih na konvenciji Ameriškega združenja za napredek slovanskih študij že razlagal vizije demokratične slovenske državnosti.

Stoletnica rojstva dr. Iva Juvančiča

Nova Gorica 3.12.1999 in Bovec 5.12.1999

Stoletnice rojstva dr. Iva Juvančiča – rojenega v Bovcu 5. decembra 1899 – so se spomnili Zgodovinsko društvo za severno Primorsko ter njegovi bovški rojaki. Zgodovinsko društvo je v petek 3. decembra 1999 pripravilo spominsko srečanje v Novi Gorici, v Bovcu pa so prav na dan Juvančičevega jubileja na župnišču odkrili spominsko ploščo.

V obilju okroglih miz, spominskih in drugačnih znanstvenih sestankov (simpoziji, zborovanja), pa tudi zaradi izjemnega porasta zgodovinskih in domoznanskih publikacij, je priprava vsakega od živih soočanj s preteklostjo povezana na eni strani s tveganjem, da morda nameravana prireditve spodleti prav zaradi številnih obveznosti ljudi, ki naj bi pri tem sodelovali, na drugi strani pa je potrebno pomisliti, da taka javna shajanja uspejo le, če najdejo primeren odmev v javnosti, da se jih udeležuje primerno število poslušalstva. Organizator novogoriške prireditve se je tega zavedal, zato je pripravil »milejšo« obliko znanstvenega sestanka in sicer, da so udeleženci govorili predvsem o svojih spominih na jubilaranta. Povabilu Zgodovinskega društva za severno Primorsko so se odzvali upokojeni duhovnik in Juvančičev dijak ter študent Jožko Kragelj, kobariški dekan msgr. Franc Rupnik, sodelavci ljubljanskega Inštituta za novejšo zgodovino mag. Boris Mlakar, dr. Nevenka Troha, prof.dr. Tone Ferenc in dr. Milica Kacin Wohinz, doc.dr. Andrej Vovko z Inštituta za biografiko in bibliografijo ZRC SAZU ter višji kustos Goriškega muzeja Inga Miklavčič Brezigar.

Dr. Ivo Juvančič ni bil poklicni zgodovinar, toda kot doktor teologije se je od svojih visokošolskih študijev dalje nenehno srečeval z zgodovino, zlasti svetopisemsko. Od tod do filozofije zgodovine, ki mu je bila posebno blizu, ni bila več dolga pot. Tako se je mogel po drugi svetovni vojni, ko je zapustil duhovniški stan, posvetiti zgodovini, vendar ne več svetopisemski, marveč v prvi vrsti zgodovini narodnoosvobodilnega boja primorskih Slovencev. Ob dr. Francetu Škerlu je bil prvi, ki je tako raziskavo zasnoval kot znanstveno delo, čeravno se ni mogel vselej izogniti miku, da ne bi v svoje objave vnašal tudi osebnih doživetij. Dr. Juvančič je ob svoja raziskovanja postavljala tudi pedagoško-znanstvene razsežnosti, kar sta na novogoriškem srečanju posebej naglaševala dr. Ferenc in dr. Kacinova. Toda Juvančiča moramo obravnavati kot kompleksno osebnost in ne le kot zgodovinarja.

Duhovnika Jožko Kragelj in Franc Rupnik sta v svojih spominih izrecno poudarila njegovo pedagoško delo na goriškem malem in bogoslovnem semenišču, zlasti za ohranjanje narodne zavesti mladih goriških slovenskih dijakov. Širjenje njihovih miselnih obzorij je omogočalo Juvančičevo poznavanje sodobnih evropskih filozofskih usmeritev. Osebnostne spomine sta obujala tudi dr. Vovko, ki je z Juvančičem sodeloval kot asistent Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani in etnologinja Miklavčičeva, ki je jubilaranta spoznala v zadnjem obdobju njegovega življenja. Mag. Mlakar in dr. Trohova sta na podlagi virov prikazala Juvančičevo mesto v dogajanjih druge svetovne vojne in časa, ki ji je neposredno sledil.

Gradivo z novogoriške Juvančičeve počastitve bo objavila revija Primorska srečanja. K temu moramo še dodati, da je Goriški muzej leta 1979 ob Juvančičevi osemdesetletnici izdal šesto številko Goriškega letnika kot *Juvančičev zbornik*. Zbornik je objavil tudi jubilarantovo bibliografijo, ki pa ne vsebuje objav po letu 1979.

Nedeljsko odkritje spominske plošče v Bovcu je bila spoštljiva oddolžitev krajanov, priznanje rojaku in njegovi celoviti življenjski poti. Na tej poti je bila tudi odločitev, ki ni požela povsod odobravanja. Očitno, da je čas opravil svoje in da za vsem doživetim ostaja le spoštovanje in ugled. Slavnostni govornik na bovškem slavju je bil zgodovinar Peter Stres, ravnatelj osnovne šole na Dobrovem v Brdih.

Dr. Ivo Juvančič je bil kritičen, spravljen, nepristranski in razumevajoč iskalec po preteklosti, bil je trdno zaverovan v sožitje različno mislečih. Vsi, ki smo pri njem iskali informacije in nasvete ali bili njegovi sodelavci, mu veliko dolgujemo.

Branko Marušič

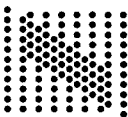
SINDIKAT VZGOJE, IZOBRAŽEVANJA IN ZNANOSTI SLOVENIJE

1000 Ljubljana, Dalmatinova 4/II., p.p. 1558
tel.: (1) 4331 212, 4331 227, faks: (1) 4392 350
e-pošta: info.sviz@sviz-sl.si, http://www.sviz-sl.si

V največjem slovenskem samostojnem sindikatu SVIZ so že deset let organizirani tudi zgodovinarji, ki poučujejo na vseh stopnjah izobraževanja – od osnovnih do visokih šol – ter zgodovinarji v znanstveno-raziskovalnih inštitutih. Leta 1992 so se v SVIZ začeli vključevati tudi zgodovinarji iz zavodov za varovanje kulturne dediščine; SVIZ tako sedaj povezuje večino osrednjih muzejev, galerij, arhivov in Zavod za varstvo kulturne dediščine. Ker od 1998 v SVIZ deluje (z dopolnjenim imenom) Sindikalna konferenca raziskovalnih in kulturnih organizacij in ker se vanjo vključujejo tudi knjižnice, imajo sedaj vsi slovenski zgodovinarji – ne glede na dejavnost, v kateri so zaposleni – možnost za povezovanje v skupnem sindikatu. S tem so se povečale tudi možnosti za izboljšanje njihovega delovno-pravnega statusa ter ekonomskega in socialnega položaja. V vodstvu celotnega SVIZ in omejenih sindikalnih konferenc je tudi več zgodovinarjev, kar dodatno zagotavlja ustrezno zastopanost naših poklicev.

Podrobnejše informacije o delu SVIZ in včlanjevanju lahko poiščete na zgoraj navedenih naslovih.

(Plačan oglas)

I r e n a Š u m i

Blizu polnega kroga tega sveta Ameriški Indijanci med preteklostjo in sedanjostjo

Knjiga, ki je izšla kot tretji zvezek zbirke *Ethnicity*, prinaša zgodovinski pregled odnosov med severnoameriškimi staroselci ter vlado ZDA in njenimi predhodnicami. Posebna pozornost je posvečena trem celotam teh odnosov: pravni zgodovini; strokovni presoji položaja staroselcev (predvsem zgodovini udejstvovanja ameriške kulturne antropologije na staroselskem terenu) ter novejši politični in kulturni zgodovini, ki jo zaznamuje staroselsko »etnično prebujenje« in odmevne politične manifestacije od konca šestdesetih let dvajsetega stoletja.

Obseg: 184 strani. Cena: 1200 SIT (z vključenim DDV); člani Zveze zgodovinskih društev Slovenije imajo 25 % popusta, študentje pa 50 % popusta.

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1101 Ljubljana, Slovenija; p.p. 1723,
tel. (+386 1) 2001870, faks: (+386 1) 2510 964.

SLOVENSKA MATICA

1001 Ljubljana, Kongresni trg 8, pp. 1648, tel.: 4263-190

članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah tudi naslednje naj-novejše knjige:

Bogo Grafenauer: Karantanija. Izbrane razprave in članki. Izbral, uredil in spremno besedo napisal Peter Štih.

Ljudmil Hauptmann: Nastanek in razvoj Kranjske. Prevedla Doris Debenjak. Uredil in spremno besedo prispeval Peter Štih.

Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Zbornik gradiva s simpozija 1998, uredil Peter Vodopivec.

OCENE IN POROČILA

Vilfanov zbornik : pravo – zgodovina – narod. Ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller, Ljubljana : Založba ZRC, 1999. 713 strani.¹

Predlog, da spregovorim na današnji predstavitvi zbornika, ki ga javnosti predstavljata SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, sem sprejela predvsem kot svojo zavezanost temu, da spregovorim o človeku, ki mu je to delo posvečeno. Govoriti o knjigi sami bi mi bilo težko – saj je tu navzoča cela vrsta strokovnjakov-zgodovinarjev, ki so za to mnogo bolj kvalificirani kot bi bila jaz – in ki bodo to tudi storili.

Govoriti o osebnosti, ki ji je zbornik posvečen, govoriti torej o akademiku Sergiju Vilfanu prav tako ni lahko, vendar je to naloga, ki sem jo sprejela z veseljem, ker se mi je s tem ponudila priložnost, da se skromno oddolžim profesorju za njegov neprecenljivi prispevek k domači in tuji, narodni in pravni zgodovini, za njegov prispevek k delu SAZU, katere član je bil od leta 1978, in za njegov prispevek k delu pravne fakultete, kjer je prebil najdaljši čas svojega delovanja.

Hkrati je zame to tudi priložnost obuditi spomin na Vilfana kot ljubeznivega in širokega človeka in nadvse dragocenega sodelavca. Prof. Vilfan sicer ni bil moj profesor, vendar sem ga vedno dojemala kot takega – zato mi dovolite, da ga tako tudi naslavljam.

Ko sem pri pripravah za današnji prispevek prebirala nekatera gradiva o delu in življenju prof. Vilfana, zlasti izčrpni, strokovno natančni in človeško pretanjeni prispevek v zborniku, ki ga je prispeval prof. Janez Kranjc, sem bila vedno znova presenečena nad tem, kakšno ogromno delo je lahko opravil en sam človek. Kot bi morda rekel Churchill, »Koliko dela in kako malo časa!«

Naj mi bo dovoljeno prav na kratko predstaviti pogloblitve postaje v življenju prof. Vilfana in nekatere izmed njegovih raziskovalnih dosežkov!

Prof. Vilfana sta že rojstvo v narodnostno mešanem zakonu in v družini, ki je živela na različnih koncih avstroogrskega cesarstva, zaznamovala po eni strani svetovljansko, po drugi pa s tolerantnostjo. Bil je vseskozi odličen dijak ter študent in pravna zgodovina ga je zanimala vse od študentskih let dalje.

Toda po diplomi je svoje zanimanje močno razširil na narodno in občo zgodovino, kjer pa je vendar ves čas ostal navezan na pravno zgodovino – pravna etnologija, gospodarska zgodovina in v tem okviru agrarna zgodovina, zgodovina mer, zgodovina cen, urejanje in delovanje arhivov so vendarle vezani tudi na pravno urejanje in na pravne norme. Njegovo osrednje delo *Pravna zgodovina Slovencev* je delo, ki ga je prof. Vilfan, kot pravi Kranjc, bleščeče opravil v roku enega leta. Prevod te knjige v nemščino kaže, da so tudi nacionalne vede zanimive za tuje raziskovalne okolje.

Enako velja tudi za Vilfanovo kasnejše sodelovanje pri raziskovanju zgodovine mest v mednarodnih okvirih, zgodovine parlamentov; sodelovanje v mednarodnem pravno-zgodovinskem združenju *Société Jean Bodin*. Končno, a nikakor ne nazadnje je treba reči, da je v zbirki *Pravna obzorja* posthumno izšlo Vilfanovo najbolj dognano delo *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*.

V tem delu, ki ga je za izdajo pripravil prof. Janez Kranjc, je prof. Vilfan predstavil in razčlenil temeljne prvine pravotvornosti pri Slovencih in s tem zavrnil tezo o nesamostojnosti in hlapčevstvu Slovencev na tem področju.

Vilfanovega dela v tem kratkem prispevku ni mogoče predstaviti skorajda niti v orisu, saj njegova bibliografija presega štiristo enot.

Poudariti velja, da je bilo njegovo delo prav zaradi obsežnosti in dognanosti deležno znanstvenega priznanja, najsi je šlo za najvišje znanstveno-raziskovalne nagrade, za članstvo v tujih združenjih in predvsem tudi za članstvo v SAZU-ju.

Čeprav je bil prof. Vilfan predvsem visoko cenjen kot nadvse priznan znanstvenik in raziskovalec,

¹ Nagovor članice SAZU prof.dr. Alenke Šelih na tiskovni predstavitvi 11.6.1999 v Prešernovi dvorani SAZU.

ni mogoče spregledati njegovega dela kot pedagoga. Njegov učbenik pravne zgodovine je tudi danes zgled jasno napisanega pedagoškega dela, ki študentu odpira nove poglede, posreduje dragocene informacije in daje možnosti za ustvarjalen razmislek ter kritičen pristop do predmeta.

Zaradi dela, ki ga je profesor Vilfan opravil, mi je v posebno zadovoljstvo, da smem spregovoriti ob zborniku, ki mu ga SAZU in Zgodovinski inštitut posvečata. Ob tem ne morem mimo ugotovitve, da – mislim, da se ne motim – gre za prvi zbornik, ki je posvečen članu SAZU, ki je bil pravnik. Kolikor daleč nazaj mi sega spomin, vsaj velika večina drugih pravnikov, članov SAZU, ni imela te strokovno izjemne in človeško tople priložnosti. Morda je zato ta trenutek tudi primeren za razmislek o tem, da bi bilo prav posvetiti znanstveno-raziskovalnemu delu na pravnem področju v okviru ZRC SAZU večjo pozornost.

Teh nekaj misli o prof. Vilfanu ne bi mogla zaključiti, ne da bi se ga spomnila kot človeka, kolega in sodelavca. Prof. Vilfan je bil – potem ko ni želel prevzeti funkcije dekana – v letih, ko sem sama opravljala to delo, predsednik komisije za študijske zadeve. To je bil čas, ko so fakultete – bog-ve kolikič že – pisale svoje študijske programe in jih pošiljale pristojnim v odobritev. Priprava študijskega programa z vsemi posledicami, ki jih ima, je vedno nadvse občutljivo in zahtevno delo. Prof. Vilfan je bil pri tem premočrten, korekten, dojemljiv za pripombe kolegov, človek, ki je znal združevati in iskati ter najti sintezo. Bil je resnično idealen sodelavec.

In končno, najbrž ga noben izmed udeležencev ekskurzij, ki smo jih prirejali (zlasti tistih skupaj s pravno fakulteto v Gradcu) po različnih delih Slovenije, ne bo pozabil kot žive enciklopedije znanja o krajih, ljudeh in njihovih običajih in zgodovini. Ko je spregovoril o njih, so kozolci v Studorju nenadoma dobili povsem svojo barvo in svojo zgodovino, Sveti Janez in Sveti Duh v Bohinju sta bila polna zgodb o preteklosti, tudi pravno-zgodovinskih posebnosti in posledic. Bil je, kot bi se ob vsakem od teh prostorov odprl nov prostor – starega in novega, preteklega in sedanjega; bilo je, kot bi ti prostori za en sam hip oživel v vsej svoji pestrosti in živosti.

To je zame najbolj oseben in najtoplejši spomin na človeka, ki mu je posvečeno delo, ki ga danes predstavljamo javnosti.

Alenka Šelih

Igor Grdina, **Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva**. Maribor : Obzorja, 1999. 243 strani.

Slavist in zgodovinar Igor Grdina je kljub svoji mladosti ena najznačilnejših osebnosti slovenske humanistike. V čemerno znanstveno sfero je vnesel poleg dobrega poznavanja vprašanj, ki se jih loteva, svojevrsten temperament, ki mu poleg občudovalcev in pristašev ustvarja tudi številne tihe in glasne nasprotnike. Ne priznava avtoritet, pač pa zgolj kvaliteto. Prav nepriznavanje hierarhične ureditve, ki bolj spominja na red v starem kmečkem kurniku, kjer je natančno določeno na katerem mestu sme spati stara in kje mlada kokoš, vzbuja pri tistih, ki ga zgolj površno spremljajo, vprašanje, ali vseeno malo ne pretirava. Njegova delovna zagnanost ne izvira iz osebne ambicioznosti, ampak iz občutka odgovornosti. O svojem delu pravi: »... ni veliko, nekaj pa je le. Prihodnji bodo napravili več in bolje. Z manj napakami in globljim razumevanjem.« To je seveda povsem drugačen nazor od tistega, ki smo ga bili vajeni pri nekaterih, da pred njimi ni bilo nič in za njimi še dolgo ne bo enakega ali boljšega.

Knjiga *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva* je zbornik petih Grdinovih razprav: Starejša slovenska nabožna književnost, Začetki slovenske književnosti med protestantsko in katoliško reformacijo, Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika, Hrenov odnos do protestantov, »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst. Kot vidimo je pou-darek knjige na razpravah o reformaciji, prva in zadnja razprava pa dajeta grobi časovni okvir.

Avtorjevo izhodišče glede našega starejšega slovstva izhaja iz prepričanja, »da številna dela, ki so v starejših zgodovinskih obdobjih na naših tleh nastala v latinščini in nemščini, v Primorju pa tudi italijanščini, spadajo v območje slovenske kulture.« Potemtakem je kulturna podoba našega srednjega

veka povsem drugačna od tiste, o kateri smo skupaj z našimi predniki govorili nekaj desetletij. Položaj slovenskega jezika, njegov najvišji javni domet je ustoličevanje koroškega vojvode do leta 1414 v slovenskem jeziku, je samo ena plat podobe. Druga so predvsem različni latinski in nemški teksti, med katerimi predstavlja vrh ep o Marijinem življenju Filipa Žičkega, ki »je bil v 14. stoletju zelo bran in prepisovan. Bil je celo ena največjih literarnih uspešnic tistega časa.« Hlstanje za vsako slovensko pisano besedo v tem času je seveda opravičljivo, ne sme pa nas njena številčnost navdati s podobo o temnih časih narodnega preganjanja, ki jo poznamo ob koncu 19. v 20. stoletju. Zato se mi zdijo izjemno tehtna opozorila na »slovenski gospod« v 14. stoletju, oznaka Koroške kot slovenske iz 15. stoletja, kot tudi na zelo verjetno znanje našega jezika pri Bernhardu II. Spanheimskemu, Otokarju III. Traungauskem ali pa končno verjetnost, da se je cesar Maksimiljan I. učil slovensko.

Namesto jadikovanja nad tragično preteklostjo Slovencev, bi bilo po Grdini potrebno bolj seznanjati slovensko javnost z našimi realnimi razmerami, odsotnostjo velikih mest, škofijskih sedežev... Njegova trditev, da je kulturno stanje pri drugih manj številčnih evropskih narodih podobno našemu, je v bistvu optimistična. Nasploh je treba poudariti, da je pri avtorju vseskozi čutiti veselje nad dejstvom, da je Slovenec. Zato pri izbiri zgodovinskih dejstev ne navaja le tistih, ki so manj ugodna za nas, ampak nas opozori tudi na tista, ki so bolj razveseljiva. Tako na primer pove, da slovenski značaj Brižinskih spomenikov ni za vse nesporen, da pa obstaja tudi možnost, da so naj-starejše ohranjeno slovensko besedilo sploh. Obstajajo razlogi tudi za možnost, da so nasledek predcirilmetodijanskega karantanskega krščanskega izročila. Odlika prve Grdinove razprave je obravnava Brižinskih spomenikov v kontekstu naše celotne srednjeveške kulture, tako neslovenskih kot slovenskih tekstov. Ker ni doma zgolj v slavistiki, ampak tudi v zgodovinopisju, je v primerjavi z nekaterimi predhodniki kot tudi sodobniki v prednosti prav v svoji dvojni kvalifikaciji: slavist in zgodovinar. Njegovo dojemanje problemov je bolj kompleksno, bolj usidrano v času in prostoru kot temeljnih zgodovinskih kategorijah.

Gornja ugotovitev prihaja še posebno do izraza pri obravnavi protestantske problematike. Uvodoma se mi zdi potrebno še posebno opozoriti na njegovo trditev, da reformacijsko 16. stoletje ne pomeni rojstva slovenskega naroda v etničnem smislu, da v jeziku izpričana skupnost ostaja že od prej, da obstaja nadpokrajinsko poimenovanje »posebne slovanske etnične skupnosti v Vzhodnih Alpah, ki sega vse do najsevernejših obal Jadrana, gričevnatega obrobja furlanske nižine in zahodnih predelov Panonije« že pred letom 1000. V slovenskih srednjeveških drobcih vidi sledove nad-narečnega značaja zapisanega jezika. Zelo izvirna se mi zdi avtorjeva misel, da se je slovenski kulturni jezik na svojih začetkih naslonil na vrhnje družbene plasti, ker se je pokristjanjevanje med Slovenci začelo pri vrhnji družbeni plasti. Čeprav je Trubar zapisal, da pred njim niso pisali v slovenskem jeziku, kar pomeni, da ni kontinuitete med srednjeveškim pismenstvom in začetki slovenske književnosti, pa vendar ni mogoče mimo dejstva, da je slovenstvo kot naddeželna skupnost že obstajalo. Naša reformacija ni zgolj kranjska, ampak je produkt dela za Slovence v vseh notranjeavstrijskih deželah. Prekmurje, ki bi danes rado bilo neposredni dedič tega verskega (!), ne nacionalnega gibanja, se seveda v tem krepko moti.

V primerjavi z mnogimi dosedanjimi obravnavami reformacije se Grdinove razprave o tej problematiki odlikujejo po tem, da ni od nikogar. Ne gre zgolj za verske opredelitve, gre tudi za antikatoliško razpoloženje pri nekaterih naših pokojnih in tudi živih literarnih zgodovinarjih, liberalnega in marksističnega porekla, ki so tovrstno raziskovanje v veliki meri artikulirali z antiklerikalnimi in antiverskimi problemi svoje sodobnosti. Seveda najdemo tem nasprotna prizadevanja tudi na katoliški strani. Ker je avtor v tem primeru povsem neobremenjen, je seveda veliko lažje brati njegove analize hkrati s številnimi pikrimi sodbami, ki jih pri Grdini nikoli ne manjka. Protestantizmu ne jemlje, niti ne zmanjšuje njegovih zaslug za začetek slovenske književnosti, hkrati pa tudi poudarja, da to ne more »inavgurirati protestantizma kot sublimiranega duhovnega izraza slovenskega nacionalnega reda, kar je posledica uspeha katoliške reformacije, ki ji je popoln triumf zagotovila politika deželnega kneza.« Povsem v njegovem stilu pisanja je primerjava med Trubarjem in škofom Hrenom: »Oba sta zapustila vero svojih staršev in se samozavestno podala na pot, ki sta jo imela za pravo. Prav tako sta oba storila vse, da bi se uresničile njune zamisli; le sredstva, ki sta jih imela na voljo, so bila različna - in to je bilo nazadnje odločilno.«

Poglavitni dosežek slovenskih protestantov je ustvaritev slovenskega knjižnega jezika, ne pa slovenske književnosti v modernem smislu, ko je ta zavezana predvsem estetskim kriterijem. Prav v zvezi z jezikom slovenskih protestantov, zlasti Trubarjevimi, pa Grdina ostro polemizira z žal že pokojnim Jakobom Riglerjem, ki je razvil hipotezo, »da je Trubar pisal oz. vsaj hotel pisati v ljubljanskoščini.« Grdina je prepričan, da je Trubar, ki je služboval v različnih slovenskih deželah, naslonil knjižni jezik na osnovo različnih slovenskih govorov. Ti naj bi segali od tržaščine preko kranjske do štajerske. Prav njegova postavitev na naddeželno stališče naj bi dajala njegovemu delu orjaški značaj. V jezikovni politiki se je izogibal skrajnostim. Strinja se s prejšnjimi avtorji glede velikega vpliva njegovega dolenskega dialekta, na ljubljanskoščino pa ne pristaja. Podpisani, ki je v teh vprašanih popolnoma nekompetenten, je pri branju Grdinovih nasprotnih argumentov vendar dobil vtis, da pokojni Rigler, bil je izjemno skromen in tih mož, ki bi se z svojim kritikom v neposrednem pogovoru gotovo hitro sporazumel, in on trdita isto. Ljubljana je vendar bila v Trubarjevih časih zelo verjetno predvsem dolensko mesto. Mi v Novem mestu nismo nikoli toliko zavijali kot Ljubljanci z Dolenske ceste. Seveda pa ne trdim, da je Rigler tako mislil. Ne glede na vse, pa naj ta del prikaza zaključimo z ugotovitvijo, da je branje tega dela knjige pravi balzam po prazniku reformacije na Slovenskem. Koliko neumnosti in laži takrat napišejo in izgovorijo - višek lanskih je bilo iskanje začetkov ljubljanske univerze v protestantski stanovski šoli -, človek se sprašuje, ali ima sploh kakšen smisel raziskovati, ko pa tisti, ki oblikujejo javno mnenje, malo ali nič ne berejo.

Grdinova zadnja razprava v knjigi obravnava problem samozavedanja Slovencev kot naroda v širšem evropskem okviru. Tematika je cveterjanska, pristop tudi, stil pisanja pa Grdinov, kar povzroča pri bralcu neko posebno občutje. Pokojni prof. Zwitter je vedno trdil, da je Evropejec in Slovenec. Prezame ga navdušenje nad tenkočutnimi prizadevanji, ki iščejo elemente slovenske narodne zavesti pred letom 1848. Še več. Zave se, da je prav vprašanje slovenske naddeželne zavesti tista rdeča nit, ki povezuje knjigo v celoto. Izhaja iz jezika, ki je Slovincem stoletja nadomeščal politično domovino. Nacionalna ideja v kulturi je napravila prostor nacionalni ideji v politiki, ugotavlja Grdina. Prav zato je v iskanju besede Slovenija, ki jo prvič 1816. leta omenja Vodnik, ki »artikulira ideje družbene skupnosti, ki ji pripada,« potrebno biti še posebno pozoren na opise teritorija, kjer govorijo slovensko. Prav v tem pogledu nudi ne le ta Grdinova razprava, ampak cela knjiga obilo gradiva. Očitno je tega veliko več, kot smo pripravljene priznati. Avtor knjige *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva* je nedvomno znanstvenik, ki pa ne pripada danes izjemno glasni in vplivni anacionalni struji v naši znanosti. Ta je pripravljena zapravljati le slovenski denar, vse ostalo, kar je povezano s tistimi, ki ga morajo odvajati državi, pa zavrača in celo javno ponižuje. Grdina ne skriva, da ima aktiven in pozitiven odnos do slovenstva. Tudi to je ena velikih odlik njegove knjige.

Igor Grdina je v slovensko humanistiko znova vnesel polemiko. To smo že krepko potrebovali, saj je marsikje začelo zaudarjati. Čeprav svojim oponentom mimogrede zabrusi, da je tehtnost njihovih, njemu nasprotnih razlag »večinoma enaka kalorični vrednosti lišaja v alpskem visokogorju,« je vendar dejstvo, da si ne pripisuje mesijanske vloge, ampak želi strokovno diskusijo. Čeprav se podpisani za presojo vrste njegovih jezikovnih pogledov ne čuti kompetentnega, pa z veseljem ugotavlja, da nudijo kulturnozgodovinska vprašanja, ki jih načenja, dovolj netiva za zelo poglobljena razglabljanja o naši starejši preteklosti.

Stane Granda

Lawrence Sondhaus, *The naval policy of Austria-Hungary, 1867-1918 : navalism, industrial development and the politics of dualism.*: West Lafayette : Purdue University Press, 1994. 441 strani.

V preteklem desetletju so se kar vrstile nove izdaje s področja pomorske zgodovine habsburške monarhije. Kot glavna avtorja teh študij sta se uveljavila dva ameriška zgodovinarja: *Lawrence Sondhaus* in *Paul G. Halpern*. Prvi je med drugim napisal tudi monografijo o habsburški pomorski sili v obdobju 1797-1866 in o Italijanih v c.kr. oboroženih silah. Tudi v naši reviji pa smo že lahko

brali recenzijo izvrstne Halpernove biografije Antona Hausa, ki jo je napisal kolega Andrej Rahten (prim. ZČ 3/1999).

Tokrat predstavljena knjiga se ukvarja z obdobjem, ki se je začelo s presenetljivo in bleščečo zmago nad italijansko mornarico pri Visu, se nadaljevalo z nekaj kriznimi desetletji in po prelomu stoletja pripeljalo do največjega razcveta vojne mornarice. Ta se je začela upravičeno šteti med mediteranske sile in njena prihodnost je izgledala nadvse obetavno. Toda velika vojna se je končala katastrofalno tako za državo kot za mornarico, ki ji je služila. Čeprav je vojno preživela relativno nedotaknjena in jo je cesar Karl v celoti predal novim jugoslovanskim oblastem v Zagrebu, zmagoviti zavezniki niso dopustili takšnega konca. Ladjevje so si razdelili – kraljevina Jugoslavija je dobila le nekaj manjših plovnih enot – in večino ladij razrezali za staro železo ali uporabili za tarče. Nekaj manjših plovil so novi lastniki uvrstili v svoje flote in nekatera so plula še po 2. svetovni vojni. Podobno so se po celem svetu raztepli nekdanji častniki in postali znanstveniki, zdravniki, frizerji, regenti ali farmarji. Neredki so seveda še naprej služili na morju, tako v vojnih kot v trgovskih mornaricah.

Sprehodimo se sedaj na kratko skozi Sondhausovo knjigo! Kot smo že omenili in kot je jasno tudi iz naslova, se knjiga začne z najslavnejšo epizodo avstrijske pomorske zgodovine: bitko pri Visu. Prepričljiva in nepričakovana zmaga nad modernejšo in močnejšo italijansko floto je mornarico in njenega poveljnika *Wilhelma von Tegetthoffa* res ovenčala s slavo, vendar je hkrati pri mnogih vzbudila občutek, da so velika vlaganja v modernizacijo in krepitev mornarice nesmiselna, saj očitno lahko zmaguje tudi brez tega. V treh letih Tegetthoffovega poveljevanja je (predvsem po zaslugi njegovega slovesa) ladjevje sicer še dobivalo primerne vsote denarja in sprejet je bil tudi ambiciozen flotni program, toda po smrti viškega zmagovalca delegacije niso bile več pripravljene odobravati denarja za uresničitev načrta. Pod poveljstvom *Friedricha Pöcka* se je vojna mornarica pravzaprav borila za obstoj. Seveda pa ta del knjige kljub opisovanju relativno statičnega obdobja ni nezanimiv. Sondhaus nam predstavi razvoj tehnologije in taktike pomorskega bojevanja, politične boje za proračun, vsakdanje delovanje flote in nenazadnje razvoj mednarodne situacije, ki je naposled pripeljal do podpisa trozveze.

Prav slednja bi za mornarico mogla biti usodna. Ko je tradicionalna jadranska nasprotnica postala partner, se je marsikdo začel spraševati, čemu Avstro-Ogrska še potrebuje mornarico. Pod poveljstvom *Maximiliana von Sternecka* je dobilo ladjevje nalogo neposredne obrambe obale z manjšimi plovili. Mala vojna na morju je postala odlika habsburškega ladjevja in avstrijski izum torpedo njen zaščitni znak. V obdobju, ko so se pomorski teoretiki v vseh mornaricah navduševali nad francosko *jeune école*, je flota zaslovela po vsem svetu kot inovator taktike pomorskega bojevanja. Čeprav so se predpostavke *mlade šole*, ki je predvidevala prevlado malih, s torpedi oboroženih enot in pasivizacijo kapitalnih plovil, uresničile šele z uveljavitvijo podmornic v svetovni vojni, je tisto obdobje vendarle dalo vojni mornarici nekaj potrebnega optimizma in samozavesti.

Flotni program poveljnika mornarice Sternecka je sledil konceptom *jeune école* še tudi potem, ko so jih drugod začeli opuščati. Zamislil si je floto, katere težje enote bi uporabljali za obrambo obale, z lažjimi enotami, torpedovkami, rušilci in križarkami, pa bi motili nasprotnikovo pomorsko trgovino in transport čet. Toda njegove zamisli niso naletele na odobravanje niti med vsemi avstro-ogrskimi mornariškimi častniki. Mnogi so zagovarjali floto, ki bi temeljila na kapitalnih bojnih ladjah in bila sposobna obvladovati odprto morje ter tam braniti lastno obalo. Splet številnih okoliščin, med njimi navdušenje nad politiko, navalizma in nastop *Franca Ferdinanda*, je naposled po prelomu stoletja privedel do uresničevanja takšne zasnove bojnega ladjevja. Pod poveljnikoma *Hermannom von Spaunom* in *Rudolfom Montecuccolijem* se je začel silen vzpon habsburške flote, ki je kulminiral z izgradnjo divizije dreadnoughtov razreda *Tegethoff* v letih 1912-15. Flota je postala faktor, s katerim so resno računali celo Britanci in načrti o prevladi trozveze v Sredozemlju so postali še kako uresničljivi. Poveljnik ladjevja *Anton Haus*, ki naj bi vodil sredozemsko floto trozveze, bi v primeru spopada razpolagal z zavidljivo močjo.

Sondhausov prikaz tega silovitega vzpona je natančen in večstranski. Opíše nastanek vojaško-industrijskega kompleksa, ki je prav z izgradnjo velikih bojnih ladij postal kvalitativno enakovreden največjim v svetu. Predvsem tržaške ladjedelnice so zaostajale le za britanskimi, domača industrija pa

je z zavidljivimi dobički dobavljala ves potrebni material za gradnjo in opremo ladij. Avtor analizira tudi naraščajoče navdušenje nad pomorsko ekspanzijo med politiki in državljani, neprecenljivo vlogo velikega podpornika mornarice, Franca Ferdinanda, pa tudi sumljive finančne transakcije, ki si jih je dovolil Montecuccoli, da bi obšel proračunske omejitve.

Zadnji del knjige je seveda namenjen vlogi vojne mornarice v 1. svetovni vojni. Že ob začetku se je poveljnik ladjevja odločil za konzervativno strategijo. Francoski ofenzivi v Jadran se ni odločneje zoperstavil in kot svojo nalogo si je določil ohranitev jedra flote. Kot mnogi avstrijski vojaki je bil prepričan, da bo Italija slejkoprej vstopila v vojno na strani antante in je želel ladjevje obdržati nedotaknjeno za obrambo vzhodne jadranske obale. Kljub očitni iniciativi in premoči pa francoska mornarica ni dosegla dosti. Sčasoma se je zaradi težav z oskrbo ladij umaknila z Jadrana in vzpostavila blokado Otrantskih vrat. Učinkovite akcije šibke avstrijske podmorniške flote, ki je poškodovala francosko bojno ladjo in potopila oklepno križarko, pa so francoskega poveljnika prisilile, da je blokado vzdrževal predvsem z lažjimi enotami in ni več tvegala večjih prodorov v Jadran. Ta je tako ostal avstrijsko morje, kar je omogočalo tudi nemoten ladijski promet ob jadranski obali.

Po vstopu Italije v vojno, maja leta 1915, je Haus takoj izplul s celotno floto in v prvi noči brez lastnih izgub bombardiral številna mesta ob zahodni jadranski obali. Do konca vojne je to ostala največja akcija avstro-ogrske flote. Haus je namreč ostal pri strategiji *fleet-in-being* in se kljub intervencijam z različnih strani ni pustil prepričati, naj tvega odločilni spopad s premočnim nasprotnikom. Že takrat in pozneje je bil zaradi tega tarča številnih kritik, toda tudi Sondhaus je mnenja, da je bila njegova strategija uspešna in verjetno edino mogoča. Vsekakor so avstrijske podmornice, mine ter hitre križarke in rušilci še naprej uničevali antantno vojaško in civilno ladjevje, iz Pulja in Boke pa so v Sredozemlje plule tudi vse številnejše nemške podmornice. Avstrija je obdržala prevlado na Jadranu in zavezniki so se, obupani nad nesposobnostjo italijanske flote, da bi preobrnila razmerje, sprijaznili s takšno situacijo. Niti po prihodu japonskih (sic!; junija 1917 je avstrijska U27 pri Kreti torpedirala japonski rušilec *Sakaki*) in ameriških okrepitev se položaj ni bistveno spremenil.

Toda niti ugodne razmere na morju niti zmage na kopnem niso mogle spremeniti vse bolj zaskrbljujočega položaja centralnih sil. Armade, ki so se res borile daleč od svojih meja, so se spreminjale v čete razcapancev in sestradancev. Tudi mornarice takšna usoda ni obšla. Admiral *Njegovan*, ki je 1917 nasledil umrlega velikega admirala Hausa, ni mogel več vzdrževati reda. V Pulju so se vrstile demonstracije delavcev arzenala in mornarjev, v Boki Kotorski pa je naposled prišlo do velikega upora mornarjev. Poleg lakote in dolgočasja so na mornarje vse bolj vplivali politični dogodki doma in na tujem. Uporniki so poleg materialnih postavili tudi jasne politične in narodne zahteve.

Čeprav je bil upor z demonstracijo sile zadušen, je Njegovana posledično zamenjal energični madžarski admiral *Miklós Horthy*, ki je vendarle uspel disciplinirati mornarje in mornarico ob koncu vojne predati Metodu Kochu, predstavniku Države SHS. Manj uspešno se je končal Horthyjev poskus aktivnejšega nastopa ladjevja. Italijanski motorni čoln je ob dalmatinski obali torpediral bojno ladjo *Szent István* in končal ambiciozno ekspedicijo.

Knjiga Lawrencea Sondhaus je nedvomno odlično delo, ki pomembno prispeva k poznavanju avstrijske pomorske zgodovine in hkrati opozarja na nekatere nove možnosti raziskav. Temeljito napisano delo najbrž še dolgo ne bo preseženo, kvečjemu dopolnjeno, in je vsekakor nujno branje za vse, ki se želijo ukvarjati z avstrijsko vojaško ali pomorsko zgodovino. Morda bi si želeli le, da bi avtor v dodatek, ki obsega sezname poveljnikov in ladjevja (s skicami bojnih ladij razredov *Monarch*, *Habsburg*, *Erzherzog*, *Radetzky* in *Tegetthoff*), vključil še podrobnejši zemljevid Jadrana.

Druga pomanjkljivost knjige je tudi povezana z geografijo. Sondhaus – kakor običajno tudi drugi angleško in nemško pišoči zgodovinarji – vztraja pri iz več razlogov nesmiselni praksi uporabe italijanskih imen za kraje, otoke in zalive na vzhodni jadranski obali (z izjemo Reke). Večinoma sicer prvo uporabo imena opremi s prevodom (oz. originalom), toda dalje uporablja italijansko varianto. Že res, da se takšna imena pojavljajo v virih, toda to se ne zdi dovolj močan razlog za nadaljevanje takšne prakse, saj so vsi kraji že takrat imeli tudi hrvaška, slovenska, albanska ali črnogorska imena. Uporaba

današnjega poimenovanja, če ni povsem brez osnove v virih, se podpisnemu zdi smiselna že zaradi praktičnosti. Le koliko bralcev zna na zemljevidu najti *Curzolo* ali morda *Lussin* ter tako znamenito *malo vasico Caporetto*. Prav pogled na zemljevid pa je pri branju knjige - kot je Sondhausova - neizogiben. Priznati pa je treba, da se je Sondhaus potrudil vsaj z nekaterimi prevodi, ki jih je vključil tudi v indeks. Mnogim se še kaj takega zdi odveč.

Rok Stergar

Janez Puh - Johann Puch, človek, izumitelj, tovarnar, vizionar. Ptuj : Zgodovinski arhiv, 1998. 239 strani. (Gradivo in razprave, 3).

Nove razmere v slovenskem zgodovinoisju, ki jih odlikuje večja strpnost, kot nekoč, predvsem pa večja volja za razumevanje preteklosti, so omogočile, da Slovenci na novo odkrivamo Janeza Puha. Mož, ki je bil rojen v začetku ustavnega življenja in umrl na predvečer I. svetovne vojne (1862-1914), pri nas nikoli ni bil neznan, smo pa bili z njim v nekakšni zadregi. Temeljno vprašanje je bilo, na kakšni podlagi ga smemo šteti za Slovenca. Politično se ni izjasnjeval, pesmic ni pisal, narodnega gibanja ni podpiral. Vse od leta 1886 je živel v Gradcu in postal tam ugleden tovarnar. V tem pogledu ga takrat med Slovenci gotovo ni nihče prekašal, kljub temu pa sloves najbogatejšega Slovenca še vedno pripada Josipu Gorupu. Argument za prištevanje Janeza Puha k našim je predvsem njegov kraj rojstva, to je Oblaček v občini Sakušak pri Juršincih ali po starem Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah. Njegovi starši so bili Slovenci in s sorodniki je ostal povezan do svoje smrti. Še več! Gospodarsko je pomagal okrečiti svojo želarsko domačijo. Do smrti je imel v domačih krajih vinograd. Kot pravi Prlek ni ljubil le prleške hrane in domačega vina, ampak tudi konje. To je pravzaprav več kot dovolj. No, tistim, ki jih moti način pisanja njegovega priimka naj povemo, da so ga ob poroki 18. septembra 1889 v graški stolni cerkvi v tamkajšnjo matično knjigo vpisali kot Puha. Po »slovensko« torej. Potomcev ni imel.

Janez Puh je bil po svojem bistvu tehnik in gospodarstvenik, tudi kmet, če pomislimo na njegovo pripadnost Prlekiji. Politika in narodno gibanje ga nista pritegnila in po današnjem vedenju tudi ni iskal povezav z njima. Svojo temeljno strokovno izobrazbo je dobil v Radgoni in nato v skladu s tedanjo obrtniško tradicijo odšel na vdanranje, ki ga je 1885. leta ustalilo v Gradcu. Popravljanje dvokoles ga je pripeljalo k njihovim izboljšavam. znižal je okvir in vanj namestil dve enaki kolesi s pedalom in pogonom na zadnja kolesa. Tehnični uspeh ga je pripeljal h gospodarski osamosvojitvi, ustanovil je lastno tovarno. Kolesom so se kmalu pridružili motorno kolo in avtomobili. Nesreča pri zrakoplovu, ki ga je gnal njegov motor, ga je prestrašila in je svojo tovrstno dejavnost opustil. 1912 je Puhova tovarna zaposlovala 1100 delavcev. Letno je izdelala 16.000 koles, 300 motornih koles in 300 avtomobilov. K razvoju prometnih sredstev je prispeval še številne druge izboljšave. Njegova nekdanja tovarna se je 1935 združila v koncern Steyr - Daimler - Puch Werke A.G. Še danes je zelo prisotna, tudi pri nas. Slovijo predvsem njihova zahtevnejša specialna vozila za potrebe vojske in policije. Obe ti dve dejavnosti tudi pri nas dostojno reklamirata Puha.

Seznam Puhove zapuščine nam pove, da mož niti ni bil bogat. Ob smrti je bilo njegovo premoženje vredno dobrih 115.000 kron. To je za podjetnika njegovega kova izjemno malo. Posredno nam ta podatek razkriva dejstvo, da je oznaka podjetnik za Puha celo malo pretirana. Očitno so ga ves čas bolj kot zaslužkarska plat njegovega delovanja pritegovali tehnični problemi in konji. Umrl je namreč na konjski dirki v Zagrebu, ki ga je tako razburila, da je njegovo oslabiljeno srce odpovedalo.

Knjiga o Janezu Puhu, ki jo je izjemno bogato ilustrirano izdal Pokrajinski arhiv v Ptujju, je seveda posvečena njegovi dejavnosti, vendar ne gre spregledati dejstva, da je avtorje enakovredno pritegovala tudi želja zblížati znamenitega rojaka s sodobno slovensko družbo. Prav zato, da bi ga kar najbolj vsestransko osvetlili, enako velja za prostor in čas Puhovega življenja, so k sodelovanju pri knjigi pritegnili številne avtorje. Poleg Kristine Šamperl Purg, ki je »duša« tega projekta, so to še: pok. Anton Trstenjak, Jožef Školč, Janko Razgoršek, Franc Kramberger, Ludvik Toplak, Miroslav Luci, Marija Hernja Masten, Jože Jurančič, Jožica Breclj, Andrej Studen, Nada Jurkovič, Ivan Lovrenčič, Nataša Kolar, Elke Hammer, Martin Vidovič, Barbara Pešak Mikec, Saša Serše, Mira Hodnik, Branko

Radulovič, Marta Rau Selič, Anton Klasinc, Antoša Leskovec, Franz Leitgeb, Peter Grom, Sandi Sitar, Hilde Harrer, Breda Kegl, Stanislav Pehan, Štefan Čelan, Boris Brovinsky, Rene Glavnik. Članki imajo nemške in angleške povzetke. Glede na imena sodelujočih - spustili smo le župane, ki so predstavili občine, ki so podprle projekt, zastopane so različne ravni oblasti, Cerkve, znanosti in najvidnejši reprezentanti javnega življenja - smo lahko prepričani, da bo projekt uspel. Potekajo priprave tudi za nove javne prireditve, ki bodo osvetlile Puhovo delo, njegov čas in prostor.

Takih mednarodno pomembnih in uspešnih mož, kot je bil Janez Puh, imamo na Slovenskem še kar nekaj. Žal kažejo trenutno večji posluš za njih naši izseljenci. Sodobna Slovenija je v tem pogledu silno ignorantska in ksenofobična. Zato je tudi tam, kjer je.

Stane Granda

Sandi Sitar, **100 let avtomobilizma na Slovenskem 1898-1998**. Ljubljana: DZS, 1999. 203 strani.

Sandi Sitar je trenutno gotovo največ piščoči zgodovinar tehnike na Slovenskem. Za to nima največ zaslug zgolj njegovo strokovno znanje, ampak tudi dolgoletna novinarska tlaka, ki zahteva posebno hitrost pisanja. Ima tudi izjemen posluš za aktualne trenutke sodobne slovenske družbe, kar dokazuje tudi knjiga *100 let avtomobilizma na Slovenskem*.

Zgodovina prometa na Slovenskem je že več kot desetletje zamišljena kot naslednji zvezek enciklopedične obravnave gospodarske in družbene zgodovine Slovencev. Zaradi organizacijskih in finančnih težav je delo na tem projektu silno upočasnjeno, izhajajo pa nekatere specialne monografije, ki so vsaj idejno povezane s tem projektom. Pri njegovi realizaciji naj bi imel pomembno vlogo tudi Sandi Sitar. Ker vodstvo projekta ni moglo najti sredstev in načina, da bi avtorja tesneje priklenilo nase, je ta opravil delo povsem samostojno in neodvisno. Gornji uvod je potreben zato, ker je iz avtorjevega koncepta knjige razvidno, da je ta zamišljena bistveno širše, kot bi to zahteval zgolj naslov knjige. Tako se avtor spušča v uvodu tako v vprašanje nastanka koles, razvoj vprežnih vozil in iskanje pogona. Poleg tujih primerov vključuje tudi veliko domačega dogajanja. To, prepletanje širšega prostora z dogajanjem na naših tleh, je ena velikih odlik knjige. Omogoča stalno ugotavljanje našega eventualnega zamudništva kot tudi aktivne soudeležbe pri tehničnem razvoju.

Razmah avtomobilizma na naših tleh je tesno povezan z razmeroma ugledno plemiško rodbino Codellijev, ki je prišla k nam v 16. stoletju in so bili povezani z železarstvom in trgovino. Poslovna uspešnost jim je prinesla tudi plemiški naslov, ki so ga okitili z nakupom gradu in zlasti porokami s kranjskimi plemiškimi družinami. Prav zato jih lahko štejemo med pripadnike kranjskega plemstva. Nanje še danes spominja ljubljanski mestni predel Kodeljevo, ki ga poznajo predvsem športniki; nekdanji njihov grad pa je v žalostnem stanju.

Sandi Sitar je v svoji knjigi zapisal, da si je Anton Codelli (1875-1954) bolj kot biti zemljiški gospodar - slednje je napačno, ker je bil v tem času lahko le veleposestnik - želel biti inženir. Prav to dokazuje, da nimamo opravka s klasičnim pripadnikom plemstva, ki zametuje kapitalizem in tehnični napredek, ampak s človekom, ki je še vedno izjemno ohranjal smisel za realnost, ki je njegove davne prednike prinesla v naše kraje. Njegova mati iz ugledne rodbine Taufferer je bila glede povezanosti s svojim stanom povsem drugačna, saj ji je bila bližje posest, ki jo je prinesla v zakon, kot pa družinska Codellijeva. Kljub temu je pri vzgoji edinega sina popolnoma odpovedala. Skušala mu je nuditi kar najboljšo izobrazbo, hkrati pa ga je onesposobila za odgovorno družinsko življenje. Anton Codelli ni bil znanstvenik, kot na primer Jožef Štefan, ampak bohem, ki poleg opozarjanja nase s svojo dejavnostjo resnično ljubi le tehniko v smislu njene praktične uporabe.

Codelli je začetnik slovenskega avtomobilizma kot prvi avtomobilski lastnik. Njegove prve avtomobilske avanture so tipične za njegov karakter. Saj se odpravi z Dunaja v Nico, tam zaigra celo avto in se vrne domov z denarjem, ki ga je pred tem podaril svojemu tehničnemu spremljevalcu.

Codellijevo iznajditeljsko delo, povezano z avtomobilizmom, je bilo predvsem v iskanju tehničnih izboljšav njegovih avtomobilov ter v aplikacijah njihovih motorjev, ki jih je uporabil tako

za pogon kosilnice kot čolna. Najpomembnejši njegov prispevek k zgodovini avtomobilizma je električni vžigalni sistem za motorje z notranjim izgorevanjem, ki sta ga razvila skupaj s svakom Stadlerjem. Predlagal je še vrsto novih rešitev za različne motorje in izboljšave njihovega delovanja, najbolj pa ga je privlačila komunikacijska tehnika, kar dokazuje brezžična telegrafija za avstrijsko vojno mornarico, medcelinska radiotelegrafska postaja v Togu in pa odkritja s področja televizije. V zvezi z naslovom knjige dodajmo le še to, da ni bil zgolj navdušen lastnik avtomobila in njegov voznik, ampak tudi velik pristaš avtomobilskega športa.

Naslednji človek, ki ga Sitar obravnava v zvezi z zgodovino avtomobilizma na slovenskem je znameniti Janez Puch, ki mu vse bolj vračajo domovinsko pravico na naših tleh. Poleg njegovih zaslug na področju kolesarstva, motorjev in seveda avtomobilov ne pozablja tudi na nekatere druge njegove tehnične inovacije. Posebne pozornosti sta deležna tudi znana tržiška podjetnika brata Borna, ki pa imata velike zasluge predvsem za populariziranje avtomobilskega športa in družabnega združevanja avtomobilskih lastnikov.

Za razvoj avtomobilizma na Slovenskem ima velike zasluge tudi ing. Stanko Bloudek, ki si ga danes lastijo predvsem športniki. Ti ljudje z zdravim telesom in njemu podrejenim duhom z razglašanjem njegovih zaslug na področju športa dejansko zakrivajo, da mu je ta pomenil umik iz poslovne dejavnosti (Avtomontaža), ki mu je bila primarna. Naj na tem mestu zapišemo, da moramo zelo obžalovati, da je Puch tako kmalu umrl, oziroma, da praktično ni bilo nikakršne možnosti, da bi se z Bloudkom povežala v tandem, ki bi nedvomno veliko prispeval k zgodovini avtomobilizma ne le na Slovenskem, ampak gotovo tudi v Evropi.

V zvezi z zgodovino avtomobilizma našteva Sandi Sitar še številna imena tujih in zlasti domačih avtorjev različnih tehničnih izboljšav, avtomobilskih podjetnikov, dirkačev in drugih ljudi, ki jih je to najznačilnejše prometno sredstvo 20. stoletja zasvojilo. Ob teh imenih bi posebno izpostavili Jerneja Kožarja (1907-1961) iz Hrovače pri Ribnici, ki je zasnoval in izdelal »naš avto«, ki ga je uporabljal celo Tito. Pri nas je še nekaj ljudi, ki imajo določene zasluge za razvoj avtomobilizma, žal pa nikoli niso uživali potrebne podpore domače avtomobilske industrije, ki ji je bil vselej najvišji domet licenčna proizvodnja ali bolj zgolj montaža. Industrijski časi kaj drugega tudi ne dovoljujejo. Povsem drugače pa je bilo še v času med obema vojnama, ko so mnogi mojstri kupovali zgolj motorje in šasije, nadgradnje pa so bile povsem njihove. Prav številna imena mojstrov, ki so sodelovali z našimi tehničnimi fantasti od Antona Codellija do Stanka Bloudka in bili tehnično sposobni realizirati njihove zamisli, kažejo na dejansko raven slovenske obrti in tehnike. Na njej, na domači pameti je nastala Avtomontaža, ki je morala pred kratkim v stečaj. To ni bilo »šraufencigersko« podjetje, kot smo rekli montažerjem v Tomosu oziroma Cimosu, Litostroju in IMV ter v določenih pogledih tudi TAM, se pravi sestavljalcem drugod v delih izdelanih avtomobilov, kjer je bil delež domačega znanja izjemno majhen, ampak rezultat domačega tehničnega in gospodarskega razvoja.

Sandi Sitar zaključuje svojo knjigo o zgodovini našega in siceršnjega avtomobilizma z letom 1998. Trudil se je biti kompleksen in povezati v svoj prikaz vse, kar v tako delo sodi. Torej tudi tehnično pomoč vozniku na cesti kot žalostno statistiko prometnih nesreč. Bogato ilustrirana knjiga velikega formata sloni tako na primarnih virih, nekatere ima celo v privatni lasti, kot bogati literaturi. Pisana je izjemno berljivo. Njen izid je nedvomno velik prispevek k zgodovini tehnične kulture na Slovenskem. Želeti je le, da bi založbe taka in podobna dela dala v strokovni pregled, ki bi odpravil nekatere drobne nebitvene pomanjkljivosti ali pa opozoril še na neke podatke, v mislih imamo nekatere arheološke najdbe, ki naš prostor še bolj vključujejo v takratna sodobna dogajanja.

Po delih Marije Stanonik *Promet na Žirovskem: Etnološki vidik: Od popotne palice do avtomobila: Dlje če greš, dlje ti kaže*, Eve Holz *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*, Mihe Kosija *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* in Sandija Sitarja z gornjim naslovom lahko rečemo, da ima projekt *Zgodovina prometa na Slovenskem* svoje »zakonske in nezakonske nasledke«. Sitarjeva knjiga sodi v zadnjo skupino. Tudi če projekta *Zgodovina prometa na Slovenskem* v prihodnosti v prvotni zamisli ne bo mogoče realizirati, bo vendar pustil dragocene knjižne sadove.

Slovenska kronika XX. stoletja. [Knjiga 1] 1900-1941. Ljubljana : Nova revija, 1995. 457 strani.

Slovenska kronika XX. stoletja. [Knjiga 2] 1941-1995. Ljubljana : Nova revija, 1996. 598 strani.

Stari Latinci so imeli seveda prav: knjige resnično imajo svojo usodo. Kdaj pa kdaj imajo svojo usodo tudi knjižne ocene, pogosto zelo zapostavljena in zlasti pri ljudeh z državnimi denarnicami premalo cenjena oblika znanstvenega dela. Kdor se kaj ukvarja s to plemenito večino, mi bo po vsej priliki pritrdil, da terja prava, poglobljena in pretehtana ocena pogosto več truda in časa kot precej obsežnejši in več desetkrat bolje točkovani izvorni znanstveni ali strokovni članek. Ocen in poročil se torej ne splača pisati in zato ni čudno, da imajo uredniki vedno večje težave, kako jih izpuliti od ocenjevalcev.

Naj se po tem uvodu, ki je lahko samo delno opravičilo za mojo zamudo, lotim *Slovenske kronike XX. stoletja*, ob čemer naj že v uvodu samokritično ugotovim, da je moj pričujoči prispevek v veliko večji meri poročilo kot ocena. Ko sem na tiskovni konferenci ob predstavitvi prve od obeh knjig gigantskega formata na visokem nivoju v kavarni ljubljanskega nebotičnika pristal, da jo bom ocenil, si nikakor nisem mislil, da bo imela ocena tako dolgo dobo dozorevanja. Že takrat mi je bilo precej jasno, da naloga, ki sem si jo nakopal, ne bo ne lahka ne hitra.

Vse predolgo sem se ubadal z misijo, na kakšen način predstaviti »gromozanski« mozaik 758 zgodb (387 v prvi in 371 v drugi knjigi), ki jih je pisalo v prvi knjigi 20 in v drugi 50 avtorjev (sedem od avtorjev v prvi se pojavlja tudi v drugi knjigi), v pretežni meri strokovnjakov zgodovinskih in njim sorodnih ved. Pri navajanju sodelavcev in avtorjev *Slovenske kronike XX. stoletja* se bom zavestno odrekal navajanju nazivov. Naj povem le, da gre v znatni meri za doktorje znanosti, ki so to bodisi bili že v času izdaje obeh knjig ali pa so to postali v času do nastanka pričujočega knjižnega poročila. Uredniški odbor obeh knjig (Marjan Drnovšek kot strokovni urednik, France Rozman, Peter Vodopivec) je imel ob pomoči drugih sodelavcev nedvomno zelo težko delo, da je logično izbral in nanizal zgodbe, ki so urejene na prvi pogled kronološko, vendar pa je datum pri tem v veliki meri zgolj »izgovor« za zgodbo in njeno postavitev v časovno sosledje.

Pri knjigah, sestavljenih iz množice prispevkov vrste avtorjev, kot so leksikoni, enciklopedije ali pričujoča *Slovenska kronika*, je seveda eno ključnih vprašanj izdelava ustreznega geslovnika: kaj uvrstiti v knjigo in kaj opustiti. Ob zgoraj omenjenih 758 »zgodbah« bi se jih nedvomno našlo še kaj, ki bi po vsej priliki tudi sodile v kroniko, vendar lahko ugotovimo, da je pričujoči izbor precej zadovoljiv, seveda ob znani ugotovitvi, da vsem ljudem nikakor ni mogoče ustreči. Mogoče bo nekomu preveč »zgodb« ene vrste, drugemu pa premalo. Tako bi se kdo lahko spotikal ob velikem številu prispevkov, posvečenih slovenskim izseljencem, v duhu tudi prisotnega mnenja (upam, da manjšinskega), da gre pri tem za obrobno vprašanje slovenske zgodovine. Sam se s tem nikakor ne strinjam in sem prepričan, da je prav ena od temeljnih odlik *Slovenske kronike XX. stoletja* zasluženi poudarek, ki ga daje slovenskim izseljenskim vprašanjem. Pri tem pač lahko sklepamo, da je to posledica dejstva, da je strokovni urednik kronike velik poznavalec slovenske izseljenske zgodovine.

Najbrž bo vsakemu jasno, da na tem mestu ne moremo analizirati vseh 758 poglavij *Slovenske kronike* in da lahko le nanizamo nekaj podatkov in nekaj ugotovitev. Obširno uvodno poglavje za obe knjigi *Slovenci in dvajseto stoletje* je prispeval Peter Vodopivec. V njem najprej uvodoma poudarja »smisel življenja« omenjene kronike, ko naglaša, da se zdi, da se je v 20. stoletju nakopičilo več zgodovine kot prej v vseh dolgih tisočletjih in da to velja tako za Slovence, kot za Evrope in za svet. Svoje sistematično in tehtno razmišljanje sklene z ugotovitvijo, da Slovenci še vedno nimamo sintetičnega dela, ki bi s primerno kritično zgodovinsko razdaljo spregovorilo o naši zgodovini 20. stoletja. Avtor poudari, da je bilo raziskovanje novejšje slovenske zgodovine po drugi svetovni vojni in še bolj v zadnjih dvajsetih letih komunistične Jugoslavije »preveč enostransko usmerjeno in premalo koordinirano, da bi njegove rezultate lahko strnili v kompleksno in zaokroženo celoto«. Dalje ugotovi, da *Slovenska kronika XX. stoletja* pač ni ta zaželena in potrebna sintetična zgodovina slovenskega razvoja po letu 1900, pač pa »kronološko urejen in zapisan pregled najpomembnejših zgodovinskih dogodkov in procesov, ki so v zadnjem stoletju oblikovali slovensko družbo«. Avtorji

posameznih člankov, »večinoma mlajši zgodovinarji«, so tako »spletli gosto mrežo slik in podob, ki se zlivajo v pester pletež starejše in novejše, komaj minule slovenske preteklosti«. Kot poudari, je v kroniki mnogo informacij, podatkov, opozoril, opažanj in ocen, ki so nove za slovensko zgodovinske pisarje, mnoga med njimi pa bodo spodbuda za nova raziskovanja in tehtnejše razprave.

Prva knjiga je nato razdeljena na štiri temeljna poglavja, vsako od njih pa uvaja poseben, obsežen, pregleden članek. Prvo poglavje je posvečeno obdobju od 1900 do 1914, obsega 119 člankov, uvodnega pa je pod naslovom *Vstop v novo stoletje* napisal Janez Cvirn. Članki v tem poglavju se podobno praviloma tudi v naslednjih poglavjih ne omejujejo zgolj na področje politične zgodovine, strankarskega življenja in volitev, ampak posegajo v najširša področja gospodarstva, kulture in umetnosti, duhovnega življenja, družbenih gibanj ter športa. Povsem razumljivo take pestrosti ni med 41 članki v naslednjem poglavju *Leta strahote*, ki obravnava čas prve svetovne vojne 1914-1918, uvodni članek z zgoraj omenjenim naslovom pa je napisala Petra Svovljšak. Obdobje od 1918 do 1929 je glede na število člankov najboljše med vsemi v obeh knjigah, obsega 128 člankov; uvodnega z naslovom *Iz Avstrije v Jugoslavijo* je napisal Jurij Perovšek. Prvo knjigo zaključuje poglavje o Slovencih v letih od 1929 do začetka druge svetovne vojne pri nas leta 1941, obsega 99 člankov, uvodnega *Temno nebo diktature* pa je napisal Egon Pelikan. Cvirn, Svovljšak, Perovšek in Pelikan so bili tudi uredniki ustreznih poglavij.

Druga knjiga ima sedem poglavij, ki so jih uredili Bojan Godeša, Božo Repe in Niko Grafenauer. Tragičnemu obdobju slovenske zgodovine v letih 1941-45: okupaciji, odporu, revoluciji in državljanski vojni je posvečenih 51 člankov, uvodnega *V vrtincu bratomorne vojne* pa je napisal Bojan Godeša. Naslednje poglavje, označeno kot *Čas graditve*, ki obsega obdobje od 1945 do 1952 in je bilo v svojem začetku 1945 vse kaj drugega, namreč čas množičnih umorov, obsega 71 člankov. Naslednja poglavja *Odpiranje v svet* zajemajo 62 člankov, ki obravnavao dogodke v letih 1953-1963, *Čar demokratizacije* obsega 45 dogodkov v času partijskega »liberalizma« v letih 1964-1973, *Svinčena leta* vsebujejo 18 prispevkov iz obdobja 1974-1980, *Trenja in vrenja* 54 prispevkov za obdobje od 1980 do 1990 ter *Sami po sebi* 70 člankov za obdobje samostojne slovenske države od 1991 do 1995. Za vseh zadnjih šest poglavij je napisal uvodne članke Božo Repe.

Če primerjamo avtorje obeh knjig, lahko ugotovimo, da so v prvi knjigi skoraj v celoti zastopani strokovni oz. znanstveni preučevalci slovenske preteklosti, s par izjemami literarnih torej »običajni« zgodovinarji, medtem ko je poklicna sestava avtorjev druge knjige veliko bolj pisana; poleg še vedno večinskih zgodovinarjev najdemo še literarne in umetnostne zgodovinarje, arheologe, politologe, umetnike različnih strok, ekonomiste, pravnike, novinarje, publiciste in politike, včasih nekatere v kombinacijah teh navedenih poklicev. Bolj kot v prvi knjigi je tako tudi z izborom avtorjev v drugi očitna bližina in aktualnost predstavljenega dogajanja, saj o nekaterih dogodkih pišejo tudi njihovi neposredni udeleženci.

»Zgodbe« same so zavestno pisane v povprečnem bralcu prijaznem slogu, zato nimajo kritičnega aparata in vsaka zase tudi ne navedenih virov in literature. To seveda pomeni določeno oviro za uporabo pri strokovno-znanstveno zahtevnejših bralcih, ki bi podatke v člankih radi kritično preverili in uporabili za svoje nadaljnje raziskovanje. Nekaj te pomanjkljivosti v znatni meri odpravi obsežen in zelo koristen »servisni del« ob koncu druge knjige, ki »pokriva« obe knjigi in obsega enajst prispevkov: etnične in politične karte, osem strani dolg seznam literature in virov, seznam slikovnega gradiva, kratke biografske podatke o 35 najmarljivejših avtorjih obeh knjig ter kar 27 strani dolgo *Imensko kazalo*, ki pa vključuje tako imena oseb kot zemljepisna imena in nazive organizacij, zavodov, prireditev ipd.

Ob vsem tem velja posebej opozoriti že izredno bogat slikovni del *Slovenske kronike*, ki znatno presega kategorijo ilustracije in praviloma deluje kot dodatna »zgodba v zgodbi«, oziroma kot pomemben dopolnilni zgodovinski vir. Kdor se malo spozna na uredniško delo, tako glede tekstov kot ilustracij, mi bo nedvomno pritrtil, da si zaslužijo vse priznanje vsi znanstveni in tehnični uredniki in sodelavci knjige, še posebej pa nedvomno njen neumorni »motor« strokovni urednik Marjan Drnovšek, ki je ob vsem napornem in dolgotrajnem »vojskovanju« z avtorji in gradivom zmožal še napisati kar prek 70 prispevkov s področja slovenskega izseljenstva.

Ves ta pisani kalejdoskop zgodb in avtorjev se seveda nujno odraža na vsebini *Slovenske kronike*. Članki so med seboj zelo različni. Ta pestrost v slogovnem oblikovanju prispevkov in v pristopu do njih sama po sebi notranje trdnosti knjige nikakor ne moti, velikokrat ji daje celo še posebno mikavnost. V tem pogledu bralca posebej spravijo v dobro voljo znanstveno neoporečni, hkrati pa za avtorja značilno pikro-duhoviti članki Igorja Grdine. Založba Nova revije si je *Slovensko kroniko XX. stoletja* zamislila kot nov, svež in s starimi zapovedanimi pogledi iz prejšnjega totalitarnega sistema neobremenjen pogled na najnovejšo slovensko zgodovino, ki bo delo novih, mladih, neobremenjenih avtorjev. To ji je uspelo do določene mere, pri nekaterih avtorjih bolj, pri drugih manj. V nekaterih člankih je več novih spoznanj, drugje so še zasidrane stare, pogosto z novejšimi raziskavami presežene trditve, še zlasti v nekaterih prispevkih o pogledih in dejavnosti katoliškega tabora.

Mogoče bi bilo zdaj na tem mestu začetni nizati seznam napak, pomanjkljivosti, zgodb, ki jih v kroniki ni. Tokrat jih ne bo, ker sem prepričan, da bi ta seznam lahko nastal le ob temeljitem pregledu vseh omenjenih 758 prispevkov, tako da bi bil ocenjevalec lahko nepristranski do vseh avtorjev. Pri zgolj diagonalnem branju in poskakovanju skozi zgodbe pač najdeš napako tu, pomanjkljivost tam, morebitnih napak v preskočenih zgodbah pa seveda ne navedeš. Tako nujno nepopolno navajanje in komentiranje napak ima pač svoj smisel pri monografijah, oziroma pri zbornikih in revijah s takim številom avtorjev, ki jih ocenjevalec lahko še obvlada. Ob vsem tem seveda še zdaleč ne trdim, da je ta moj pristop k ocenjevanju »edino zveličaven«, zato bralce opozarjam na nekatere ocene *Slovenske kronike XX. stoletja*, ki vsebujejo take sezname napak in pomanjkljivosti.

Najprej bi omenil dve skrbni oceni – vsake knjige posebej, ki jih je v *Prispevkih za novejšo zgodovino* objavila Vida Deželak-Barič, za prvo knjigo v letniku 36/1996, na straneh 310-315 in za drugo knjigo v naslednjem letniku 37/1997, na straneh 114-118. »Odlike in šibkosti« 1. knjige *Slovenske kronike XX. stoletja* je v *Književnih listih Dela* z dne 14.12.1995 poznavalsko nanizal Joža Mahnič. O prvi knjigi *Slovenske kronike XX. stoletja* je objavil oceno Igor Škamperle v 21. številki *Razgledov* letnika 1995 na strani 26, o drugi knjigi pa Mateja Režek v 24. številki *Razgledov* 1996, str. 17 in 18. Zelo temeljito in obsežno se je vsebine predvsem drugega zvezka omenjene *Slovenske kronike* v dveh nadaljevanjih v *Sobotni prilogi Dela* z dne 1. in 8. marca 1997, obakrat na 35. strani, na njen lasten prodoren način lotila tudi Alenka Puhar. Zanimali so jo - poleg mnogo drugega predvsem - vidiki predstavljenosti ali zamolčanosti (v drugem nadaljevanju predvsem kar se tiče žensk) in to v veliki meri tudi v obliki objavljanja zgodb.

Naj ob zaključku ugotovim, da je kljub nekaterim zgoraj navedenim pomislekom mozaični pristop »zgodb« v celoti gledano opravičil svojo osnovno zamisel ter predvsem širšemu zainteresiranemu bralstvu podaja na prijeten način osnovni pregled novejše slovenske zgodovine, tako v celoti kot v posameznih »sestavnih delih«. Da je bila zamisel *Slovenske kronike XX. stoletja* dobra, priča poleg drugega tudi hitrost, s katero je slovenski knjižni trg pokupil prvo naklado te nikakor ne poceni knjige in založbo »prisilil« v njen ponatis. Upamo in želimo si, da bi podobno prijazno usodo doživela tudi njena po proučevanem obdobju sicer starejša, po letniku izida pa precej mlajša, še porajajoča se mlajša sestra – *Slovenska kronika XIX. stoletja*.

Andrej Vovko

Simoničev zbornik : Gradivo s simpozija v Ivanjkovcih. Ur. Jože Lipnik. Maribor : Slavistično društvo Maribor, 1999. 116 strani.

V dneh od 17. do 18. oktobra 1997 je v Ivanjkovcih, rojstnem kraju slovenskega bibliografa in bibliotekarja Franca Simoniča (1847–1919), potekal mednarodni znanstveni simpozij, ki so ga skupaj pripravili Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Osnovna šola Ivanjkovci, občini Ormož in Gornja Radgona, sorodstvo Franca Simoniča ter krajanje Ivanjkovcev.

Simpozij je bil organiziran v počastitev stopenetdesetletnice rojstva Franca Simoniča, ki je gimnazijo obiskoval v Mariboru, nato odšel v Gradec, kjer je po končanem študiju zgodovine in slavistike nastopil službo v muzeju Joanneum (1874), čez dve leti doktoriral iz zgodovine Babenberžanov, nato pa do upokojitve služboval v Univerzitetni knjižnici na Dunaju (1877-1907). Zadnja leta svojega

življenja je preživel v Gornji Radgoni, kjer je tudi pokopan. V slovensko kulturno in literarno zgodovino se je zapisal zlasti z delom *Slovenska bibliografija, I. del: Knjige (1550–1900)*.

Simoničev simpozij je bil razdeljen na dva dela. V petek 17. oktobra je po kulturnem programu prišlo do družabnega srečanja med Simoničevimi daljnimi in bližnjimi sorodniki ter tamkajšnjimi krajanji. V soboto 18. oktobra pa so številni priznani bibliotekarski strokovnjaki in zgodovinarji s svojimi referati predstavili Simoničevo delo in njegovo življenjsko pot.

Simpozij se je zgodil, izdaja *Simoničevega zbornika*, ki prinaša vsebino na simpoziju prebranih referatov, pa se je nekoliko zavlekla. Čez dve leti, natančneje 23. septembra 1999, je bil pripravljen na predstavitev v Kulturno-informacijskem centru Mestnega muzeja Ljubljana v okviru Simoničeve razstave (14. september - 2. oktober), ki jo je tam pripravila kustosinja Moderne galerije v Ljubljani Breda Ilich Klančnik (Simoničeva pravnukinja). Na predstavitvi zbornika so imeli avtorji prispevkov priložnost ponoviti, kar je bilo povedanega na simpoziju, vendar tokrat v nekoliko krajši in strnjeni obliki.

V zborniku je uvod in prvi članek *Prispevek slovenske Štajerske v zakladnico (srednje) evropske kulture* napisal prof.dr. Jože Lipnik s Pedagoške fakultete v Mariboru. V njem izpostavi predvsem to, da je Slovenija duhovno vselej spadala v srednjeevropski in evropski prostor, zaradi česar najdemo Slovence in med njimi tudi Štajerce povsod po svetu, še posebej v srednji Evropi. Kot pravi dr. Lipnik, je k duhovnemu in kulturnemu oblikovanju tega prostora pomemben delež prispevala tudi rodbina Simonič, med njimi še posebej katehetični pisatelj Jožef Plohl ter bibliografa Franc Simonič in Janko Šlebinger, ki se je v družino priženil.

Nagovor in iz življenja Simoniča sta napisali Simoničevi sorodnici prof.dr. Barica Marentič Požarnik (Simoničeva pravnukinja) s Filozofske fakultete v Ljubljani in upokojena bibliotekarka Zora Ilich (Simoničeva vnukinja). V njem sta na kratko predstavili Simoničevo življenjsko pot ter tako bralcem s svojimi osebnimi spomini približali njegovo človeško plat.

Simoničevo poklicno pot je natančneje raziskal doc.dr. Walter Lukan z Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju v prispevku *Poklicna pot slovenskega bibliografa Franca Simoniča v dunajski univerzitetni knjižnici*. Tu zremo, da je Simonič z bibliotečno prakso, ki si jo je pridobil v graškem Joaneumu, odšel na Dunaj, kjer se je skupaj z drugimi kandidati (17) iz vseh koncev in krajev habsburške monarhije potegoval za mesto amanuensisa v dunajski univerzitetni knjižnici (DUK). Lukan opisuje Simoničev 'boj' za to delovno mesto ter njegovo nadaljnje napredovanje po tamkajšnji 'piramidi' bibliotečnih uradnikov (1. bibliotekar, 2. kustos, 3. amanuensis, pod njimi pa so še potencialni uradniki, imenovani praktikanti, ki niso imeli sistematiziranih mest in rednih plač) od amanuensisa do kustosa. V 30 letih Simoničevega službovanja v DUK se je biblioteka stalno povečevala. Na eni strani je raslo število zaposlenih v biblioteki, na drugi strani se je povečevalo število knjig in drugega tiska, ki ga je hranila. S tem je DUK kot največja javna državna biblioteka v habsburški monarhiji prevzela osrednjo vlogo. V njej je Simonič preživel večino svojega ustvarjalnega življenja, zaradi česar njegov prispevek v DUK (še posebej njegova skrb za slovenski fond v biblioteki) ni zanemarljiv. Nenezadnje dr. Lukan opozori, da je potrebno zaradi novih raziskav, ki jih predstavlja zbornik, geslo »Simonič« v *Slovenskem bibliografskem leksikonu* v marsičem popraviti in dopolniti.

V prispevku *Iz življenja in dela dr. Franca Simoniča* je Vlasta Stavbar iz Univerzitetne knjižnice v Mariboru predstavila njegova pisma, ki jih hranijo Simoničevi sorodniki in knjižnica, v kateri dela. Opozorila je, da je Simonič poleg večkrat omenjene *Slovenske bibliografije, I. del: Knjige (1550–1900)* pripravljaj tudi *II. del: Članki*, ki pa žal ni nikoli izšel. Napisal je tudi poglavje o slovenski književnosti in kratek oris kajkavske literature v knjigi Josipa Šumana *Die Slovenen* (izšla leta 1881 v zbirki *Die Völker Österreich-Ungarns X, 1*). Pisal je tudi krajše prispevke, strokovne spise in ocene knjig ter jih objavljaj v *Letopisu Matice slovenske, Kresu in Ljubljanskem zvonu*. Ker se je Simonič skozi svoja gimnazijska leta prebijaj s pomočjo Plohlove štipendije, saj je bil njegov daljni sorodnik (prapravnuk Plohlove sestre), se mu je za pomoč hvaležno oddolžil tako, da je skupaj z župnikom Jakobom Meškom napisal in izdal knjigo *Dr. Gregor Jožef Plohel, imeniten humanist ali dobitnik slovenski*, ki je leta 1888 izšla na Dunaju.

Saša Zupanič, študentka na oddelku za bibliotekarstvo na ljubljanski Filozofski fakulteti, v naslednjem prispevku obravnava *Simoničevo Slovensko bibliografijo (1550–1900)* in sicer z vseh osnovnih bibliografskih zornih kotov: izbora gradiva, ureditve bibliografije, bibliografskega opisa in kazal. Ugotovila je, da nam dostopna Simoničeva pisma in njegova osebna mapa omogočajo vpogled v njegov odnos do gradiva ter kažejo na pomisleke in težave pri izdelavi bibliografije. Zupaničeva med drugim navaja tudi odlomke iz strokovnih kritik ter pisma Simoničevih korespondentov, ki uvrščajo njegovo delo v tedanji čas in prostor.

Martin Grum, višji strokovni sodelavec Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU v Ljubljani, se je kot poznavalec na področju prevajanja posvetil *Prevodom v Slovenski bibliografiji*. Dotaknil se je problematičnega položaja prevajanja v slovenskem prostoru, ki naj bi bilo slabo poznano in znanstveno precej zanemarjeno področje kulturnega ustvarjanja.

Bibliotekarka Lidija Wagner iz Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK) v Ljubljani v naslednjem prispevku prikaže *Primerjavo med Simoničevo bibliografijo in tekočo nacionalno bibliografijo*, ki jo sestavlja in objavlja NUK. Njena primerjava temelji na definiciji Malclesove in Unescovih priporočil za izdelavo nacionalnih bibliografij in upošteva izbore bibliografskega gradiva in bibliografske elemente ter urejanje bibliografskih enot, klasifikacije in kazal.

Zadnji prispevek v zborniku, ki govori o stanju in problematiki *Slovenske retrospektivne bibliografije 1901–1945*, je napisala mag. Rozina Švent, prav tako iz NUK v Ljubljani. Avtorica pravi, da se lahko Slovenci danes pohvalimo le z majhnim številom retrospektivnih bibliografij. Med njimi je gotovo najpomembnejša Simoničeva, ki zajema obdobje od izida prvih slovenskih knjig, Trubarjevega *Abecedariuma in Catechismusa* leta 1550, do (vključno) leta 1900. Za nadaljnja leta so izšli v *Zborniku Slovenske matice* kot posebni dodatki bibliografski pregledi za leta 1901–1906 in v enem zvezku *Slovenska bibliografija 1907–1912* Janka Šlebingerja (Simoničevega zeta) za naslednjih šest let. V NUK so že leta 1943 izdelali načrt za izdajo slovenske retrospektivne bibliografije, toda ta načrt zaradi različnih razlogov, ki jih Šventova tudi našteva, do danes ni bil uresničen.

Svoj prispevek in tudi zbornik zaključí z besedami literarnega kritika dr. Josipa Tominška, ki je ob izidu Simoničeve bibliografije leta 1906 v *Ljubljanskem zvonu* zapisal: »To je ena izmed tistih knjig, ki se do nje popne zase vsak narod le tekom vsakih 100 let, ali morda niti v takih obrokih ne...«, in s svojo mislijo, da imamo Slovenci do leta 2006 še nekaj časa, da njegovo trditev potrdimo.

Maja Ilich

István Vida, **Egy petesházi tüzér visszaemlékezése a II. világháborúra 1941-1945** (Spomini petišovskega topničarja na II. svetovno vojno 1941-1945). Petesháza, Szlovénia, 1996-1998. Lendva : Magyar Nemzeti Múvelődési Intézet, 1999. 138 strani.

O katastrofi 2. madžarske armade na reki Don leta 1943 je bilo vse do osemdesetih let - predvsem zaradi ideoloških vzrokov - malo napisanega in povedanega. Politične spremembe na Madžarskem ob prelomu devetdesetih pa so med ostalim omogočile, da se je verodostojno spregovorilo in razpisalo o apokalipsi 2. madžarske armade v Sovjetski zvezi, ko se je od 207.000 na fronto poslanih vojakov vrnilo le okoli 70.000. Poleg strokovnih člankov in knjig so se pojavili tudi memoari preživelih. V ta sklop spominke literature uvrščamo knjigo Istvána Vide *Egy petesházi tüzér visszaemlékezése a II. világháborúra 1941-1945* (Spomini petišovskega topničarja na II. svetovno vojno 1941-1945).

Glavni vir pisca je bila - poleg spominov - mala beležka, ki jo je pisal od odhoda na fronto dne 2. maja 1942 pa vse do preboja fronte s strani sovjetskih enot 15.1.1943. Tako nam bo takoj razumljivo, zakaj je István Vida - kljub naslovu, ki omenja obdobje petih let - namenil največ prostora prav dogajanju v devetih mesecih, ki jih je preživel na fronti (25.2.1943 se je ranjen vrnil iz Sovjetske zveze). Vendar pojdimo po vrsti!

Knjigo avtor začena z opisovanjem dogodkov med 6. in 16. aprilom 1941. Na kratko opiše umik jugoslovanskih enot, razstrelitev obeh mostov čez Muro pri Petišovcih ter prihod madžarskih enot v Lendavo.

V nadaljevanju nam pisec predstavi življenje v vojašnici v Čakovcu, kamor je bil poslan na služenje vojaškega roka. Avtorja so dodelili k 3. bateriji 9. topniškega polka kot topničarja-merilca. Od oktobra 1941 do februarja leta 1942 so se vojaki 3. baterije urili v Čakovcu, nato so jih poslali v Nagykanizso. V začetku marca so začeli prihajati rezervisti in šele tedaj so izvedeli »resnico, da nas bodo odpeljali na fronto, nekam v Rusijo.«

V osrednjem delu knjige, ki zavzema skoraj polovico besedila, nam pisec po kronološkem redu na dan natančno prikazuje dogodke na odseku bojišča, kjer je bila njegova enota. Vlak z enotami 3. baterije se je odpeljal proti Rusiji 2.5.1942. Po devetdnevnem potovanju je enota Vida Istvána prispela v Kursk. Pot od tod pa vse do prvih bojnih črt, do bližine mesta Tim, so prepešačili. Tukaj, na tem delu fronte je avtor opravil prvi bojni strel. 28. junija so sile osi, v sklopu katerih je delovala tudi 2. madžarska armada začele ofenzivo, prebile sovjetske linije in umikajoče enote Rdeče armade zasledovali vse do reke Don. V teh bojih se je izkazala tudi avtorjeva baterija, saj je v bitki za neko naselje prav z njihovo pomočjo uspelo pregnati sovjetske izvidnike iz stolpa cerkve, od koder so organizirali obrambo. Vojaki 3. baterije 9. topniškega polka so prispeli na levi breg reke Don 10. julija. Tu, na reki Don se je fronta ustalila vse do januarja naslednjega leta, ko so jo sovjetske enote v veliki ofenzivi prebile.

Dnevi ob Donu so po piščevih besedah minevali zelo raznovrstno. Opis nekaterih dni opravi s stavkom: »Nič omembe vrednega se ni zgodilo.« Vendar teh je manj. V večini primerov pri datumih Vida opisuje dogodke, ki so bili največkrat povezani z bojnim delovanjem na fronti. Tako med ostalimi omeni topniško obstreljevanje nasprotnikovih položajev, kopanje bunkerjev za topove, zračne bitke madžarskih in nemških letal na eni strani ter sovjetskih na drugi strani. Opisi nekaterih dogodkov so zelo podrobno predstavljeni kot npr. nesreče, ko je le za las ušel smrti ob eksploziji havbice, s katero so streljali.

V začetku januarja je situacija na fronti iz dneva v dan postajala neznosnejša. O tem najbolj zgovorno govori dejstvo, da je avtor s 15. januarjem 1943 prenehal s pisanjem dnevnika, ker »... ali časa nisem imel ali pa volje za pisanje dnevnika.« Da je nekaj narobe na celotni fronti, so sklepali iz dejstva, da so morali topove obrniti za 180° in streljati nazaj, proti zahodu. Prvo bojno črto so držali vse do 26. januarja, potem pa so se na ukaz začeli umikati. Umik, ki je bil sprva organiziran, se je kasneje sprevrgel v brezglav beg. Pisec opisuje množično umiranje vojakov, večina je padla pod udarci sovjetskih enot, mnoge je pobral mrz. Avtor memoarov se je po mnogih pripetljajih in pomanjkanju (zgodilo se je, da po dva-tri dni ni okusil hrane) le prebil do mesta Sudža. Od tod naprej s svojimi lastnimi močmi ni več mogel, ker so mu prsti na obeh nogah zmrznili. Na njegovo srečo pa je bolniški vlak prispel v mesto prej kot sovjetske enote in tako je István Vida 20. februarja 1943 zapustil vzhodno fronto. Sedem dni pozneje je že bil v Kecskemétu, kjer so mu odrezali zmrznjene prste na levi in desni nogi. Maja istega leta so ga demobilizirali kot 74-odstotnega invalida in vrnil se je v rodno vas Petišovce.

Leto 1944 avtor le bežno omeni in nadaljuje z dogodki iz začetka leta 1945. Prikazuje umikanje nemških in madžarskih čet, prihod sovjetskih, bolgarskih ter kasneje partizanskih enot. Po konsolidaciji nove oblasti so ga poklicali na nabor in ga kljub invalidnosti odpeljali na »ponovno« služenje vojaškega roka. Od 30. novembra 1946 do aprila naslednjega leta je bil vojak jugoslovanske vojske v Skopju.

Knjigo avtor zaključuje z opisom srečanj s preživeli kolegi iz 3. baterije in vojnih veteranov iz področja zalske županije.

Memoare Istvána Vide dopolnjujejo številne črno-bele fotografije in v dodatku še šest zemljevidov. Za konec naj povzamem besede zgodovinarja Pétra Szabó, ki je v uvodu knjige zapisal sledeče: »V verodostojnost besed petišovskega topničarja ne gre dvomiti. Njegovi vrstniki in za temo zainteresirana publika je dobila knjigo, ki je s svojimi informacijami obenem tudi pomemben vir za boljše razumevanje tega krvavega obdobja.«

OBVESTILA

30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev

(Rogla, 28.-30. september 2000)

Draga kolegica, spoštovani kolega!

Zveza zgodovinskih društev Slovenije organizira letos jubilejno 30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Rogli. Trajalo bo od 28. do 30. septembra. Posvečeno bo temeljnim prelomnicam preteklosti. Naši ugledni kolegi bodo v svojih referatih opozorili na ključne in prelomne trenutke preteklosti, ki so zaznamovali naše ljudi in ozemlje od najstarejših časov do danes.

Zveza zgodovinskih društev bo na svojem jubilejnim 30. zborovanju namenila še posebno pozornost položaju zgodovine v osnovnih, strokovnih in srednjih šolah. Sodelovali bodo strokovnjaki Zavoda za šolstvo Republike Slovenije. Prizadevamo si, da bi pridobili tudi vse avtorje najnovejših učbenikov za zgodovino in vam omogočili možnost za osebne razgovore in izmenjavo izkušenj.

Zborovanje bo trajalo 3 dni, zadnji dan je namenjen strokovni ekskurziji v Zreče, Konjice, Slovensko Bistrico in nekdanjo kartuzijo Žiče.

Kotizacija za udeležbo je 15.000 SIT, brez DDV. V ceno so všteti stroški za vabila, organizacijo zborovanja, tisk, predhodni povzetki referatov kot tudi zbornik s posvetovanja, ki bo naknadno izšel.

Prosimo, da s svojo udeležbo prispevaš k našemu skupnemu jubileju. Zelo si prizadevamo, da boš kot udeleženec našega zborovanja prejel točko, ki ti bo pomagala pri napredovanju v službi. Nenazadnje si se dolžan tudi stalno izobraževati. Pri tem ti želimo pomagati, saj sicer traja okoli 10 let, da nova odkritja prodrejo v učbenike. Veseli bomo tudi tvoje aktivne udeležbe. Koreferati naj bi trajali 5-10 minut, odvisno od števila koreferentov. Če je le možno, jih predhodno prijavite.

Okvirni program 30. zborovanja slovenskih zgodovinarjev (naslovi referatov so orientacijski, njihovi dokončni naslovi bodo natisnjeni na uradnem programu).

Četrtek, 28. september

10.00

Otvoritev zborovanja in pozdravi udeležencem

10.20

Mojca Kovačič, Zreče in okolica v preteklosti

Mag. Borut Holcman, Konjice in sodna oblast v urbarjih konjiškega zemljiškega gospodarstva

Odmor

11.30

Dr. Janez Dular, Temeljne prelomnice v arheoloških obdobjih na slovenskih tleh

Dr. Rajko Bratož, Prelomni trenutki iz časov antike in preseljevanja narodov

Dr. Peter Štih, Temeljne značilnosti srednjega veka na Slovenskem

Koreferati in diskusija

13.00

Kosilo

Šolska sekcija

Alternativni program

15.00

Prof. Vojko Kunaver, Uvajanje prenovljenih učnih načrtov pouka zgodovine v devetletki in analiza spremljave

Mag. Stane Berzelak, Pouk zgodovine v strokovnih in poklicnih šolah
Diskusija in odmor

17.00

Prof. Vilma Brodnik, Analiza spremljave prenovljenih gimnazijskih učnih načrtov zgodovine

Prof. Bojan Končan, Desetletne izkušnje zgodovine na gimnazijski maturi
Diskusija

20.00

Večerja in tovariško srečanje

15.00

Predstavitve najnovejših doktoratov iz slovenske zgodovine

Petek, 29. september

8.30

Dr. Vasko Simoniti, 16.-18. stol.: Kje so glavni poudarki?

Dr. Peter Vodopivec, Temeljni momenti 19. stoletja

Dr. Zdenko Čepič, Stara in nova Jugoslavija - skupne značilnosti in temeljne razlike
Koreferati in diskusija

Odmor

10.30

Dr. Božo Repe, Deset let samostojne slovenske države

Dr. Avguštin Malle, Koroški Slovenci po letu 1918

Prof. Metka Fujs, Posebnosti zgodovine Prekmurja

Milan Pahor, Primorski Slovenci pod Italijo

Dr. Marjan Drnovšek, Temeljne značilnosti izseljevanja iz slovenskega ozemlja

Koreferati in diskusija

13.30

Kosilo

Šolska sekcija

Alternativni program

15.00

Dr. Štefan Trojar, Glavne značilnosti novejših učbenikov zgodovine

Prof. Vilma Brodnik, Stališča profesorjev in dijakov do zgodovinskih učbenikov in njihove uporabe

Diskusija

Odmor

15.30

Nadaljevanje koreferatov in diskusije

Kako z zborovanji slovenskih

zgodovinarjev v naslednjih tridesetih letih?

17.30

Individualni razgovori z avtorji zgodovinskih učbenikov

19.00

Zaključna beseda ob 30. zborovanju slovenskih zgodovinarjev - ocena in predlogi za delo naprej

19.30

Občni zbor Zveze zgodovinskih društev Slovenije
Srečanje starih prijateljev in kolegov

Sobota, 30. september

8.30

Ekскурzija v Zreče, Slovenske Konjice, Slovensko Bistrico in Žiče

13.00

Skupno kosilo

16.00

Razhod udeležencev

Če bo iz Maribora in Ljubljane ali Celja dovolj prijav za posebni avtobusni prevoz, to potrebo izrazite v prijavi, prevoz bomo organizirali.

Predsednik ZZDS
dr. Stane Granda

Obvestilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Spoštovane kolegice in kolegi!

Februarja letos je Zveza zgodovinskih društev prejela naslednje pismo, ki ga objavljamo v celoti.

*Odboru Zveze zgodovinskih društev Slovenije,
dolgoletna dolžnost glavnega in odgovornega urednika Zgodovinskega časopisa mi je postala
pretežko breme in jo zato odlagam. Hvala za dosedanje zaupanje.*

25. januarja 2000

Vasilij Melik

Predsedstvo izvršilnega odbora ZZDS je pismo obravnavalo na svoji prvi naslednji seji, ki je bila 15. maja. Odstop je sprejelo. Po krajši razpravi je sklenilo, da predsedstvu ZZDS predlaga za v.d. glavnega in odgovornega urednika prof.dr. Petra Štiha. Člani predsedstva se bodo izjavili v obliki dopisne seje. Prof.dr. Peter Štih bo v primeru izvolitve opravljal funkcijo v.d. urednika do naslednjega občnega zbora, ki bo ob 30. zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Rogli 29. septembra. Takrat bo novemu izvršilnemu odboru predložil svoje poglede na vodenje Zgodovinskega časopisa, predlagal eventualne spremembe v uredniškem odboru ter v primeru obojestranskega soglasja tudi prevzel mandat za naslednje dvoletno obdobje.

Zveza Zgodovinskih društev Slovenije izreka akad. prof. dr. Vasiliju Meliku, ki je urejal Zgodovinski časopis od leta 1973 do letos in je s tem urednik z najdaljšim stažem

iskreno in globoko javno zahvalo.

V tem času je izšlo 27 letnikov naše revije z 91 zvezki in 35 številki ponatisov Zgodovinskega časopisa. Ustanovljena je bila tudi knjižna zbirka Zgodovinskega časopisa, kjer je izšlo 21 knjig. Opravljeno delo najbolj govori o uspešnosti njegovega osebnega dela kot tudi njegovih najožjih sodelavcev pri urejanju in izdajanju časopisa.

Stane Granda

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Barbara Zlobec, Poročila antičnih geografov o severnem Jadranu : Od Hekataja do Plinija starejšega	11-32
Ancient Geographer's Reports about Northern Mediterranean : From Hecataeus to Pliny the Elder	
Andrej Pačur, Oderuštvo na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja	33-55
Usury in Slovenia in the Second Half of the 19 th Century	
Darko Friš, Pisma Wencla Šolarja O.S.B. iz Amerike (1895-1911) : Dragi domači, vem da precej težko čakate na moje pismo	57-70
Letters of Wencel Šolar O.S.B. from America (1895-1911) : »Dear Family, I Know That You Are Anxiously Awaiting My Letter«	
Jurij Perovšek, Slovenci in država SHS leta 1918	71-79
Slovenes and the State of SHS (of Slovenes, Croats, and Serbs) in the Year 1918	
Dragan Potočnik, Pevska društva v Mariboru 1918-1941	81-99
Maribor Singing Societies Between 1918 and 1941	
Anton Kramberger, Pomenska struktura izraza <i>poklic</i> do 2. svetovne vojne	147-167
Meaning Structure of the Slovenian Word 'Vocation' ('poklic') until the Second World War	
Damir Globočnik, Nekaj slovenskih karikatur in nekaj gradiva o cenzuri 1869-1941	169-194
Some Slovene Caricatures and Some Data Concerning the Censorship 1869-1941	
Andrej Rahten, Zadnji slovenski avstrijakant : Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šušteršiča	195-208
The Last Slovene »Austriacant« : A Contribution to the Political Biography of Dr Ivan Šušteršič	
Andrej Vovko, Udje Družbe sv. Mohorja v Južni Ameriki do leta 1918	209-225
Members of the St Hermagoras Society (Družba sv. Mohorja) in South America before 1918	
Ludwig Steindorff, Med birokracijo in ideologijo : Protiverska komisija pri Centralnem komiteju kot koordinator boljševerske verske politike v dvajsetih letih	227-241
Between Bureaucracy and Ideology : Central Committee's Anti-Religion Commission as Coordinator of Bolshevik Religious Policy in 1920's	
Stanislav Južnič, Kostel do konca 15. stoletja	295-323
Kostel up to the End of 15 th Century	
Milan Pahor, »Zrno do zrna, pogača, kamen do kamna, palača!« : Društvo »Narodni dom v Trstu« 1900-2000	325-350
»Grain onto Grain Makes a Cake, Stone onto Stone a Palace« : The <i>Narodni dom</i> Society in Trieste 1900-2000	
Igor Grdina, Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno	351-365
Several Observations about the Politics of I. Šušteršič before and during World War I	
Mateja Režek, »Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana« : Odnosi med državo in katoliško cerkvi v letih 1949-1953	367-390
»The Question of the Freedom of Religion is the Question of the Liberation of the Church from the Vatican« : Relation between the State and the Catholic Church between 1949-1953	
Peter Borisov, O Hacquetovem značaju (zgodovinsko-psihološka študija)	455-482
On the Character of Balthasar Hacquet : A Historical-Psychological Study	
Matjaž Klemenčič, K zgodovini slovenskih naselbin v Kaliforniji	483-529
On the History of Slovene Settlements in California	

Branko M a r u š i č, Dopisovanje med Henrikom Tumo in Valentinom Pittonijem	531-551
Correspondence between Henrik Tuma and Valentino Pittoni	
Marko Z u p a n c, Gosarjeva ekonomska misel	553-575
Economic Thought of Andrej Gosar	
Gozard B a j c, Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v Trstu (1945-1948)	577-594
Struggle of the Pro-Yugoslav Fraction in the Area of Slovene School System in Triest (1945-1948)	

ZAPISI – NOTES

Janez G r a d i š n i k, Shod na gori Oljki	243-246
Meeting on Oljka Mountain	

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Nekaj pomislekov glede tez o starejšem slovenskem izseljenstvu (Marjan D r n o v š e k)	101-106
Some Objections Concerning Theses on Earlier Slovene Emigration	
The Importance of Being Pleterski (Igor G r d i n a)	106-110
Za zaključek (Peter Š t i h)	110
In Lieu of Conclusion	
Pismo Slovenca v tujski legiji (Rajko C i b i c)	247-248
A Letter of a Slovenian Legionary	

IN MEMORIAM

Prof.dr. Ferdo Gestrin (8.10.1916 - 9.4.1999) (Vasilij M e l i k)	5-7
Ferdo Gestrin (8. oktober 1916 - 9. april 1999) (Rajko B r a t o ž)	8-10
Dr. Vlado Valenčič (26.11.1903-7.12.1999) (Jože Ž o n t a r)	597-598
Bibliografija dr. Vlada Valenčiča (Jože Ž o n t a r)	598-602
Bibliography of Dr Vlado Valenčič	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Dr. Jaromir Beran - devetdesetletnik (Janez K r a n j c)	111-114
Dr Jaromir Beran - Nonagenarian	
Ob sedemdesetletnici Eme Umek (Marija O b l a k - Č a r n i)	114-116
On the Occasion of Ema Umek's 70 th Birthday	
Samo Pahor – šestdesetletnik (Milan P a h o r)	249-251
Samo Pahor – Sexagenarian	
Feliks J. Bister - šestdesetletnik (Vasilij M e l i k)	252-254
Feliks J. Bister – Sexagenarian	
Akademik prof.ddr. Jože Maček – sedemdesetletnik (Stane G r a n d a)	413-414
Academician Prof DDDr Jože Maček – Septuagenarian	
Bibliografija zgodovinskih prispevkov akad. prof. ddr. Jožeta Mačka	415-419
Bibliography of Historical Articles of Academician Prof. DDDr Jože Maček	
Slavica Pavlič – sedemdesetletnica (Andrej V o v k o)	420-422
Slavica Pavlič – Septuagenarian	

INSTITUCIJE – INSTITUTIONS

- Mednarodni inštitut arhivskih znanosti pri Pokrajinskem arhivu Maribor (Marijan Gerdež) . 117-118
International Archival Institute of the Maribor Provincial Archives
- »Slovensko znanstveno središče na Dunaju« : Kratka zgodovina uresničevanja ideje ali prispevek k slovenskemu zgodovinskemu spomin (Dušan Nečak) 391-412
»The Slovene Scientific Centre in Vienna« : A Brief History of Realising an Idea, or: a Contribution to Slovene Historic Memory
- Pregled zgodovine vakuumske tehnike : Ob 40. obletnici organizacije slovenskih vakuumistov (Stanislav Južnič) 595-596
Survey of the History of Vacuum Technique : 40th Anniversary of the Association of Slovene Vacuum Physicists

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES,
SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Simpozij »150 let slovenskih narodnih programov«, *Ljubljana, 12. december 1998* (Jurij Perovšek) 119-121
Symposium on »150 Years of Slovene National Programs«, *Ljubljana, December 12, 1998*
- Spominski večer v Tolminski muzejski zbirki, *Tolmin, 15. januar 1999* (Damjana Fortunat Černilogar) 121-122
Memorial Evening in the Museum of Tolmin, *Tolmin, January 15, 1999*
- »Past does not simply pass« : med užitkom in grozo spominjanja, *Dunaj, 19.-21. marec 1998* (Taja Kramberger) 255-259
»Past does not simply pass« : Between the Delight and Horror of Rememberance; *Vienna, March 19-21, 1998*
- Posvet o življenju in delu Angele Vode (1892-1985), *Ljubljana, 5. maj 1999* (Aleksandra Serše) 259-262
Conference on the Life and Work of Angela Vode (1892-1985), *Ljubljana, May 5, 1999*
14. mednarodni kongres krščanske arheologije, *Dunaj, 19.-26. september 1999* (Alenka Cedilnik) 423-428
14th International Congress of Christian Archaeology, *Vienna, September 19-26, 1999*
18. zborovanje Arhivskega društva Slovenije, *Postojna, 29.9.-1.10.1999* (Metka Gombač) .. 428-431
18th Conference of Archives Society of Slovenia, *Postojna, September 29 – October 1, 1999*
- Mednarodna znanstvena konferenca »Čast: identiteta in dvoumnost neformalnega kodeksa (Sredozemlje, 12.-20. stol.)«, *Koper, 11.-13. november 1999* (Dušan Mlačovič) 603-604
International Scientific Conference »Honour: Identity and Ambiguity of Informal Codex, *Koper, November 11-13, 1999*
31. nacionalna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, *St. Louis, Missouri, 18.-21. november 1999* (Matjaž Klemenčič) 604-606
31th National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, *St. Louis, Missouri, November 18-21, 1999*
- Juvančičev večer v Novi Gorici, *Nova Gorica 3.12.1999 in Bovec 5.12.1999* (Branko Marušič) 607
Evening dedicated to Dr. Ivo Juvančič (1899-1985), *Nova Gorica, Dec. 3, 1999, and Bovec, Dec. 5, 1999*

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Gestrinov zbornik (Janez Mlinar) 123-128
- Annales 10 in 11/97 (Letnik VII.). Anali za istrske in mediteranske študije - Annali di Studi istriani e mediterranei (Avgust Lešnik) 128-130

Dve domovini - Two Homelands. Razprave o izseljenstvu - Migration Studies, 9 (Milan Likič Guček)	131-132
Jacques Le Goff, Intelektualci v srednjem veku (Marko Zajc)	133-135
Rainer A. Mller, Geschichte der Universitt. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule (Jože Maček)	135-137
Eva Holz, Henrik Costa : Ljubljanski kongres 1821 (Olga Janša Zorn)	137-139
Mirjana Kontestabile Rovis, Virgilij Šček : Poslanec v rimskem parlamentu : Popis fonda (Metka Gombač)	139-140
Françoise Zonabend, Dolgi spomin – časi in zgodovine v vasi (Maja Illich)	140-142
Izbrane listine Zgodovinskega arhiva v Ljubljani (1320-1782) (Peter Štih)	263-264
Publicistična dejavnost Zgodovinskega arhiva Ljubljana v jubilejnem letu 1998 (Janez Kopač)	264-271
Miha Kosi, Potujoči srednji vek : Ceste, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem (Ignacij Voje)	271-275
Nicola Labanca, Caporetto : Storia di una disfatta (Petra Svobljšak)	275-278
Milica Kacin Wohinz, Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu - Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger (Gorazd Bajc)	278-281
Spol in upor, zbrana dela Angele Vode, I. knjiga (Mateja Jeraj, Aleksandra Serše)	281-283
Značaj in usoda, zbrana dela Angele Vode, II. knjiga (Mateja Jeraj, Aleksandra Serše) ..	284-286
Mihailo Konstantinovič, Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945 (Igor Grdina)	286-290
Lipej Kolenik, Mali ljudje na veliki poti. Spomini na predvojni, vojni in povojni čas na Koroškem (Boris Jesih)	290-291
Hansjörg Küster, Geschichte des Waldes. Von der Urzeit bis zur Gegenwart (Jože Maček) ..	433-434
Ludwig Steindorff, Das Speisungsbuch von Volokolamsk. Eine Quelle zur Sozialgeschichte russischer Klöster im 16. Jahrhundert (Janez Mlinar)	434-436
Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes (Maja Illich)	436-439
Paul G. Halpern, Anton Haus : Österreich-Ungarns Großadmiral (Andrej Rahten)	439-441
Arnold Suppan, Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken (Arnold Suppan)	441-443
Bojan Godeša, Ervin Dolenc, Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina (Tadeja Tomišek Rihtar)	443-446
Josip Agneletto - slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu (Branko Marušič)	446-447
Luce sulla storia, n. 27, La questione giuliana (Sandi Volk)	447-449
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 13-14 (Jože Maček)	449-451
Vilfanov zbornik : pravo – zgodovina – narod (Alenka Šelih)	609-610
Igor Grdina, Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva (Stane Granda)	610-612
Lawrence Sondhaus, The naval policy of Austria-Hungary, 1867-1918 : navalism, industrial development and the politics of dualism (Rok Stergar)	612-615
Janez Puh – Johann Puch: človek, izumitelj, tovarnar, vizionar (Stane Granda)	615-616
Sandi Sitar, 100 let avtomobilizma na Slovenskem (Stane Granda)	616-617
Kronika 20. stoletja (Andrej Vovko)	618-620
Simoničev zbornik (Maja Illich)	620-622
István Vida, Egy petesházi tüzer visszaemlékezése a II. világháborúra 1941-1945 (Attila Kovacs)	622-623

OBVESTILA – INFORMATIONS

Obvestilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Stane G r a n d a)	143
A Notice of the Historical Association of Slovenia	
Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez S t e r g a r)	143-144
Informations on the Issuing of Zgodovinski časopis – Historical Review	
Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez S t e r g a r)	451-452
Informations on the Issuing of Zgodovinski časopis – Historical Review	
30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (Stane G r a n d a)	624-626
30 th Convention of Slovene Historians	
Obvestilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Stane G r a n d a)	626
Information of the Historical Association of Slovenia	

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 53/1999	627-631
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 53/1999	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 53, 1999, 1 (114)	I-IV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 53, 1999, 1 (114)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 53, 1999, 2 (115)	V-VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 53, 1999, 2 (115)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 53, 1999, 3 (116)	IX-XII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 53, 1999, 3 (116)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 53, 1999, 4 (117)	XIII-XVI
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 53, 1999, 4 (117)	

UDK 61(092)

BORISOV Peter, dr., univ. prof. (v pokojju), SI-1000 Ljubljana, Srejska 37a

O Haquetovem značaju (zgodovinsko-psihološka študija)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 4 (117), str. 453-482, 70 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik: Sn. (De., Sn., En.)

Ključne besede: Baltazar Haquet, zgodovina medicine, razsvetljenstvo, Idrja, Ljubljana

V razpravi je avtor razčlenil obširno delovanje in značaj kirurga ter porodničarja Baltazaria Haqueta (1739/40-1815) za časa njegovega službovanja v Sloveniji – v Idriji in Ljubljani – sredi 18. stoletja, ko je deloval kot zdravnik, naravoslovec raziskovalec in pisec potopisov ter neomajen borec za širjenje razsvetljenstva.

Avtorski izvleček

UDK 325.2(79=863)(091)

KLEMENČIČ Matjaž, dr., red. univ. prof., Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160, e-pošta: matjaz.klemenctic@siol.net

K zgodovinski slovenskih naselbin v Kaliforniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 4 (117), str. 483-529, 256 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik: Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: zgodovina Slovencev, izseljenštvo, kulturno življenje, San Francisco, Fontana, Kalifornija

Prispevek obravnava pregled zgodovine slovenskih naselbin v Kaliforniji v obdobju od nastavitve prvih slovenskih naseljenecv sredi 19. stoletja do devetdesetih let 20. stoletja. Obravnava zgodovino nastitve Slovencev v San Franciscu, Fontani, Los Angelesu in drugih kalifornijskih mestih v krajevnem in časovnem okviru, njihovo organiziranost v društvih, cerkvenih organizacijah ter slovenskih narodnih domovih in zgodovino slovanške župnije Rojstva Gospodovega v San Franciscu.

Avtorski izvleček

UDK 940.5

MARUŠIČ Branko, dr., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-5000 Nova Gorica, Trg E. Kardačja 1

Dopisovanje med Henrikom Tumo in Valentinom Pittonjem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 4 (117), str. 531-551, 71 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik: Sn. (It., Sn., En.)

Ključne besede: Henrik Tuma, Valentin Pittoni, socialdemokracija, politična zgodovina, Avstro-Ogrska, korespondenca

Iz dopisovanja med ideologom slovenskih socialistnih demokratov Henrikom Tumo (1858-1935) in enim izmed voditeljev italijanskih socialistov v Avstro-Ogrski Valentinom Pittonjem (1872-1933) je ohranjenh 10 Pittonjevih in 11 Tumovih pism; napisana so bila v času 1916-1924. Članek jih objavlja v celoti v slovenskem prevodu. V medsebojnem dopisovanju sta si koreponenta izmenjala mnenja o položaju in razvoju socializma v Avstriji ter se dogovarjala o organizaciji delavskega združništva v Avstrijskem Primorju oziroma Juljski krajini.

Avtorski izvleček

UDK 330.83:93(497.4)

ZUPANČ Marko, univ. dipl. prav., SI-1000 Ljubljana, Resljeva 40

Gosarjeva ekonomska misel

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 4 (117), str. 553-575, 86 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik: Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Andrej Gosar, zgodovina ekonomije, krščansko-socialni aktivizem, podjetništvanje, gospodarstva, korporativizem, krščanstvo

Dr. Andrej Gosar (1887-1970) se je po doktoratu na pravni fakulteti dunajske univerze leta 1918 zaposlil pri Deželni vladi za Slovenijo kot strokovnjak za socialna vprašanja in si prizadeval za socialne reforme v prid delavstvu. Politično je deloval v Slovenski ljudski stranki in pri sindikatu Jugoslovanska strokovna zveza. Od leta 1929 je bil profesor prava, ekonomije in sociologije Univerze v Ljubljani. Večjal je za onega izmed voditeljev krščansko-socialistnega delavstva. V delu *Za nov družbeni red* (1., 2., 1933, 1935) je propagaliral »krščansko socialni aktivizem«. Zadnja leta pred 2. svetovno vojno je bil zaradi nekakšne sredinske krščansko-demokratske usmerjenosti politično osamljen. Svaril je namreč pred avtoritarnim korporativizmom, povezanim s fašizmom, in se zavzemal za »samoupravno stanovsko solidaristično« krščansko družbo.

Avtorski izvleček

<p style="text-align: right;">UDC 61(092)</p> <p>BORISOV Peter, PhD, Full Professor (Ret.), SI-1000 Ljubljana, Streliška 37a On the Character of Balthasar Hacquet : A Historical-Psychological Study Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 4 (117), pp. 455-482, 70 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Key-words: Balthasar Hacquet, history of medicine, enlightenment, Idrinja, Ljubljana</p> <p>In his article the author gives a detailed analysis of the work and character of surgeon and obstetrician Balthasar Hacquet (1739/40-1815) during his stay in Slovenia in the middle of the 18th century. In this period he lived in Idrinja and Ljubljana, working as a physician, researcher, natural scientist, author of travelogues and a steadfast supporter of enlightenment.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 940.5</p> <p>MARUŠIČ Branko, PhD, Scientific Counsellor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-5000 Nova Gorica, Trg E. Kardelja 1 Correspondence between Henrik Tuma and Valentino Pittoni Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 4 (117), pp. 531-551, 71 notes Language: Sn. (It., Sn., En.) Key-words: Henrik Tuma, Valentino Pittoni, social democracy, political history, Austria-Hungary, correspondence</p> <p>The article focuses on correspondence between ideologist of Slovene social democrats Henrik Tuma (1858-1935) and one of the leaders of Italian socialists in the Austria-Hungary, Valentino Pittoni (1872-1933). 10 of Pittoni's and 11 Tuma's letters, written between 1916 and 1924, have been preserved and are published in their original length, but in the Slovene translation. Tuma and Pittoni write about the position and the development of socialism in Austria at the time, discussing the organisation of working-class co-operative societies in the part of Austrian littoral, later in Italian province Friuli-Venezia Giulia.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p style="text-align: right;">UDC 325.2(79=863)(091)</p> <p>KLEMENČIČ Matjaž, PhD, Professor of History, University of Maribor, Faculty of Education, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160; e-mail: matjaz.klemencic@siol.net On the History of Slovene Settlements in California Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 4 (117), pp. 483-529, 256 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) Key-words: Slovene history, immigration, cultural life, San Francisco, Fontana, California</p> <p>The paper describes the history of Slovene settlements in California from the mid 19th century until 1990's. The history of the settlement in historical and geographical framework, history of the Slovene immigrant organisations (fraternal organisations, church organisation and Slovene National Homes) in San Francisco, Fontana, Los Angeles and history of Slavic Catholic Church of Nativity in San Francisco is described.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 330.83:93(497.4)</p> <p>ZUPANC Marko, BA, SI-1000 Ljubljana, Resljeva 40 Economic Thought of Andrej Gosar Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 4 (117), pp. 553-575, 86 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) Key-words: Andrej Gosar, economic history, Christian social activism, nationalisation of economy, corporatism, Christianity</p> <p>After obtaining his LL.D. from the Faculty of Law at the University of Vienna in 1916 Dr. Andrej Gosar (1887-1970) started to work for the Provincial Government for Slovenia. As an expert in social themes he strived for social reforms in favour of the working class. He was a member of the Slovene People's Party and of the Yugoslav Professional Union syndicate. Since 1929 he had worked as professor of law, economy and sociology at Ljubljana University. He was one of the leaders of Christian socialist workers. In his publication <i>Za nov družbeni red</i> (For a New Social System 1, 2, 1933, 1935) he proclaimed »Christian social activism.« During the final years prior to World War II he was politically isolated due to his seemingly middle Christian-democratic orientation. He namely warned people against authoritarian corporatism in connection with fascism, favouring an »autonomous rank-solidarised« Christian society.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

UDK 3767(45 Trstj)"1945"

BAJČ Gorazd, univ. dipl. zgrad., podiplomski študent, I-34128 Trst/Trieste, UI, Damiano Chiesa 61

Boj projugoslovanskega lahora na področju slovenskega šolsiva v Trstu (1945-1948)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 4 (117), str. 577-594, 77 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek; jezik: Sn. (It., Sn., En.)

Ključne besede: Slovenci v Trstu, šola, Trst, projugoslovanski tabor, Srečko Baraga

Povojnim ločitvam v Trstu so se pridružile tudi tise med samimi Slovenci in sicer ideološke narave. Kljub splošnemu skupnemu interesu za priključitev spornega ozemlja k matrici so se namreč kazala ločevanja med zagovorniki novega povojnega sistema v domovini (projugoslovanski tabor z levico na čelu) in protikomunisti (opozicija: domači protikomunisti in številni politični emigranti). Ostra ločevanja so se začela na področju šolske obnove. Opozicija je sprejela pogoje zavezniške administracije, projugoslovanski tabor pa je ukazal bojkot. Simbol kritik in hudih obtožb na račun opozicije je postal strokovni svetovalec za slovenske šole dr. Srečko Baraga. Februarja 1946 so ga v Ljubljani v odsotnosti zaradi domnevnega vojnega zločina obsodili na smrt. Obsodba je bila predvsem politično dejanje za odstranitev Barage in diskreditiranje zavezniškega šolskega sistema.

Avtorski izvleček

UDK 929 Valenčič Vlado

ŽONTAR Jože, dr., univ. prof. (v pokojju), SI-4101 Kranj, Zoisova 30

Dr. Vlado Valenčič (26.11.1903-7.12.1999)
Bibliografija dr. Vlada Valenčiča

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 4 (117), str. 597-598 in 598-602

1.04 strokovni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Ključne besede: Vlado Valenčič, biografija, bibliografija, bibliografija, gospodarska zgodovina, družbena zgodovina

Vlado Valenčič se je rodil 26.11.1903 v Tmovem pri Ilirski Bistrici. Na Fakulteti za gospodarstvo in socialne znanosti Univerze v Zürichu je diplomiral leta 1916 in tu tudi promoviral za doktorja politične ekonomije. Poklicno delo je začel pri Zadrudni zvezi in Zadrudni gospodarski banki v Ljubljani, od 1950 je bil zaposlen v Mesnem arhivu v Ljubljani (od 1973 Zgodovinskem arhivu Ljubljana). Raziskoval je gospodarsko in družbeno zgodovino Ljubljane, deloma tudi drugih krajev v Sloveniji. Umrli je v Ljubljani 7.12.1999.

Avtorski izvleček

UDC 3767(45Trst)"1945"

BAJC Gorazd, BA, Postgraduate, I-34128 Trieste/Trst, Via Damiano Chiesa 61
The Struggle of the Pro-Yugoslav Fraction in the Area of Slovene School System in Trieste (1945-1948)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 4 (117), pp. 577-594, 77 notes

Language: Sn. (It., Sn., En.)

Key-words: Slovenes in Trieste, school, Triest, pro-Yugoslav fraction, Srečko Baraga

Post-war discords in Trieste also caused ideological disagreements between Slovenes themselves. Despite their common interest in the annexation of the controversial area to Slovenia they formed two opposite fractions: one defended the new post-war system in the native country (pro-Yugoslav party headed by the political left), the other was strongly anticommunist (opposition: local anti-Communists and numerous political emigrants). Their fight started with sharp disagreements concerning restoration of the educational system. While the opposition accepted the conditions of the ally administration, the pro-Yugoslav fraction demanded boycott. Dr Srečko Baraga, expert advisor on Slovene schools, was accused of war crimes and in Ljubljana in February 1946 (in absence) sentenced to death. However, the sentence was above all a political act to discredit the school system of the allies.

Author's Abstract

UDC 929 Valencić Vlado

ŽONTAR Jože, PhD, Full Professor (Ret.), SI-4101 Kranj, Zoisova 30
Dr Vlado Valencić (26-11-1903—7-12-1999)
Bibliography of Dr Vlado Valencić

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 4 (117), pp. 597-598 and 598-602

Language: Sn. (Sn., En.)

Key-words: Vlado Valencić, biography, agrarian politics, economic history, social history

Vlado Valencić was born on November 26, 1903 in Trnovo by Ilirska Bistrica. He graduated at the Faculty of Economic and Social Sciences of the Zürich University in 1916, where he also received his doctor's degree in political economy. His first employment was with the Co-operative society and the Co-operative Economic Bank in Ljubljana; since 1950 he had worked at the City Archives (Ljubljana Historical Archives since 1973) in Ljubljana. His research focused on the economic and social history of Ljubljana, partly also other Slovene localities. Dr Valencić died in Ljubljana on December 7, 1999.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS

osrednja slovenska historična revija glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I (tel: 01/2411-200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko dobite naslednje zvezke Zgodovinskega časopisa (ZČ):

1/1947 (pon. 1977) – 720 SIT	32/1978, št. 4 – 580 SIT	44/1990, št. 2 – 580 SIT
2–3/1948–49 (1988) – 940 SIT	33/1979, št. 1 – 640 SIT	44/1990, št. 3 – 580 SIT
4/1950 (1987) – 860 SIT	33/1979, št. 2 – 580 SIT	44/1990, št. 4 – 620 SIT
5/1951 (1987) – 1100 SIT	33/1979, št. 3 – 540 SIT	45/1991, št. 1 – 620 SIT
6–7/1952–53 (1986) – 1400 SIT	33/1979, št. 4 – 460 SIT	45/1991, št. 2 – 620 SIT
8/1954 (1990) – 1000 SIT	34/1980, št. 1–2 – 800 SIT	45/1991, št. 3 – 580 SIT
9/1955 (1989) – 940 SIT	34/1980, št. 3 – 400 SIT	45/1991, št. 4 – 620 SIT
10–11/1956–57 (1990) – 1000 SIT	34/1980, št. 4 – 400 SIT	46/1992, št. 1 – 540 SIT
12–13/1958–59 (1991) – 1000 SIT	35/1981, št. 1–2 – 640 SIT	46/1992, št. 2 – 540 SIT
14/1960 (1993) – 940 SIT	35/1981, št. 3 – 440 SIT	46/1992, št. 3 – 460 SIT
15/1961 (1989) – 760 SIT	35/1981, št. 4 – 360 SIT	46/1992, št. 4 – 540 SIT
16/1962 (1991) – 820 SIT	36/1982, št. 1–2 – 620 SIT	47/1993, št. 1 – 620 SIT
17/1963 (1978) – 940 SIT	36/1982, št. 3 – 400 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
18/1964 (1980) – 900 SIT	36/1982, št. 4 – 360 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
19–20/1965–66 (1985) – 1000 SIT	37/1983, št. 1–2 – 540 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
21/1967 (1992) – 900 SIT	37/1983, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
22/1968, št. 1–2 (1983) – 580 SIT	37/1983, št. 4 – 400 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
22/1968, št. 3–4 (1994) – 840 SIT	38/1984, št. 1–2 – 540 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
23/1969, št. 1–2 (1989) – 640 SIT	38/1984, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
23/1969, št. 3–4 (1989) – 540 SIT	38/1984, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
24/1970, št. 1–2 (1981) – 540 SIT	39/1985, št. 1–2 – 580 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
24/1970, št. 3–4 (1988) – 620 SIT	39/1985, št. 3 – 500 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
25/1971, št. 1–2 (1985) – 640 SIT	39/1985, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
25/1971, št. 3–4 (1986) – 620 SIT	40/1986, št. 1–2 – 680 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
26/1972, št. 1–2 (1980) – 760 SIT	40/1986, št. 3 – 540 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
26/1972, št. 3–4 (1984) – 680 SIT	40/1986, št. 4 – 620 SIT	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
27/1973, št. 1–2 (1989) – 640 SIT	41/1987, št. 1 – 680 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
27/1973, št. 3–4 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 2 – 640 SIT	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
28/1974, št. 1–2 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 3 – pred ponatisom	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
28/1974, št. 3–4 (1993) – 720 SIT	41/1987, št. 4 – 620 SIT	51/1997, št. 3 – 1280 SIT
29/1975, št. 1–2 (1994) – 960 SIT	42/1988, št. 1 – 540 SIT	51/1997, št. 4 – 1400 SIT
29/1975, št. 3–4 (1995) – 960 SIT	42/1988, št. 2 – 540 SIT	52/1998, št. 1 – 1400 SIT
30/1976, št. 1–2 (1999) – 1800 SIT	42/1988, št. 3 – 580 SIT	52/1998, št. 2 – 1400 SIT
30/1976, št. 3–4 – 800 SIT	42/1988, št. 4 – 540 SIT	52/1998, št. 3 – 1480 SIT
31/1977, št. 1–2 (1999) – 2000 SIT	43/1989, št. 1 – 540 SIT	52/1998, št. 4 – 1560 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	43/1989, št. 2 – 540 SIT	53/1999, št. 1 – 1600 SIT
31/1977, št. 4 – 640 SIT	43/1989, št. 3 – 580 SIT	53/1999, št. 2 – 1600 SIT
32/1978, št. 1–2 – 680 SIT	43/1989, št. 4 – 580 SIT	53/1999, št. 3 – 1680 SIT
32/1978, št. 3 – 540 SIT	44/1990, št. 1 – 540 SIT	53/1999, št. 4 – 1800 SIT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 5000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 5000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 100 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774

9 770350 577019